

ચિકિત્સા દર્પણ

કાશી વિશ્વનાથ.
(ભીઆ)

જાન્યત્ર વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાક ૨૧૭૩૧ કિંમત ૦૮૦.

ગ્રંથનામ ચિકિત્સા દર્શન

વર્ગક ડૅ: ૪: ૫

ચિકિત્સાદર્પણ.

લેખક

મહોપાધ્યાય કાશીવિશ્વનાથ પ્રહ્લાદજી વ્યાસ,
એલ. એ. એમ.-ગૃહીતાયુર્વેદશાસ્ત્ર, સાહિત્યાચાર્ય,
કાવ્ય-સાહિત્યવિશારદ, મીમાંસા શાસ્ત્રી.

ઊંઝા.

પ્રકાશક:-

શા. ભોગીલાલ નગીનદાસ.

ઊંઝા ફાર્મસી-ઊંઝા

સંવત ૧૯૯૫

.:

સન ૧૯૩૯

પ્રત ૨૦૦૦

મૂલ્ય-આઠ આના.

નિ વે દ ન.

— • —

આ પુસ્તકમાં દરદો થવાનાં કારણો, લક્ષણો
તથા ઉપાયો સ્હેલી ભાષામાં આપેલા છે.

આશા છે કે દરેક તેનો પુરો લાભ ઉઠાવશે.

ક્રિ.જા. }
તા. ૨૪-૫-૩૯ }

લી. આપનો
ભોગીલાલ નગીનદાસ.

અનુક્રમણિકા.

૦

રોમનું નામ.	પાનું.	રોમનું નામ.	પાનું.
તાવ	૧	કુહ	૫૭
દરેક જાતના જવર અને		કૃમિ	૬૧
ચિકિત્સા	૩-૧૦	ગ્રંથિ-અપચિ-ગલગંડ-	
જ્વરાતિસાર	૧૦	ગંડમાલા	૬૩
અતિસાર	૧૧	ગોળો	૬૫
મરડો	૧૩	ઉલ્લી	૬૬
સંગ્રહણી	૧૪	તરશ	૬૮
કબજાઆત	૧૭	દાહ	૬૯
અગ્નિમાંસ	૧૮	નાકના રોગો	૭૧
અજીર્ણ	૧૯	આખના રોગ	૭૩
આકરો	૨૦	કમળો-પાંડુરોગ	૭૫
અરોચક	૨૧	પ્રમેહ	૭૭
અમ્લપિત્ત	૨૨	બહુમૂતતા	૭૮
અર્થ	૨૩	શુક્રમેહ	૭૮
અસ્મરી	૨૮	મધુમેહ	૭૯
અપરમાર	૩૦	ઔપસર્ગિકમેહ	૮૦
હીસ્તીરિયા	૩૫	બાલરોગ	૮૧
ઉદર-જ્વોદર	૩૭	કુદૃશ્યક	૮૧
ઉદાવર્ત	૪૦	પાર્શ્વશ્લે	૮૧
ઉન્માદ	૪૨	ગળુ પડવું	૮૨
ઉર્ધ્વાવાત	૪૫	દાંત આવવા	૮૨
ઉપદંશ	૪૬	ભગંદર	૮૪
કબ્જરોગ	૫૦	ભગ્નરોગ	૮૫
ઉધરસ	૫૨	મસૂરિકા	૮૬
ઉટાંટિયો	૫૫	મસ્તિષ્ક-મગ્નના રોગો	૮૭

રોગનું નામ.	પાનું.	રોગનું નામ.	પાનું.
મુખરોગ	૮૯	શીતપિત્તોદ્દાદિ	૧૨૧
મૂત્રકૃમ્મ-મૂત્રાધાત	૯૦	શલ	૧૨૨
મૂત્રર્થ-	૯૧	શોથ	૧૨૬
મેદોરોગ	૯૨	શ્લેષ્મ-હાથીપનું	૧૨૮
મકૃત-શ્લીહા	૯૪	શ્વાસ	૧૩૦
રક્તપિત્ત	૯૭	ઝીરોગ	૧૩૪
રાબ્ધક્રમા	૯૯	પ્રદર	૧૩૪
વાતરક્ત	૧૦૦	રૂઘોષ	૧૩૮
વાતવ્યાધિ	૧૦૩	ચોનિરોગ	૧૪૦
વિસર્પ	૧૦૫	ગર્ભાશ્વના રોગો	૧૪૨
વિષ	૧૦૭	વંધ્યત્વાદિ	૧૪૩
વૃશ્ચિકદંશ	૧૦૯	સંતતિ નિયમનનાં સાધનો	૧૪૬
કાનખજુરો	૧૦૯	મર્લિણીરોગ	૧૪૮
ઉંદર વિષ	૧૦૯	ગર્ભસ્રાવ-પાત-શોષ	૧૪૯
હડકાયુ કુતરે	૧૧૦	મૂદ્ગર્ભ અને કષ્ટ પ્રસવ	૧૫૧
મધમાખી-ભમરી વગેરે	૧૧૦	સૂતિકારોગ	૧૫૪
દંત નખ વિષ	૧૧૦	સ્તન્યજનન અને શોષન	૧૫૫
દારૂકુ કૃત્રિમ વિષ	૧૧૦	સ્તન્યશોષક	૧૫૬
સ્થાવર જંગમ વિષ	૧૧૧	ક્ષોમ નાશન	૧૫૭
અત્યંત વિષ	૧૧૧	સ્નાયુક-વાળો	૧૫૮
દૂધી વિષ	૧૧૧	સ્વરભેદ	૧૫૯
સમસ્ત વિષનાશક	૧૧૧	હેડકી	૧૬૨
વૃદ્ધિ	૧૧૧	હૃદરોગ	૧૬૪
પ્રથુ	૧૧૩	મિશ્રરોગ	૧૬૭
શિરો રોગ	૧૧૭	પ્રકીર્ણ	૧૭૦

ચિકિત્સા દર્પણ.

તાવ

તાવની મૂળ ઉત્પત્તિ વિષે એક પૌરાણિક વાત છે, ભગવાન્ રૂદ્રનો ક્રોધ જ્વરરૂપે જગતમાં આવી વસ્યો છે એવો એનો સારાંશ છે. એ ઉપરથી એટલું તારવી શકાય કે તાવ પછી તે ગમે તે પ્રકારનો હોય પણ પિત્તથી એની ઉત્પત્તિ હોઈ પિત્ત વધે એટલે ઉષ્મા વધે. આધુનિક સિદ્ધાન્ત પણ જ્વરમાં ગરમીનું પ્રમાણ વધે છે એવું કહે છેજ ને ?

ખીજ એક બાળક લક્ષમાં રાખવા જેવી એ છે કે, શરીરમાં પ્રવેશવા પામેલાં રોગોત્પાદક જંતુઓ અને લોહીનાં શ્વેત કણો સાથે જ્યારે ઝપાઝપી થાય છે ત્યારે ઉષ્મા વધી જાય છે. જેટલી જંતુઓ સામે ઝડપવાની શક્તિ વધારે તેટલો તાવ તીવ્ર હોય, આ અહીં કહેવાનો ઉદ્દેશ એટલોજ

કે સારા તાંદુરસ્ત બાળક કે યુવાનમાં જીવનશક્તિ વધારે હોવાને પરિણામે તીવ્ર તાવ આવે તો એથી ગભરાઈ ગયા વિના યોગ્ય ઉપચારો કરવા, અને ઘરડા માણસો અગર નબળી જીવનશક્તિ ધરાવતાં સ્ત્રીપુરૂષોમાં તાવ બહુ મંદ હોય એમાં એને ‘મટી જશે’ એમ માની બેદરકાર રહેવું નહિ. પરંતુ, ખંતથી સતત ઔષધો આપ્યે જવાં.

ઉપચારની દૃષ્ટિ રાખીને જોઈએ તો તાવ બે પ્રકારના છે. શારીરિક અને માનસિક.

વાયુ વગેરે દોષના પ્રકોપ પૂર્વક અથવા વાગવા કરવાથી આવેલા તાવો શારીરિક વિભાગમાં મુકી શકાય અને માનસિક તાવોથી તેમને જુદા પાડવાની રીત એ છે કે ઇન્દ્રિયોની વ્યાકુલતા અને દેહનો સંતાપ વધારે હોય, જ્યારે માનસ જ્વરમાં ચિત્તની વિકૃતિ, ઉદાસીનવૃત્તિ, ગ્લાનિ, અને મનનો સંતાપ વધુ હોય. માનસ જ્વરોમાં ઔષધો કામ ઓછું બદકે ન પણ આપે. એટલે યોગ્ય ઔષધો આપવા છતાં કાયદો ન માલુમ પડે તો માનસ જ્વર બાબત વિચાર કર્યા વગર ઔષધ ઉપર આશ્રય મુકવાની વૃત્તિ રાખવી નહિ.

લોકોપયોગી દૃષ્ટિએ આપણે જોઈએ તો કાયમ ભર્યો રહેતો અથવા સાધારણ તાવ, ચડઉતરનો અથવા વિષમ જ્વર, હાડમાં રહેતો તાવ અથવા જીર્ણજ્વર, ઉથલા ખાતો તાવ અથવા પુનરાવર્તકજ્વર, મોતીઝરો અથવા મુઠતીઓ તાવ, ઇન્ફલ્યુએન્ઝા અથવા કફવાતજ્વર, ન્યૂમોનિઆ અથવા ત્રિદોષજ્વર, એવાં એવાં નામો ગણાવી શકાય.

જવર પૂર્વારૂપ અને તેની ચિકિત્સા

ખરેખર તાવ આવે એ અગાઉ, આળસ, ખગાસાં, આંખમાં દાહ, અરૂચિ, રહેરો પડી જવો, આંખમાંથી પાણી ઝરવું. અંગ ફાટવાં, એવાં એવાં સૂચક લક્ષણો થઈ આવે છે. એવું થવા માંડે તો તે દિવસે ખાતું નહિ અને ભૂખ્યા ન રહી શકાય તો મગનું પાણી લેવું. કાળીજીરીનો ચૂડા બનાવી પીવો અથવા કુદીનો, સુંઠ, મરી, તુલસીનાં પાન અને તજનો ઉકાળો કરી પી લેવો.

જવર લક્ષણ અને ચિકિત્સા

સાધારણ કમકમી કે સખત ટાઢ સાથે તાવ આવ્યાનું દરદી કહે છે, પણ કદાચ પ્રથમથીજ દાહપૂર્વક તાવ શરૂ થાય છે. શિરોવેદના, ખેચેની, અંગોમાં અને ખાસ વાંસામાં ફાટ, ગ્લાનિ, અને અશક્તિ, એ લક્ષણો બહુ સામાન્ય છે. ચામડી ગરમ અને લુખ્ખી લાગે છે, ભુખ લાગતી નથી, જીભ ઉપર છારી બાઝે છે, હસ્ત કળજ રહે છે, પેશાબ બહુજ પીળો અને થોડોક થાય. નાઠી વેગમાં ચાલે છે અને શ્વાસોચ્છવાસ પણ ઉત્તરવળે ચાલે છે. તાવનું ભેર વધારે હોય તો પેશાબનો રંગ લાલ પણ હોય છે.

આ લક્ષણો થાય ત્યારે સુદર્શન ચૂર્ણ વા. ૩થી વા. ૮ની માત્રામાં ઉગ્મરનો વિચાર કરીને પાણી સાથે ફાંફી જવું. દિવસમાં ત્રણ વખત આ પ્રમાણે કરવું.

ચૂર્ણ ફાંફવાની ઈચ્છા ન હોય તેણે સુદર્શનફવાથ પ્રવાહી તોલો ૦૧ થી તો. ૧ ની માત્રામાં પાણી મેળવીને સવાર માંજ પીવો.

એ પણ પીવું ન ગમે તેણે સુદર્શન ધનવટી બે સવારે અને બે સાંજે પાણી સાથે ઉતારી જવો.

ત્રિભુવન કીર્તિરસની એકેક ગોળી આદાના રસ, તુલસીના રસ કે મધ સાથે સવાર, બપોર, સાંજ, લેવી. પંચવક્ર રસ પણ એજ માત્રા અને અનુપાનમાં લેવાથી ફાયદો થાય છે.

જીલાબ લેવાની જરૂર જેવું જણાય તો જવરમુરારિ રસની એક ગોળી રાત્રે અથવા સવારે આદાના રસ સાથે આપી દેવી. જેને સ્હેજમાં જીલાબ લાગે તેવો કોઠો ન હોય તેને બે ગોળીઓ આપી દેવી. દસ્ત સાફ થવાથી તાવ નરમ પડી જશે.

તાવ ચડઉતર થતો હોય અને પહેલેથી ટાઢ વાઈને ચઢતો હોય તો નિમ્બાદિ ચૂર્ણ વા. ૬ અને કુલાવેલી ફટકડી વા. ૨ પાણી સાથે સવાર સાંજ પી જવું. અગર ફટકડી વા. ૨ સાકર મેળવીને ફાંફી જવી.

શરૂમાં ઉનો તાવ આવીને પછી શીત આવે તો જવર ધૂમકેતુરસ ગોળી ૧, સુદર્શન ચૂર્ણ વા. ૨, સાજનાં કુલ વા. ૧: ની એક પઠીકી આદાના રસ કે તુલસીના રસ સાથે લઈ લેવી. દિવસમાં ત્રણ પઠીકીઓ લેવી.

ચડઉતરના કોઈપણ પ્રકારના વિષમ જવરમાં (મેલેરિયા) પણ ફિનાઈન જેવુંજ સુંદર કામ આપનારી સપ્તપર્ણવટી શરૂ કરવી. બંબે કલાકને ગાળે એકેક ગોળી આપવી. આખા દિવસમાં થઈને છથી આઠ કરતાં વધુ ગોળી લેવી નહિ.

મેલેરિયા મિક્ચર દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. પણ તે તાવ આવવાનો વખત હોય તે અગાઉ આપવું.

વિષમજ્વરોના સારા ઉપાયોમાંનો એક અભયાદિક્ષવાથ પશુ છે.

વિષમજ્વરાંતકલોહ, નારાયણજ્વરાંકુશ, ચંદનાદિકલોહ, બહત્ સર્વજ્વરહરલોહ, આ બધા રસો વિષમજ્વરમાં સારા ઉપયોગી છે.

નવોજ તાવ આવ્યો હોય તે વખતે વિશ્વતાપહરણ રસની એકેક ગોળી મધ અને તુલસીના રસ સાથે સવાર, બપોર અને સાંજના આપવી. એવીજ રીતે નવજ્વરેભસિહ, રત્નગિરિ રસ કે ગદમુરારિ રસ વાપરીને પશુ ક્ષાયદો મેળવી શકાય.

ટાઢ ચઢીને આવતા તાવમાં શીતભંજી રસ ૦ા વાલ્લ જરૂર અને સાકર બળે આનીલાર મેળવીને સવાર, સાંજ આપવાથી ધારેલી અસર થાય છે.

જીર્ણજ્વરની બહુ ઓળખાણ આપવી પડે તેમ નથી એક વખત તાવનો હુમલો થયા પછી જે ઝીણો તાવ ઘર કરીને શરીરમાં રહે છે તે જીર્ણજ્વર. જીર્ણજ્વરની દરકાર કરવામાં ન આવે તો ક્ષય જેવા ભયંકર રોગો થવા પામે છે. માટે તેની ચિકિત્સા કાળજીથી લાંબો વખત કરવી.

સુવર્ણ વસંતમાલતી વા.૧+ગળો સત્વ વા.૨+લીંદી-પીપર વા.૨નાં પઠીકાં બે કરી સવાર, સાંજ મધમાં ચાટવું.

ત્રિપુરલૈરવ રસની ગોળી બે સવારે અને બે, ગોળી સાંજે આઠાના રસ સાથે લેવી.

જ્વરનાગમધૂરચૂર્ણ સવાર, બપોર અને સાંજના એકેક વાલ્લ મધ સાથે આપવું.

ઉપરના કોઈપણ પ્રયોગની સાથે અભયાદિકવાથ લેવાથી શીઘ્ર અસર થાય છે.

હીરાયુક્ત અથવા વૈકાન્તયુક્ત જ્યમંગલ રસની એકેક ગોળી સવાર સાંજ જીરૂ અને મધ મેળવીને આપવી.

ઇન્દ્રિયદમન નહિ કરવાથી કુપચ્ચ થઇ જતાં ઉતરી ગયેલો તાવ દોષપ્રકોપ થવાથી ફરી પાછો ઉથલો મારે છે આવા ઉથલા મારતા તાવને પુનરાવર્તકજ્વર કહે છે.

આવા પુનરાવર્તકજ્વરનો વેગ મંદ થઇ જાય એટલા પુરતું શિલાજીતવાળી ચન્દ્રપ્રભાવટી જે આપી દેવી ઉપર કાળીજીરીનો ચઢા આપવો. પછી કડુ, કરિઆતુ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને લીંમડાની ગળો (કિરાતતિક્તકાદિ)નો ફવાથ હંમેશ પાવો, તાવ જરૂર જશે. એની સાથે બહત્તુ સર્વજ્વરહરલોહ, વિષમજ્વરાંતકલોહની એક એક ગોળી જે વખત મધમાં આપવી. એથી લાભ શીઘ્ર થાય.

મોતીઝરો અથવા મુદતીઓ તાવ Typhoid Fever. આ તાવનું જોર શરદ્ઋતુમાં વિશેષ હોઈ પિત્તનો પ્રકોપ વધારે હોય એમ રહેજે સમજી શકાય તેવું છે. પ્રાયઃ એકવીસ દિવસ આ તાવ રહેતો હોઈ એને મુદતીઓ તાવ પણ કહે છે.

તાવ એકાએક આવે છે, માથાનો દુઃખાવો, બેચેની તથા નબળાઈ બહુ માલુમ પડે છે. દસ્ત કબજ રહે છે, ઉધરસનું ઠમકું આવા જાય છે, રાત્રે ઉંઘ આવતી નથી, પાતળા ઝાડા સાથે પેદુમાં જમણી ગાળુ દાખતાં દુઃખાવો.

થાય છે. ૧૦૩ થી ૧૦૫ ડીગ્રી સુધી તાવ અઠવાડીયામાં તો ચઢી જાય છે. ગરમીના પ્રમાણમાં નાડીનો વેગ ઓછો હોય છે. સાંજના બે ડીગ્રી વધીને સવારમાં એક ડીગ્રી ઘટે એ રીતે આ તાવમાં ગરમી ૧૦૫ સુધી વધે છે. પેશાબ બંધ થાય છે અથવા લાલ રંગનો આવે છે.

બીજા અઠવાડીયામાં ઝાડા દાળના ફેાતરા જેવા અને પાતળા થાય છે એ એની ખાસીઅત છે. આ વખતે નાના આંતરડામાં ચાંદાં પડે છે એટલે ઝાડામાં લોહી પણ દેખાય છે. તાવ આવ્યાના સાતથી બારમા દિવસ સુધીમાં શરીરે ગુલાબી રંગનાં બિંદુઓ દેખાય છે. તે સ્કેજ ઉપસેલાં, નરમ અને દબાવવાથી દેખાતાં બંધ થાય એવાં હોય છે. પહેલા પેટ ઉપર અને પછી શરીરના બીજા ભાગો પર દેખાય છે. કેટલીક વાર એ મોતી જેવા દાણા એટલા ઓછા હોય છે કે જેવામાં પણ ન આવે. આ લક્ષણ ઉપરથી જ આ રોગને મોતીઝરો નામ મળ્યું છે. બકવા અને સનેપાત આ અઠવાડીયામાં થાય છે.

હવા કરતાં આ રોગ સારી સારવાર માગે છે. હવાલા માંથી ઉતરી શકે એથી મોટા કણ જેમાં રહી જતા હોય એવો ખોરાક આપવો એ મૃત્યુનો સંભવ ઉપજાવનાર છે, એથી ફક્ત દૂધ, મોસબી વગેરે આપવું. જીલાબ આપવો નહિ. દરદીને પરિશ્રમ પડવા દેવો નહિ. ચાલે એમ ન હોય તો જ જીલાબ માટે એરંડિયું આપવું અથવા બસ્તિ દેવો. સ્વચ્છ આબોહવા, અને ગુગળ વગેરેના જતુધન ધૂપ જરૂરી છે, હમેશનું માગે તો ચાર શેર પાંચ શેર પાણી પાવું એ

ફાયદાકર છે. ગરમી અસહ્ય હોય અને બકતો હોય તો માથે નવસાર અને સુરાખારનાં પોતાં મુકી શકાય.

મોતીભક્ષ ૦૧) રતિ, વાંસકપૂર ૩) રતિ અને ઇલાયચીના દાણા ૩) રતિ મધ સાથે દિવસમાં બે વખત આપવું.

સૂતશેખરરસ[સુવર્ણયુક્ત]ની દિવસમાં ત્રણ વખત ૧ થી ૨ ગોળી મધ સાથે આપવી.

હેમગર્ભપોટલીરસ કાળાં મરી અને મધ સાથે ૧ થી ૨ રતિ સવાર સાંજ આપવો. આથી હરદીને શક્તિ રહે છે.

લક્ષ્મીનારાયણરસ આદાના રસ સાથે એક એક ગોળી ત્રણ વખત દિવસમાં આપવાથી આ તાવમાં સારો ફાયદો થાય છે.

INFLEUENZA-કફવાતજ્વર

સખત માથાનો દુઃખાવો અને શરીરના ધ્રુજારા સાથે આ તાવ શરૂ થાય છે. થોડા કલાકમાં તો ૧૦૨ કે ૧૦૪ ડીગ્રી તાવ ચઢી જાય છે. પાંચ દિવસની અંદર તો પરસેવો વળીને તાવ ઉતરી જાય છે પણ આખું શરીર દુઃખ્યા કરે છે. આંખોમાં રતાશ આવે છે અને પાણી ઝરે છે, સળેખમ થાય છે અને છાતી જડાઈ જાય છે. તાવના પ્રમાણમાં અશક્તિ અત્યંત આવે છે. જીભ ખુબજ છારી વાળી હોય છે, આની અસર શ્વાસપથ, અન્નમાર્ગ અને જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર થાય છે.

લંઘન કરવું, સંપૂર્ણ આરામ લેવો, અને ગરમ મસાલો નાખીને અમીરી રહી પીવો અથવા કુંવાડાઆની

કોશી પીવી. અગર તો મુંઠ, મરી અને તુલસીનો ઉકાળો પીવો. છાતીએ શેક કરવો, અળશીનો લેપ કરવો.

ઝાડાની કબજીઆત ઉપર આ તાવમાં અન્ધકંચુકીરસની કોઠા પ્રમાણે એક કે બે ગોળી આદાના રસમાં આપી દેવી. સરસ રીતે પેટ સાફ આવશે. તાવની શરૂઆતથી જ તુલસીનું સત્વ અને રત્નગિરિરસ આપવાં. ત્રિભુવનકીર્તિરસની એક ગોળી આદાના રસ સાથે અથવા તુલસીના કે નાગરવેલના પાનના રસ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવી.

ત્રિદોષજ્વર

ટાઇફોઇડની જેમ ન્યૂમોનીઆની ગણતરી પણ મુદતીઆ તાવમાં છે મોતી જેવા દાણા નહિ જેવાથી એને આપણે બુદ્ધો ગણીએ પણ માવજત તો બેની સરખી કાળજીથીજ કરવી ઘટે છે. સાતમે, દસમે અથવા બારમે દિવસે તાવ ઉતરે છે. ૪૨ દિવસ સુધી પણ તાવ ન ઉતર્યાના પ્રસંગ નથી બનતા એમ નહિ. અશક્તિ બહુ આવી જાય છે. છાતીમાં બહુ કફ ભરાઈ જઈને ખાંસી તથા સખત તાવ આવવાથી ઉંઘી શકાતું નથી. નિષ્ણાત ચિકિત્સકની સલાહ લઈનેજ દવા કરવી. ટાઇફોઇડમાં દૂધ આપવા કહ્યું છે પણ આમાં દૂધ ગરમ મસાલો નાખેલું આપવું.

બૃહત્કસ્તુરૌભૈરવ રસ બે રતિ આદાના રસ સાથે આપવો. સન્નિપાતભૈરવ રસની ગોળી ૧ આદાના રસ સાથે આપવી અને ઉપર અભયાદિ ક્વાથ પાવો.

છાતીમાં શૂલ આવતું હોય તો શૂંગ ભસ્મ આપવી. વૈધ ડાક્ટરની સલાહ તરત લઈને જ આગળ વધવું.

સૂતિકાજવર

મુવાવડમાં તાવ લાગુ થયો હોય તો પ્રતાપલકેશ્વર રસની એકેક ગોળી આદાના રસમાં દિવસમાં ત્રણ વાર આપવી, અથવા બૃહત્સૂતિકાવિનોદ રસની એકેક ગોળી મધ સાથે કે દૂધ સાથે સવાર સાંજ આપવી.

દુર્જલજવર

આ જમાનામાં પાણી લાગવાથી કેટલાકને તાવ આવે છે તેવા પ્રસંગે દુર્જલજેતા રસની ગોળી એકથી બે આદાના રસ સાથે દિવસમાં બે વખત આપવી.

બાલજવર

બાળકોને આવતા સર્વજવરમાં બાલરસ એકથી બે રતિ જેટલો મધ સાથે આપવો.

જવરાતિસાર

તાવ આવતો હોય અને સાથે સાથે ઝાંડા પણ થતા હોય તો આનંદલૈરવ રસની ગોળી બે આદાના રસ સાથે દિવસમાં બે વાર લેવી અથવા સિદ્ધપ્રાણેશ્વર રસની નાની મોટી ઉમ્મર જોઈને ત્રણથી આઠ વાલની માત્રા પાનમાં ખાઈ જવી અને ઉપર દોઢપાશેર ગરમ પાણી પી જવું, હિંગુલેશ્વર રસની એક એક ગોળી સવાર સાંજ ઠંડા પાણી સાથે આપવી. આમાંની કેઈ પણ દવા લેતા હોય તેની સાથે મુદશનચૂર્ણની ચઢા બનાવીને આપવી.

અતિસાર

વારંવાર આડે જવું પડતું હોય અને પેટમાં કુંટીની આબુઆબુ ચુંકાયા કરતું હોય ત્યારે લોકો કહે છે કે પીચાટી ટળી છે. પણ ‘પીચાટી ટળવી’ એ નામના રોગનો ઉલ્લેખ આયુર્વેદમાં ક્યાંય નથી. એ રોગ બીજા કોઈ નહિ પણ અતિસાર જ છે. આડા થવાનું મુખ્ય કારણ અગ્નિમાંય છે એટલે આડા ઘણું ખરું કાચા હોય છે. શરીરની જલધાતુઓ જેવી કે અન્નરસ-મૂત્ર-સ્વેદ વગેરેનું પ્રમાણ વધી જતાં અગ્નિ મંદ થાય છે અને કુપિત થયેલો વાયુ વધેલા પાણી સાથે મલને બહાર ધકેલી મુકે છે. અજીર્ણની અસર તો ખરીજ, અરૂચિ પણ રહે અને મ્હેં મોળું પડી જાય. આડો ચુંકાઈને આવે છે. દૂષિત થયેલો અપાનવાયુ જીએ ચઢવા લાગતાં પેટ કુલી જાય છે. અને ગુડગુડાટ થાય છે. કઢાચ વાઝૂટ થાય છે તો દુર્ગન્ધ ફેલાય છે. જીભ ઉપર પીળી ધોળી છારીનો થર માલુમ પડે છે. આડા અતિશય થઈ જાય છે તો અશક્તિ બહુ આવે છે અને નાડી ઝીણી તેમજ થડકતી ચાલતી હોય છે. કઢાચ પગે ગોટલા પણ બાજે છે. આવે વખતે આંતરડાંની નબળી પડેલી દિવાલમાં ને ચાંદુ પડી જાય છે તો મલમિશ્રિત કાળા રંગનું લોહી પડે છે.

પીચાટી ટળે છે એટલે લોકો પેટ ચોળાવે છે. જો બરાબર રીતે ચોળવામાં આવે છે તો આડા મટી પણ જાય છે નાબિની નીચે પીચાટીનું ઘર માનવામાં આવે છે. પીચાટી ઘરમાં હોય ત્યારે ત્યાં આંગળાં મુકવાથી ત્યાંજ ધડકારા થાય

છે પણ જ્યારે ધડકારા આઘા પાછા ખસી ગયેલા હોય છે ત્યારે જ આ રોગ થાય છે ચોળવાથી ધડકારા ઠેકાણે આવી જાય છે. આવી લોકમાન્યતા અને અનુભવ છે. શાસ્ત્ર-વિધાન મળતું નથી.

ઘણું ખરું શરૂઆતમાં ઝાડા કાચા હોય છે એટલે તરત ઝાડા બંધ કરવાની દવા આપવી એ સારું નથી. એ વખતે તો જઠરાગ્નિ પ્રહીન થાય અને પાચન સુધરે તેવી ઔષધિ આપવી જોઈએ અને દરદી સહન કરી શકે તેમ હોય તો તે દિવસે ભુખ્યે રાખવો અને હરીતકી ચૂર્ણ તો. ૦૧ પાણી સાથે પાઇ દેવું. એથી પેટનો મલ સાફ થઈ જશે. પછી શિવાક્ષરપાચનચૂર્ણ અથવા વડવાનલ ચૂર્ણ બંને આનીબાર સવારસાંજ પાણી અથવા મોળી છાસ સાથે આપવું.

દિવસમાં બે વાર ચિત્રકમૂળનું ચૂર્ણ એકથી બે આની બાર જેટલું છાસ સાથે લેવું.

આમ છતાં ઝાડા બંધ ન થતા હોય તો જાતિક્ષલાદિ-વટી એક એક ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવી. જંબુત્વકનો પ્રવાહી સાર (Liquid Extract of Syzygium lambolanum) થોડા દિવસ આપવો.

આનંદલૈરવ રસની ગોળી અકેકી દિવસમાં બે વખત બે વાલ ઠંડાછાલના ભુકા સાથે અથવા આઠાના રસમાં આપવાથી અગ્નિ પ્રહીન થઈને ઝાડા બંધ થાય છે.

કર્પૂર રસની એક બે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત આપી હોય તો બે ચાર દિવસમાંજ ઝાડા મટી જાય છે. પણ

રોગની શરૂઆતમાં જ્યારે ઝાડા કાચા થતા હોય ત્યારે આ દવા દેવી નહિ.

બને તેટલું લંઘન કરવું. તાંદળા અને દહીં કે છાસ ઉપર રહેવું. શરદી લાગવા દેવી નહિ અને સંપૂર્ણ આરામ લેવો. ભારે ખોરાક, શાકભાજી, વાયડાં પદાર્થો, ખાવાં નહિ. પેટમાં ખુબ ચુક આવતી હોય તો ટરપેન્ડાઇન તેલની માલીસ કરવી અને ઉપર પાણીની કૌથળીથી શેક કરવો.

મરડો.

મરડો એટલે લાંબા વખતના અતિસારનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ કહીએ તો ચાલે. પણ કેટલીકવાર વગર અતિસારે પણ મરડો થઈ જાય છે. એના નામમાંજ એની ખાસીઅતવાળો અર્થ સમાયલો છે, આંતરડાંમાં અમળાઈને—મરડાઈને ઝાડો ઉતરે માટે મરડો. બીજું લક્ષણ એ છે કે રોગી ઘણુંએ કરાંઝે પણ ઝાડો થાય નહિ. ટીપું બે ટીપાં જળસ અને લોહી નીકળે. શરૂમાં તો થોડોક મળ નીકળે પણ પછી તો મળનું નામ નહિ. પેટમાં તો જાણે કોઈ દાતરડું ફેરવતું હોય તેવી વાદ થાય છે. હજી તો ઝાડે ફરી હાથ ધોયાએ ન હોય ત્યાંતો એવી હાજત થાય કે જે નહિ જવાય તો કપડાં બગડશે. પણ લોટો લઈ જતાં ઝાડો થતો જ નથી. પેટમાં થતી વાદ કંઈક શાંત પડે છે. પણ પેટ તો ભર્યું ભર્યું જ લાગે છે.

પરિણામે અશક્તિ, ઝેરાનું લેવાઈ જવું, આફરો, ઝોટલા, છારી વગેરે લક્ષણો સાથે પછી તો તાવ પણ આવે

છે અને જીભ સુકી થઈ જાય છે તથા કાંટા ઉગ્યા હોય એવી લાગે છે.

શરૂમાં અઘોળ એરંડીયું (castor oil) સુંઠના ઉકાળામાં પાઈ દેઈ દસ્ત સાફ થયા પછી નીચેની દવા આપવી.

હરીતકી ચૂર્ણ તો. ૧ ગોળ, ઘી અને મધ તથા તેલ મેળવીને ખાઈ જવું. બહુજ જલદીથી રોગનો નિવેડો આવશે.

બૃહત્ શંખવટી બળે ગોળીઓ દિવસમાં બે વખત છાસ સાથે આપવી. મરડો લાંબો વખત ચાલ્યો હોય ત્યારે કર્પૂર રસ ગોળી ૧ + પંચામૃત પર્યટી રતિ ૧ + પીપર રતિ. ૩ + કપિથાષ્ઠક ચૂર્ણ બે આનીભાર મેળવીને મધમાં ચાટી જવું અથવા છાસ સાથે લેવું. એ રીતે દિવસમાં ત્રણ વાર દવા લેવી. ઉમતું જીરૂ તોલો ૧ નો લુવાળ સાકર સાથે પી લેવો, મરડામાં એ સારી અસર કરે છે. આમરાક્ષસી ગુટીકા સવારસાંજ બંને આપવી.

સંગ્રહણી.

સંગ્રહણીના નામથી પ્રચલિત થયેલ આ રોગને ગળ-તીના નામે પણ ઓળખે છે. અગ્નિમાંઘ આ રોગનું મૂળ છે પાચક રસનો હોજરીમાં અભાવ રહે છે. આહારમાં આવતાં ચરબીનાં, ચૂનાનાં વગેરે ઉપયોગી તત્ત્વોને પચાવવાની શક્તિ આંતરડાંમાં રહેતી નથી.

એટલે સ્થવારના પહોરમાં દરદીને પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રીકકા રંગના ફીણવાળા, ચીકણા ઝાડા થઈ જાય છે. પણ તેની સાથે તાવ હોતો નથી. થોડા દિવસની કબજાઆતને

અંતે એક દિવસ દસ્ત થઇ આવે છે અને વળી દસ્ત કબજ થઇને એનું એ થાય છે. જીભ બહુ આળી થઇ ગઇ હોય છે અને ઝીણી ઝીણી ફેદીઓ ઉપડી હોય તેવી દેખાય છે પાછળથી એ ફેદીઓ અદશ્ય થઇ જતાં જીભ ઠંઈ બડી અને ફીકકી પડી જાય છે ઓઠ અને ગલફેરાંની અંદરની ચામડી ઉપર ચાંદાં પડે છે. ફીકકાશ આવી જાય છે. શરીર ઘસાતું જઈ કૃશ થઇ જાય છે. ચામડી લુપ્તી અને કરચલી વાળી થઇ જાય છે. જુદાં જુદાં તીખાં તમતમાં ભોજન જમવાનું મન થાય છે, ખાધેલું પચતી વખતે આંતરડાંમાં આફરો આવે છે. દરદ જીનું થતાં પગે સોજા ચઢી આવે છે, અને ગોટલા બાજે છે. રોગીને ગોળાનું, હૃદયનું કે બરોળનું દરદ હોવાની શંકા રહે છે.

સંગ્રહણીના દરદીને દવા આપતા પૂર્વે તેનો ખોરાક તફન બંધ કરી દેવો, અને ‘ઉદ્વશિત’ ઉપર રાખવો. ખુબજ પાણી રેડીને બનાવેલી છાશને ‘ઉદ્વશિત’ કહેવાય. ખાટી અગર વાસી છાસનો ઉપયોગ કદીએ કરવો નહિ.

છાસ બનાવવાની એક ખાસ પદ્ધતિ:—એક રૂપિયાભાર ચિત્રકમૂળનું ચૂર્ણ છાશમાં મિલાવી વાસણમાં ચોપડા તેમાં દહીં મેળવવું અને બીજે દિવસે એની છાસ કરી પીવી. આ છાસ સારો ફાયદો આપે છે.

સાથે સાથે પંચામૃત પર્પટીનું પીપર અને મધ સાથે સેવન રાખવું. ચોવીસ દિવસનો નીચે મુજબ પ્રયોગ કરવો. પહેલા દિવસે એક રતિ પંચામૃતપર્પટી લેવી અને પછી દરરોજ અડેક રતિ વધારતા જવું એમ બાર દિવસ કરવું.

તેરમા દિવસથી અડેક રતિ ઉતરતા જવું. આને વધમાન પર્પટી પ્રયોગ કહે છે. એવી રીતે સુવર્ણ પર્પટી અને વિજય પર્પટીનો ઉપયોગ લાભદાયક નીવડે છે.

અહણીગજકેશરી અથવા અહણીકપાટરસ અડેક ગોળી અને અહણીગજશાદ્દલ ચૂર્ણ અડેક વાલ, તથા ચિત્રકાદિ-વટીની બળે ગોળીઓનું મિશ્રણ ચોખાના ધોવણ સાથે અથવા મધ સાથે સવાર સાંજ આપવું.

પેટમાં પીડ આવે તે માટે ધીમો શેક કરવો, અને આકડાનાં પાનને ગરમ કરી એરંડિયું તેલ ચોપડી પેટ પર બાંધી દેવાં.

પરદેશ જનારાઓએ ત્યાંનું પાણી લાગી ન જાય તે માટે ખાસ ધ્યાન રાખવું ઘટે. પરદેશ જઘનેથોડા દિવસ દરરોજ જવખાર અને હળદરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીધા કરે તો પછી પાણી લાગવાનો ભય નથી રહેતો.

વિસ્ત્રચિકા.

અંગ્રેજીમાં કૉલેરાના નામે ઓળખાતા વિસ્ત્રચિકાના આ વ્યાધિને જનતા 'કોગળીયું' કહી જાણે છે. ઉલટીઓના ઉપરાધાપરી થતા કોગળાની નજરે એને કોગળીયું અને સોયો ભોંકાવા જેવી પેટની તીવ્ર વેદના લક્ષ્યમાં રાખીને વિસ્ત્રચિકા નામ આપ્યું જણાય છે.

ઉપરનાં બે લક્ષણો ઉપરાંત ચોખાના ધોવણ જેવા ઝાડા પેશાબ સહેજ અથવા સમુળગો ન થવો, તરસ અતિ-શય લાગવી અત્યંત અશક્તિ નબ, ચામડી વગેરે કાળાં થવાં એ આમાન્ય છે.

આ રોગમાં હેડકી શરૂ થવી એ અશુભ લક્ષણ છે.

ઉલટી માટે મીઠાનું પાણી ગરમ પાંચ પાંચ મિનિટે પીવા આપવું. અને પછી પેટ ઉપર રાઇનો લેપ કરવો.

ખાવા આપવું નહિ. પીવા માટે પણ કુદીનો અને એલચીનું ઉકાળેલું પાણી આપવું. પેશાબ બંધ થઈ ગયો હોય તો કેસુડાં બાફીને પેટુ ઉપર બાંધવા અથવા એક આની ભાર સૈંધવ ઘી સાથે આપવું જેથી તુરત પેશાબ આવશે.

અડધા અડધા કલાકે ઝાડા અને ઉલટી બંધ થાય ત્યાંસુધી આનંદધારાનાં પાંચ પાંચ ટીપાં આપ્યા કરવાં. હાથે પગે શીત આવે તો બૃહત્કસ્તુરી લૈરવ રસની ગોળી એક આદાના રસ સાથે આપવી. દરદીને છાસ આપી શકાય અને દરદની શરૂઆતમાં તો ઇચ્છાલેદીની ચારથી આઠ ગોળી આદાના રસ સાથે આપી દેવી. પછી દસ્ત બંધ કરવા માટે અહિકૈનાસવ, મૃગમદાસવ, કર્પૂરાસવમાંની કોઈપણ એક બનાવટનો ઉપયોગ સફલ નીવડે તેમ છે. ભુખ ઉઘડવા માટે કુબ્યાહ રસ જેવી ઔષધિ પણ આપ્યા કરવી. હારિતસંહિતાનો વિશ્વાદિકપાય પણ સારો છે.

કબજાઆત

વિશ્વભરમાં એવું કોઈ માનવ મળવું મુશ્કેલ છે કે જેણે જીંદગીમાં કદીએ કબજાઆત ન લોગવી હોય. આટલું સર્વવ્યાપિત્વ છતાં એની રોગમાં ગણતરી જ નથી. એને મહત્વ એ વારતે જ મળે છે કે જો એની દરકાર ન કરી તો અનેક રોગો-ચિરસ્થાયી રોગો થાય છે.

લાડીલા કેાઇ બાળકને જેમ સમજાવી પટાવીને કામ લેવું પડે છે તેમ કબજાઆતને પણ ખાન, પાન, આચાર વગેરેમાં પરિવર્તન આણીને જ કાઢી શકાય. રેચ આપીને કબજાઆત દૂર કરવી એ બમણા જોરથી એને હઠીલી બનાવી રાખવા જેવું છે. બહુ તો મૃદુસારક ઔષધોથી જ કામ લેવું.

સૂર્યોદય પહેલાં ઉઠવું અને ખુદ્દી હવામાં ફરવા જવું, નિત્યના નિયમિત સમયે હાજત ન થાય ત્હોય દસ્ત માટે જવું, તળેલા, સુકા અને કઠોળ જેવા વાયડા પદાર્થો નહિ ખાવા. માનસિક વ્યાકુળતાના નિવારણાર્થે રમતો રમવી અને ખુશમિજાજમાં રહેવું. કાચાં અથવા બાકીને ખાઇ શકાય તેવાં શાકતેવી રીતે ખાવાં, પેટ ઉપર કાળી માટીનો પાટો બાંધવો.

આમ છતાં જરૂર પડે તો અઠવાડિયામાં એક બે વાર દિવેલ પી લેવું અને દરરોજ સવાર સાંજ શિવાક્ષારપાચન વા. ૬ ની અથવા હિંગાષ્ટક વા. ૬ ની ફાકી પાણી સાથે લેવી. બહુ જ દિવસથી ઝાડા ન થયા હોય ત્યારે બસ્તિ લેવી હિતાવહ છે અથવા અશ્વકંચુકી રસની એક બે ગોળીઓ રાત્રે સુતી વખતે લેવી. રહવારે તેથી પેટ સાફ થયા પછી નિયમિત કસરત, આસનો વગેરે કરવાં અને દ્રાક્ષાસવનું સેવન રાખવું. સ્વાદિષ્ટવિરેચન ચૂર્ણ તો. ૦૧ રાત્રે ગરમ પાણીમાં દેવું. દસ્ત સાફ આવશે.

અગ્નિમાંધ

મનુષ્યના આહારનું પાચન કરીને તેમાંથી શરીરની ધાતુઓનું પોષણ ઘટતી રીતે કરનારી જે શક્તિ છે તેને

‘જઠરાગ્નિ’ કહે છે. ભગવાન ચરક કહે છે તેમ હિત અન્ન-પાન રૂપી સમિધ વડે માત્રા અને સમયના વિચારપૂર્વક જે માણસ અંતરગ્નિ-જઠરાગ્નિમાં હોમ કરે છે તે માણસને રોગ થતા નથી.

સ્વચ્છન્દતાના અને અધઃપાતના આ યુગની માનવનજરે આવા સદુપદેશ Humbug (હમ્બગ) અને જુગજુની વાતો લાગે છે. પરિણામે અનિયન્ત્રિત જીવન ગાળવાથી અને અપચ્ચ લોજન કરવાથી જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જાય છે.

પ્રમાણ અને વખતની નિયમિતતા ન સાચવતાં શરીરમાં કફ ધાતુ વધી જવાથી અગ્નિમંદ થાય છે. અને કફના રોગ થાય છે. અગ્નિમાંઘનું પ્રધાન લક્ષણ એ કે હંમેશા કરતાં ઓછું ખાય તો પણ ખાધેલું સારી રીતે પાચન ન થાય.

અગ્નિકુમાર રસ વા. ૧ પીપર વા. ૨ ગોદન્તી ભસ્મ વા. ૨ સવાર સાંજ મધ સાથે આપવું.

અગ્નિતુંડીવટી જમ્યાપછી જે થી ચાર ગોળીઓ આપવી.

ખાવા બેસતી વખતે જે આની ભાર આડુ અંદર થોડુંક સૈંધવ લેળવીને ખાઈ લેવું પછી લોજન કરવું.

ખાધા પછી દ્રાક્ષાસવ સવાર સાંજ પીવો.

શંખદ્રાવ પાણી સાથે લેવાથી પણ સારી જીખ ઉઘડે છે. વડવાનલ ચૂર્ણ અથવા ચિત્રકમૂલ સત્વ સવાર-સાંજ છાસ સાથે આપવું.

અજીર્ણ

અગ્નિમાંઘ તરફ બેદરકારીપૂર્વક લોગવિલાસમાં રહેતાં જે સ્ત્રીપુરૂષો પ્રમાણ વગરનું લોજન લે છે તે અજીર્ણના

પંજમાં સપડાયા વિના રહેતા નથી. અને અણર્ણુ તેો અનેક રોગોનું ઉત્પત્તિ કારણ છે. ઇન્દ્રિયોને વશ રાખી સાદું જીવન જીવનાર સંસારીને ક્વચિત જ અણર્ણુ થાય.

ઘણી વાર રહવારે ઉઠતાં આંખની આસપાસ થોથર-સોજો જણાય છે. આગલી રાતના અણર્ણુની એ એક નિશાની છે. કબજામાં પણ થાય. પેટ ભારે લાગે. આજસ આવે. મનુષ્ય ગમગીન બની જાય. છાતી ધબકે, માથું દુઃખે, છારૈયા ઓડકાર આવે. ભુખ ન લાગે, ખાવું ન રૂચે. આછો તાવ આવે. પેટમાં ગડગડાટ થાય, ઉલટી થાય અને અશાંત ઊંઘમાં સિનેમા પિક્ચરની પેઠે સ્વપ્નસૃષ્ટિ દેખ્યા કરે.

ઉપવાસ એ અણર્ણુની ઉત્તમ દવા છે. પાણી થોડી થોડી વારે પીવાથી પણ કાયદો થાય છે. એક આખો હરડે અને એક સાધારણ મોટો સુંઠનો ગાંગડો રહવારમાં દિશાએ જઈ આવીને દાંતેથી ચાવી જવો ઉપર ૦૧ શેરથી ૧ શેર પાણી પી જવું. એકથી બે કલાકમાં દસ્ત સાફ આવશે અને અણર્ણુ રહેશે નહિ. ઘણા દિવસનું અણર્ણુ હોય તો અણર્ણુકંટક રસ ગોળી એક. તુલસીસત્વ વા. ૧ અને અગ્નિમુખચૂર્ણ વા. ૬ ગરમ પાણી સાથે સવાર સાંજ આપવું.

શિવાક્ષારપાચન ચૂર્ણ વા. ૩ અને લવણભાસ્કર વા. ૩ દિવસમાં બે વખત ગરમ પાણી સાથે આપવાં.

આફરે।

નળખંધ વાયુ યાને આફરાના નામે લોકપરિચિત આ વ્યાધિ અગ્નિમાંધનું જ આગળ વધેલું રૂપ છે. એ તો અણર્ણુમાંય હોય છે અને કબજામાંય હોય છે. ઝાડા

મરડા અને ગળતીમાં પણ હોય છે. અપાનવાયુનો પ્રકોપ જેમાં થાય ત્યાં બધે ઘણું ખરું આક્રોશ ખરો.

આંતરડાંમાં વાયુ ભરાવાથી પેટ ઢમઢોલ થઈ જાય છે અને વાછુટ થતી નથી કદાચ થઈ જાય તો કંઈક શાંતિ મળે. વાયુની ગતિ ઉર્ધ્વ થયેલી હોઈ ઓડકાર આવ્યે જાય. કોઈ વેળા વાયુ ગડગડાટ સાથે પણ ભરાવા લાગે છે. અને આવે જ્યાં ઉદરક્ષોભ હોય ત્યાં દરદીને ચેન શેનું હોય !

વાયુની અધોગતિ થાય એવું કરવું નેહએ જેથી વાછુટ થાય અને આક્રોશ હેઠો ખેસે. વાયુનું અનુલોમન કરવા માટે તો દીવેલ પી લેવું. પછી હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ સવાર સાંજ બંને આની ભાર ગરમ પાણી સાથે ફાંકી જવું. પેટ પર શેક કરવો. નાભિમાં હીંગ પાણી સાથે મેળવીને ભરવી.

અરોચક

અંગ્રેજીમાં Anorexia નામે જાણીતી અરૂચિ એ રોગ નહિ પણ અગ્નિમાં ઘનન્ય વ્યાધિઓનું તેમજ તાવ તથા હૃદ્રોગ જેવા બીજા વ્યાધિઓમાં જણાતું એક ચિન્હ છે. શોક, ચિન્તા, ઉદ્વેગ વગેરે માનસિક વ્યગ્રતા કરનારાં કારણો પણ અરૂચિકર ગણ્યાં છે. સરસ સ્વાદિષ્ટ ભોજન હોવા છતાં પણ નજર સરખી કરવીયે ના ગમે તે અરૂચિ.

ડેકામરી અને કાળાંમરી તથા સૈંધવનું ચૂર્ણ લોખુનાં અડધીઆમાં ભરી અંગારા ઉપર ખદખદાવીને ચુસવું. સરસ રૂચિકર છે.

કપિથાષ્ટકચૂર્ણ અથવા દાડિમાષ્ટકચૂર્ણ બેથી ચાર આની ભાર સવાર સાંજ જમ્યા બાદ લેવું.

હિંગાષ્ટક બેથી ચાર આની બાર ભાતમાં મેળવી ઘી સાથે ખાઈ લેવું પછી ભોજન કરવું.

આ ઉપરાંત અણ્ણુ અને અગ્નિમાંઘમાં કહેલા ઉપાયો પણ કરી શકાય.

ખાવા બેસતી વખતે આદાની કાતળી અને સૈંધવનો પ્રયોગ સારી રૂચિ પેદા કરનાર છે.

અષ્ટાંગ લવણ, ચમાનીખાંડવ ચૂર્ણ, એલાદિ ચૂર્ણ, આમ-લક્યાદિ ચૂર્ણ, દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ વગેરે રૂચિકર ચૂર્ણોની ઉપ-યોગ કરવો, એના પ્રયોગથી રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જઠરાગ્નિ વધતાં ભુખ પણ ઉઘડે છે ઉપરાંત આ ચૂર્ણો સ્વાદિષ્ટ પણ હોય છે.

અમ્લપિત્ત

પિત્ત સ્વાદમાં સ્વભાવથી કડવું અને તીખું છે. જ્યારે તે વિકૃત બને છે ત્યારે તેમાં ખટાશ આવે છે, એનું નામ અમ્લપિત્ત-એસીડીટી (Acidity). આ વિકાર પિત્તનો હોઈ પિત્તજ વ્યાધિના લક્ષણો થાય છે. પિત્ત સ્વભાવે જઠરા-ગ્નિપ્રદીપ્ત કરનાર છે પણ અહીં વિકૃત પિત્ત હોઈ ભુખ વિષમ રીતે લાગે છે. ખાટી કે કડવી ઉલટી થાય અને ગળું તથા છાતી બળે. દસ્ત રંગે લીલો પીળો (પિત્તના રંગ છે) થાય. અગ્નિ મંદ થાય. ઘચરકા આવે. આ અમ્લ-તાવાળો રસ ચામડીને પોષણ આપવા જાય તે સમયે કેટલીક વખત ચામડીનાં દરદ થઈ આવે છે.

દસ્ત સાફ ન આવતો હોય એવું ઘણું ખરું બને છે ત્યારે નસોતરનું ચૂર્ણ બે આની બાર સાકર સાથે ફાફી જવું

એ શ્રેષ્ઠ છે. અથવા અવિપત્તિકર ચૂર્ણ તે. ૦ થી ૦|| રાત્રે સુતી વખતે પાણી સાથે પી જવું. બીજે દિવસે સવાર સાંજ એક કે બે ગોળીઓ પાનીયભક્તવટીની મધ સાથે ચાટવા આપવી. નારીએળમાંથી નીકળતું પાણી અમ્લપિત્તમાં અને વિસ્ફેટકમાં પીવાથી ફાયદો કરે છે. સૂતશેખર રસ [સુવર્ણયુક્ત] ની એકથી બે ગોળીઓ સવાર, ખપોર, સાંજ ગળેનું ઘન મેળવીને મધ સાથે ચાટવા આપવી. “રસ કામધેનુનો અભ્રકભસ્મયોગ” લાવી તેનું ઉના પાણી સાથે નિત્ય સેવન કરવાથી અમ્લપિત્ત મટી જાય છે. અમ્લપિત્તાંતક વટી આપવી.

અર્શ

ત્રયો વિકારાઃ પ્રાયેણ યે પરસ્પરહેતવઃ ।

અર્શોસિ ચાતિસારશ્ચ ગ્રહણીદોષ એવ ચ ॥

एषामग्निब्रले हीने वृद्धिर्वृद्धे परिक्षयः ।

तस्मादग्निब्रलं रक्ष्यमेषु त्रिषु विशेषतः ॥ च. चि.

“ભગવાન આત્રેયનો સિદ્ધાન્ત છે કે પ્રાયઃ અર્શ-અતિસાર-અને ગ્રહણી એ ત્રણ વિકારો એકએકનું ઉત્પત્તિ કારણ હોય છે, જઠરાગ્નિનું જોર નરમ થાય ત્યારે આ વિકારો વધે અને અગ્નિબલ વધ્યે વિકાર નરમ પડે માટે એ ત્રણેમાં ધ્યાન રાખવાનું છે અગ્નિ મંદ ન થાય.”

અગ્નિ મંદ હોય, સ્તીલપટતા વિશેષ હોય અને કબજામાં કાયમની રહેતી હોય તથા કઠણ આસન ઉપર ઘણું વખત સુધી બેસી રહેવું પડતું હોય તેવાં મનુષ્યો આ રોગનાં ભોગ થઈ પડે છે. ગર્ભના દબાણથી કે ઉપરાઉપરી

પ્રસવ થવાથી અથવા ગુદાને લોહી પહોંચાડનારી મુખ્ય ધમની ઉપર દબાણ થાય તેવા કોઈ પણ કારણસર અર્શ થઈ શકે છે.

અર્શ એ એવો દુષ્ટ વ્યાધિ છે કે યથા પછી મટતાં વાર લાગે છે, અને વંશપરંપરામાં પણ ઉતરે છે, એથી એને થવાજ ન દેવાની કાળજી રાખવી અને તે સાર ઉપરોક્ત કારણો લક્ષ્યમાં રાખી વર્તવું.

વારસામાં મળેલા અર્શ તો મટતા જ નથી. અને બિનવારસાઈ હકથી પ્રાપ્ત થયેલા અર્શ મટાડવાની ભુદ્ધિ ભુદ્ધી રીતો છે.

ગુદામાં કંઈ ખુંચ્યા કરતું હોય એવું સતત લાગ્યા કરે અથવા દસ્ત વખતે લોહી પડે ત્યારે જ માથુસને મસા (અર્શ) ની શંકા જાય છે અને દવા કરવા પ્રેરાય છે. લોહી બહુ દૂરે તો તો એકદમ અતિશય અશક્તિ આવી જાય છે. દરદીનું તેજ હણાઈ જાય છે. કાળો પડતો જાય છે. ઘણું ખર્ચ મસાવાળા કબજાઆતની જ ફરિઆદ કરતા હોય છે છતાં કેટલાક દરદીઓને દસ્તનો ખંધ ન રહેવાનું પણ બને છે.

અર્શના ઉપાય કરતી વખતે સામાન્ય રીતે નીચેની હકીકત ધ્યાનમાં લેવી જોઈ નિરર્થક દવા અથવા દવા બનાવનાર ઉપર આશ્રેપ કરવાની ગેરસમજાણીનો પ્રસંગ ઉભો ન થાય.

અર્શ ચાર રીતે મટી શકે છે: (૧) દવાથી, (૨) ક્ષારથી બાળવાથી (૩) અગ્નિદાહથી અને (૪) શસ્ત્રોપચારથી. ટુંક સમયથી થયેલા એકાદ વર્ષના, થોડી જ દોષવિ-

કૃતિથી થયેલા, થોડાં ચિન્હોવાળા અને અલ્પ ઉપદ્રવવાળા અર્શ દવાથી મટી શકે છે.

સ્પર્શથી કોમળ, વધુ જગ્યા રોકી રહેલા અને ચામડી નીચે પશુ હોય એવા લાગતા અર્શ ઉપર ક્ષાર વાપરવો.

ઠંઠશ, સ્થિર, વિશાળ અને કઠણ અર્શને અગ્નિથી બાળવા.

ઉંડા મૂળ વગરના, ઉંચા વધેલા, કલેદવાળા અર્શ શસ્ત્રથી કાપી કાઢવા.

અર્શને ક્ષાર મુકી ખેરવી પાડવાની હિકમત ધરાવતા કેટલાક Quacks ફરે છે તેમના હાથમાં સપડાઈને તુકસાન ન ભોગવવું પડે તેનો ખ્યાલ જનતાએ રાખવો ઘટે છે.

કેટલીક વખત ક્ષારાદિકથીજ સાધ્ય અર્શો પશુ દવાની શક્તિ આગળ નમતું આપે એટલે પ્રથમ દવાઓનો નિર્બાધ માર્ગ સારી રીતે પસાર કરીને પછી જ જરૂર રહે તો શસ્ત્રચિકિત્સા કરાવવી. કારણ કે શસ્ત્રચિકિત્સાથી એકવાર કાઢી નાખેલ અર્શ ફરી થઈ શકે છે અને દવા તો શરીરમાં થયેલી દોષની દુષ્ટિને દૂર કરે છે એટલે શસ્ત્રચિકિત્સા કરાવી હોય તોપણ તેની સાથે અર્શોદ્ધન દવા વાપરવી જ જોઈએ એવું માર્ગ તો મંતવ્ય છે.

ગુદામાં ખુંચતું હોય અને અર્શની શંકા લાગે ત્યારે શીતમલમમાં માયાનું ખારીક ચૂર્ણ થોડુંક મિશ્ર કરી ગુદાની અંદરના ભાગમાં લગાવવાથી થોડા દિવસ પછી એ ખુંચવાનું બંધ થઈ જાય છે.

મુકા હરસ હોય તો કાસીસાદિ તેલ બે ચાર વાર દિવસમાં ચોપડવું એથી એનો દુઃખાવો ઓછો થઈ જાય

છે. ચરકોક્ત પિપ્પલ્યાદિ તેલનો પણ ઉપયોગ કરીને એવો જ ફાયદો મેળવી શકાય. સુકો ઝાડો ઉતરતો હોય એવા મસામાં ઉપરોક્ત તેલ ચોપડવાં અથવા તેલખસ્તિઓ આપવા અને વાયુનું અનુલોમન થાય એ માટે તથા દસ્ત નરમ આવે તે માટે નીચેના ઉપચાર કરવા. આંતરે અથવા બે ચાર દિવસે એરંડીયું લીધા કરવું.

એરંડીયું ન લીધું હોય તે દિવસોમાં રાતના સ્વાદિ-
ષ્ટવિરેચન તો. ૦ થી અડધો ફાકીને રાત્રે સુઈ જવું. આ
ચૂર્ણોથીયે દસ્ત પુરેપુરો સાફ આવતો ન લાગે તો અન્ધચોળી
રસની બે ત્રણ ગોળીઓ ગળી જવી.

અર્શમાં બે ઝાડો લેદાયલો જ રહેતો હોય તો ચિત્રક
મૂળ સત્વ, શિવાક્ષારપાચન, આનંદભૈરવ, ભતિક્કલાદિ વટી
વગેરે અતીસારમાં કહેલી દવાઓ આપી દસ્ત બંધાઈને
આવવા લાગે એવું કરવું અને દરદીને છાસ ઉપર રાખવો.

લોહી પડતું હોય તો શરૂમાં એકદમ બંધ કરવું એ
ઠીક નથી પણ બહુ લોહી જવાથી નબળાઈ આવી જાય તો
બોલખરૂ રસ અથવા બોલખર્પટી એકવાલ ઘી સાથે દિવસમાં
ત્રણ વાર ચાટવી. અથવા રાજવલ્લભરસ એક કે બે વાલ
દિવસમાં ત્રણ વખત છાસ સાથે આપવો.

આ રીતે દુઃખાવો, કબજ, ઝાડા, લોહી પડવું વગેરેની
લક્ષણવાર ચિકિત્સા કરતાં લક્ષણો બંધ થાય અથવા શરૂથી
જ એવાં કેંઈ આગળ પડતાં ચિન્હો ન જણાતા હોય
અથવા ઉપરોક્ત લક્ષણવાર ચિકિત્સાની સાથે સાથે જ
નીચેની દવાઓ પણ આપવી.

સુરણ એ અર્શનો ઉત્તમોત્તમ ઉપાય મનાય છે. બહુસુરણવટક એ મસા માટે જ તૈયાર કરેલી સુન્દર ગોળીઓ છે હમેશ ચાર છ ગોળીઓ છાસ સાથે લેવી. એવી બીજી દવા તે અર્શકુકાર રસ, એની એક બે ગોળીઓ સવાર સાંજ છાસના અનુપાન સાથે આપવી.

ઉપરોક્ત દવાઓથી અર્શ મટયા પછી પણ અને એ દરમ્યાન ચરકમુનિ કહે છે કે વાયુને પોતાની સ્થિતિમાં સાચવે અને અગ્નિબલ વધારે એવાં અન્નપાન તથા ઔષધ હમેશ આ રોગીએ સેવવાં.

એટલે જમ્યાબાદ દ્રાક્ષાસવ પીવો. અભયારિષ્ટ હમેશ એકથી બે તોલા લેવો. સુરણનું શાક ખાવું. બને તેટલી છાશ પીવી. પાચનશક્તિ વધે તેવું કરવું. પવન અનુલોમ થાય તેવાં પશ્ચિમોત્તાનાસન વગેરે આસન કરવાં. અને દરત દીલો ઉતરે એ ધ્યાન રાખવું આધુનિકોએ તો ઇન્જેક્શન પણ તૈયાર કર્યાં છે. એ ઇન્જેક્શનથી કંઈ દોષની દ્રષ્ટિ દૂર નથી થતી. એ માટે તો ઔષધોનો ઉપયોગ અનિવાર્ય અને અબાધ જ રહે છે.

ઉપર વર્ણવ્યા ઉપરાંત મસામાં કામ કરનારી બીજી પણ દવાઓ છે જેમકે કબજીયાતવાળા અર્શમાં પ્રાણદાણ્ડીકા બેચાર ગોળીઓ છાસ સાથે અપાય.

અતીસાર સાથે અર્શ હોય અથવા લોહી પડતું હોય તો તેમાં કુટબવલેહ તો. ૦ા થી ૧ સવારસાંજ ચાટવો.

અગ્નિમાંધ સાથે લોહી દ્રવ્યતા અર્શ હોય તો અગ્નિ-મુખલોહ બે થી ચાર રતિ મધ અને ઘી સાથે સવાર સાંજ આપવો.

મોટા અને બહાર નીકળી પડેલા એટલે વગર યંત્રે જોઈ શકાય એવા અર્શ હોય તો અર્શોબ્ધ લેપની સોગટી લાવી પાણીમાં ઘસીને લેપ કરવો. ગંધક રસાયનનો પ્રયોગ કરવો.

અશ્મરી

પાણુવી અથવા પથરીનો લોકરૂઢ અર્થ તો મૂત્રાશયની પથરી છે. પરંતુ ઉદાર અર્થ કરીએ તો પથરી મૂત્રાશય ઉપરાંત મૂત્રપિંડ, મૂત્રવાહિની, મૂત્રસ્ત્રોત, પૌષ્પઅંધિ, પિત્તકેષ લાલાઅંધિ વગેરેમાં થઈ શકે છે. મૂત્રમાંથી ઉત્પન્ન થનારી પાણુવીનો આપણે અહીં વિચાર કરશું. શરીરની શુદ્ધિ નહિ કરનારા અને અપચ્ચ સેવન કરનારાં સંસારી માનવીને પથરી થાય છે. જેમ મૂત્રમાર્ગ સાંકડો અને લાંબો તેમ પથરી બંધાવાનો સંભવ ઝાઝેરો. પણ મૂત્રમાર્ગ ટુંકો અને પહોળો હોતાં એ સંભવ ઝોછો. એટલે બાળકોને થાય એથી પુરૂષમાં અને પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીઓમાં એ ઉતરતા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે.

મૂત્ર એટલે ક્ષારાદિક અનેક સેન્દ્રિય નિરિન્દ્રિય શારીરિક પોષણને બિનજરૂરી પદાર્થોનું પ્રવાહી મિશ્રણ. આ મિશ્રણમાં ક્ષારો વધુ પ્રમાણમાં ઉપરોક્ત કારણોસર નીસરવા લાગે એટલે કેટલોક ભાગ જામી જાય છે અને બહાર પણ નીકળે છે. આચાર્ય ધન્વન્તરિ સ્પષ્ટ કરે છે કે શર્કરાસિકતામેહોમ-સ્માલ્પ્યોડસ્મરિવૈકૃતમ્ એટલે શર્કરા, સિકતા અને ભસ્મ એ ત્રણે અશ્મરીનાજ વિકાર છે. ક્ષારને આચાર્યો ભસ્મ પણ કહે છે. એટલે આ ભસ્મમેહ (Sediment) તે અશ્મરીનું

ઉપાદાન કારણ ક્ષાર. તે જ્યારે વેળું જેવું સ્વરૂપ હયે છે ત્યારે સિકતામેહ (Renal calculi) કહે છે. જ્યારે સાકરની જેમ પહેલવાળી કાંકરી બને ત્યારે શર્કરા (gravel) અને મોટી પથરીને પાણવી અથવા અશમરી (Stone) કહે છે.

મૂત્રપિડમાંથી સિકતા કેટલીકવાર મૂત્રનળીઓમાં થઈ મૂત્ર સાથે નીચે ઉતરતી હોય છે ત્યારે મોટી હોય તો કાંઈક કાપી નાખતું હોય એવી ઉમ્મ વેદના થાય છે. મૂત્રપિડમાંજ પથરી થઈ જાય છે તો તે ભારે બહુ લાગે છે. દુઃખે બહુ, પાકે, પડે નીકળે, અને કુટે પણ ખરૂં. મૂત્રાશયમાં જુદા જુદા પ્રકારની પથરીઓ બાંધાય છે. પેશાબ એકધારે ન આવે મૂત્રરતાં ઢઢ થાય એ પથરીનું ખાસ લક્ષણ છે.

પાચનશક્તિ સારી હોય તો જામી જાય એવા પદાર્થો મૂત્રમાં વધુ પ્રમાણમાં આવે નહિ, સંશોધન કર્યું હોય તો શરીરમાંથી મલ ભાગ નીકળી જવા પામે. પ્રવાહી પદાર્થ વધે તો ક્ષાર જામી શકે નહિ અને મૂત્ર ઓછું અમ્લ બને એ ધ્યાનમાં રાખવું. એટલે પાચન, શોધનીય, મૂત્રલ અને અમ્લપ્રતિયોગી દ્રવ્યો આપવાં.

ખાધા પહેલાં ઠંડા પાણી અથવા નારીએળના પાણીની સાથે બેથી ચાર આનીભાર જેટલું અવિપત્તિકર નામનું ચૂણું સવાર સાંજ લેવું. આમાં પાચન, સંશોધન આદિ ગુણવાળાં દ્રવ્યો સારાં આવે છે. સાથે સાથે ત્રિવિક્રમ રસ એક બે રતિ ગોક્ષુરસત્વ વા. ૧ મેળવીને બીજેરાના મૂળના પાણી સાથે અને એ ન મળે તો ગોખરૂના ઉકાળા સાથે અથવા પાણી સાથે પીવું.

ત્રિવિક્રમ રસની જગ્યાએ અમૃતાંકુર લોહની એકથી ત્રણ ગોળીઓ અથવા યોગેશ્વર રસની એકથી બે ગોળીઓ પણ એજ કામ કરે તેમ છે. ગોક્ષુરસત્વને બદલે વરૂણસત્વ પણ વપરાય.

શુદ્ધ શિલાજીતનો પ્રયોગ (ભા. લૈ. ૨. નં. ૭૬૦૦) આ દરદમાં કાયદાકારક નીવડે.

ગોક્ષુર ગુગળની રોજ સવારે ચારથી આઠ ગોળીઓ લેવી. કુશાવલેહ દિવસમાં બે વખત રૂપિયા રૂપિયાભારથી શરૂ કરી બંને રૂપિયાભાર સુધી વધવું અને વિડંગારિષ્ટ જમ્યા બાદ પીવેા તો. ૧૦ થી માત્રા શરૂ કરવી અને તો. ૨ સુધી ચઢવું. એના જેટલુંજ પાણી ઉમેરીને પીવેા.

નાની શી પથરી હોય તો સાટોડીનાં મૂળનો ઉકાળો જવખાર તલનોક્ષાર, અપામાર્ગક્ષાર, વરૂણાદિ ગણુનો ઉકાળો વગેરેનો ઉપયોગ કરવાથી ગળી જાય છે.

પથરી મોટી હોય તો ઓપરેશન કરાવાય છે.

અપસ્માર

વાઈ અથવા ફેફર નામે લોક પરિચિત અપસ્માર રોગનું અંગ્રેજી નામ Epilepsy છે. દરેક શબ્દના અર્થ લેગા કરીએ તો વ્યાધિનાં મુખ્ય લક્ષણ મળી જાય છે. વાયુ ગતિમાન છે એટલે જે રોગમાં શરીર ગતિમાન થાય તે વાઈ. જેમાં મ્હોંમાંથી ફીણ નીકળે તેનું નામ ફેફર અને જેમાં સ્મૃતિ શૂન્ય થવાય તે અપસ્માર, એટલે સ્મૃતિનાશ પૂર્વક અને મ્હોંમાંથી ફીણ નીકળવા સાથે આવતી તાણુને અપસ્મારનું રૂપ આપી શકાય.

આ રોગ બાહ્ય વયથીજ (દસથી વીસ વર્ષની અંદર) ઇર્ષ્ય ખરૂં ઉત્પન્ન થનારો છે. વારસામાં આ રોગને ઉતરવાની ઇચ્છા ખરી. હસ્ત મૈથુન, કૃમિ, હાંત આવવા, ઉશ્કેરણી વગેરે કારણો આંચકી અથવા તાણુ પેદા કરે છે. અને તે કારણો દ્વારા વાથી તે મટી શકે છે.

કારણોની શોધમાં ઉંડા ઉતરીએ તો જે વિભ્રાંતચિત્ત-ભાગ હોય શરીરમાં દોષો બહુ વધી પડ્યા હોય છતાં પ્રહિત અને અપવિત્ર ભોજન કરતા હોય. રજોગુણ અને ભોગુણથી સત્વગુણનો નાશ થયો હોય. હૃદય ઉપર દોષનું પ્રભાવ હોય. ચિન્તા, કામ, ભય, ક્રોધ, શોક, ઉદ્વેગ વગેરેથી મનને અભિધાત થયો હોય તેવા માણસોને જ અપસ્માર થાય છે. એટલે શરીરશુદ્ધિ અને ચિત્તશુદ્ધિ એ બે દષ્ટિબિંદુ ચિકિત્સામાં રહેવાં જોઈએ.

વાઇનું દરદ મ્હોટી ઉમરેજ જ્યારે જણાય છે ત્યારે અસ્તિષ્ઠના ઉપદંશને લીધે હોવાનું આધુનિકો માને છે.

દારૂડિઆઓને પણ આ રોગ થઈ આવે છે.

સ્ત્રીઓને જ્યારે ફેફડા આવે છે ત્યારે તેનો સંબંધ પ્તુદશન સાથે હોવા ઉપર ધ્યાન ખેંચવાનું છે. રોગિષ્ઠ ગર્ભાવસ્થામાં પણ આ રોગનું કારણ હોય.

વાઇના હર્દીની સ્થિતિ એટલી કડ્ડણ ગંભીર થઈ જાય કે એકજ વાર એ દશ્ય જોનાર કદી ભૂલી શકે તેમ નથી.

દરદીને વાઈ આવવાની હોય તે પહેલાં ખબર પડે છે. માટો ભાગ એવો હોય છે કે જેમને ચક્રર આવીને વાઈ આવે. અડધા ખરાને આચીંતુ દરદ ઉપડી આવે છે. બાકીમાંથી

કેટલાકને માથુ ડુઝે, પેટનું ઢઢં થાય, હૃદય ધડકે, ટાંક-
ણીઓ અને સોયો ઘોંચાતી હોય એવી અસર આંગળીઓથી
શરૂ થઈ ઉંચે ચઢે, બીક લાગે વગેરે થાય અને પછી ખરેખર
તાણુ શરૂ થાય.

હરદી એકદમ ચીસ પાડીને બેસી જાય છે આંખો એક
બાજુ ફરી જાય છે અને સ્થિર થઈ જાય છે. કીકીઓ મોટી
થાય છે. કીકીપર આંગળી અડાડીએ ત્હોય ખખર પડે નહિ.
પગ ખેંચાઈ જાય, હાથની મુઠીઓ વાળી દે, કોણીમાંથી વળી
જાય અને કણભર શ્વાસ પણ બંધ રહેતાં મુખકાંતિ તો
ફિક્કી પડી જાય છે.

અડધીક મિનિટ ઝાઝેરા વખત પછી આ ખડીઆમણું
ઠરણુ દશ્ય જીહ્વું સ્વરૂપ પકડે છે. કાંતો વચ્ચે જીભ કચરાતાં
મુખમાંથી નીકળતો ફીણનો પ્રવાહ રૂધિરે ખરડાય છે. ફિક્કાશને
બદલે બળંબલી વણું મ્હોં થઈ જાય છે. ડાળા બહાર નીકળી
પડે છે. સ્નાયુના દબાણથી નાડીને પણ દબાણુ લાગે છે. ઝાઝો
પેશાબ અને વીર્ય કવચિત્ છુટી જાય છે.

વળી પાછું બે ત્રણેક મિનિટ બાદ આ દશ્ય બદલાય
છે. મ્હોરો ઠેકાણે આવવા લાગે છે. શ્વાસ લઈ શકાય છે.
પણ શ્વાસનળીમાં ફીણ ભરાયલું હોઈ 'ધરડ' બોલે છે,
બાન પણ આવે છે. પરંતુ આટલા શ્રમને અંતે તે સાચે
ઉંઘી જાય છે. અને જાગતાં બહુજ શ્રમિત હોય એવી અસર
રહી જાય છે.

આ રોગની શરૂઆત પ્રાયઃ રાત્રિના સમયે થાય છે.
એટલે સહવારે જીભ કચરાયલી લાગે, મ્હોં આગળનો

પથારીનો ભાગ અને કપડાં ભીંજાયલાં હોય, શરીર ખડું જ થાકી ગયેલું જણાય, સવારમાં ઉઠતાં વેંત સફેદ પુષ્કળ પેશાબ થાય તો અપરમાર ધારવો.

હિસ્ટીરીયાની અને વાઈની તાણમાં ખડું ફેર રહે છે. હિસ્ટીરીઆ ઉંઘમાં આવે નહિ, એમાં શીષુ ન નીકળે, જીભ ન કચડાય, રહે, હસે અને તાણ પછી હોંશીયારીમાં આવે છે અને વાઈની માફક ઉંઘી ન જાય. હિસ્ટીરીયામાં સ્મૃતિ નાશ ન હોય.

ઉપાયોમાં તો ઉપર કહ્યા મુજબ શારીરિક અને માનસિક શુદ્ધિ જરૂરી છે હુમલા વખતે હાથ પગ ખેંચાઈ છે તેથી દરદીને વાગે કરે નહિ એટલુંજ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. પકડવાની કે દબાવવાની અવશ્યકતા નથી. ટોળે મળી સગાં વહાલાં સ્વચ્છ હવા આવતી રોકી મુકે નહિ એવી સવડ કરવી. શીષુ શ્વાસ નળીમાં ભરાતું અટકાવવા ખની શકે તો મ્હોં પડખા ઉપર રાખવું. અને જીભ ન કચડાય તે માટે દાંત વચ્ચે ચમચો કે વેલણ જેવું કંઈક રાખવું [મોટી ખાટલીનો ખુચ પણ રાખી શકાય].

પછી ઉપદંશ જેવા રક્તવિકારને કારણે આ દરદ હોય તો તેના ઉપાય કરવા પરંતુ મુખ્યત્વે ઘેન લાવે તેવી દવાઓ વાપરવી જોઈએ ગંઠોડાંનું ચૂર્ણ ખે આની ભાર મધ સાથે અથવા જોળ સાથે લીધું હોય તો નિદ્રાજનક મનાય છે.

સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ વા. ૧ એરંઠીયું અને મધ સાથે ચાટીને ઉપરથી લેંસનું ગરમાગરમ દૂધ પીવાથી ઉંઘ સારી આવે છે. ખર્જૂરાસવ પણ નિદ્રાજનક છે.

ઘેન કે નિદ્રા માટે દેશી હવા ઉપયોગી માલુમ પડી નથી. તેથી તેમાં અંગ્રેજી હવાનો જરૂર પડ્યે ઉપયોગ કરવો.

રમૃતિસાગર રસની જે ગોળીઓ શંખપુષ્પી ચૂર્ણ જે આનીભાર દ્વધ સાથે તાણુ શાંત થયા પછી નિત્ય આપવી.

લક્ષ્મીનારાયણ રસ ગોળીઓ જે બ્રાહ્મી વટીની જે ગોળીઓ મેગવી મધ સાથે ચાટી જઇને ઉપર દ્વધ પીવું. વચાસત્વ અને શંખપુષ્પી સત્વ આપવાં.

અશ્વગંધારિષ્ટ એકથી જે તોલા પાણી સાથે લેવો.

સમીરગજ કેસરી ગોળી એક અને સુવર્ણમાલિની વસંતની ગોળી એક એવી ત્રણ અથવા ચાર પડી આખા દિવસમાં થઇને મધ સાથે આપવી.

ઘોડાવજનું ચૂર્ણ અકેક વાલ દિવસમાં ત્રણ વાર મધ સાથે કેટલાક દિવસ લેવાથી ફાયદો થાય છે.

આશ્લેપહરીવટીનું થોડા દિવસ સેવન કરાવવાથી અવશ્ય લાભ થાય છે.

આવેલી મૂર્છામાંથી જગાડવા નવસાર અને કળી ચૂનો અથવા ડુંગળી કાપીને મુંઘાડવાના ઉપાયો તો સુવિદિત છે.

પચગવ્ય નાંખીને પકાવેલું ઘી નિરંતર સેવવાથી સારા ફાયદો થાય છે.

એવી જ રીતે શંખપુષ્પી, બ્રાહ્મી અથવા વચાનું ઘૃત લાંબો વખત સુધી વાપરવું હિતાવહ છે.

સુવર્ણ ભસ્મ, સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ અને રજતભસ્મ યોગ્ય અનુપાત સાથે વાપરવાથી આ રોગમાં એની ઉપ-યોગિતા જણાઈ આવે છે.

હિસ્ટીરિયા

આ રોગ મુખ્યત્વે મુધારાનો વધારો છે. ઉમ્મરલાયકને સહશિક્ષણ લેવા મોકલવી, નાટક સિનેમામાં જવા દેવી, અશ્લીલ સાહિત્યનું વાંચન, પુરૂષ મિત્રો સાથે અઘટિત છુટ લેવા દેવી સંયમ નહિ પણ સ્વચ્છન્દ વિલાસ પોષવો, એ બધા મુધારા હિસ્ટીરિયાના હેતુ છે.

બીજું કારણ છે સાસરિયાંનો ત્રાસ, યૌવન રંડાપો, અણુગમતો ભરથાર, અને હસ્તમૈથુન અથવા નહિ સંતોષાતી વિષયવાસનાનો અતિરેક (Excess).

કેટલાંક માનસિક કારણો જેવાં કે બીક, હીક, શોક વગેરે. પહાડી પતિ સાથે મધુરજની (Honey-moon) ના પ્રસંસે હેબકી ગયેલ બાલિકાઓ, સંતાન જંખતી સ્ત્રીઓ અને વેશ્યાઓ પણ આ રોગનો ભોગ થાય છે.

બહુ હસવાથી, બહુ વિચારમગ્ન થવાથી પણ હિસ્ટી-રીયા આવે છે. એકંદર આ રોગ મનની દૂષિત પરિસ્થિતિનો છે.

પેટના મધ્ય ભાગની ઉપરથી ગળા બહારી એક, વાયુની ગોળી ચઢતી હોવાનું દરદી કહે તો તે આ રોગનું લક્ષણ છે. પેટમાં વાયુ રહે, અને ગુડગુડાટ સંભળાય. કેટલાંને સ્વાદ અને મુગંધ આવતાં નથી.

ખેંચ ઘણું ખર્ચ માણસોની હાજરીમાં અને જોરમાં આવે છે. ઘણીવાર દરદી ઉભેલ હોય ત્યાંથી પડી જાય છે. ઉંઘમાં કદી હિસ્ટીરિયા ન આવે. અને હિસ્ટીરિયામાં મ્હોંમાં શીણ પણ ન આવે. પણ હાયપગ બહુ ખેંચાઈ જાય છે, અને વચ્છું શરીર ઉંચું ઉપડી આવે છે જાણે કમાન

વળવાની તૈયારી થતી હોય એમ. વાળ, કપડાં, જે આવે તે પીંખી નાખે છે. ચીસો નાખે છે, બેલે છે, તથા ગાય છે, અને કોઈકને જડમાં બંધ થઈ જાય છે પણ વાઈની જેમ જીલ કપાતી નથી. સ્મૃતિનાશસંપૂર્ણ થતો નથી પણ રહેજ થાય. અપરમારમાં પેશાળ થઈ જાય છે પણ હિસ્ટી. રીયામાં તદન બંધ થઈ જાય છે.

તાણમાં પડેલા જોરને લીધે આખા શરીરે પછી કળતર ઉપડે છે. કેટલાંકને આવી તાણ આવતી નથી પણ શૂન્ય થઈને બેસી જ રહે છે. પછી જ્યારે થોડુંક રડવું આવે ત્યારે શાંતિ થાય. એ પહેલાં તો બાણે છાતી ઉપર ભાર હોય એવું લાગ્યા કરે.

કળજીઆત રહેવી અથવા કોઈ વાર ઝાડા થઈ જવા, માસિક અટકાવની અનિયમિતતા, અગ્નિમાંધ, દેનં દિન જામતું જતું શરીર, એવા પ્રસંગ આ રોગમાં હોય છે તેમના ઉપાય કરવા અને સાથે સાથે આ રોગ મનોદ્વંદ્વથી થયેલ હોઈ પવિત્ર આચાર વિચાર પૂર્વક માનસિક સંયમ કેળવવો એ જેટલી મુખ્ય તેટલીજ મુશ્કેલ વસ્તુ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું ઘટે છે. એ માટે સ્વચ્છ હવાફેર, પવિત્ર વાતાવરણ, શાંત અને સંયમ ભર્યું જીવન, પ્રભુમય વિચાર, વાંચન, અને આચાર આવકારપાત્ર છે.

સાચું કારણ શોધી તે દૂર કરવું, અને ઉપરની સૂચનાઓ મુજબ રહેવું. પછી દવાઓ લીધી હશે, તો રોગ જતાં વાર નહિ લાગે.

હિસ્ટીરીયા હર પીલ્સ બળે ગોળીઓ આદના રસ અને મધ તાં લેવાનું લાંબો વખત ચાલુ રાખવું.

આર્તવ સાફ ન આવતો હોય તો કન્યાલોહાદિ એકથી ત્રણ ગોળીઓ સવાર સાંજ પાણી સાથે આપવી.

અમૃતનામ ગુટિકાની ૪ ગોળી દર રોજ સવારે પાણી સાથે લેવી. બૃહત્ વાત ચિંતામણિ રસની એક એક ગોળી સવાર સાંજ મધ અને માખણ સાથે લેવી. મહાલક્ષ્મી વિલાસ રસ આપવો.

જટામાંસી અને બહુ જ 'બુજ' પ્રમાણમાં [૧ વાલ] ખુરાસાની અજમે એ બેઉનો ઉકાળો સતત પીવાથી ફાયદો થાય છે, આદ્યેપહરી વટો બંને ગોળીઓ પાણી સાથે આપવી.

પીપળાની વડવાઈ તેમજ શંખના કીડાના ઘસારાની આ રોગ ઉપર સારી પ્રતિષ્ઠા છે. હિંગને હિરાબોળની ગોળી આપવી.

શિવાય અપસ્મારના ઉપચારો પણ ઘટે તેમ કરી શકાય. મહાયોગરાજ, સિંહનાદ, અથવા ચન્દ્રપ્રભાગુગાળ પણ અપાય. મૂર્છામાંથી જગાડવા માટે પણ અપસ્મારમાં કદા પ્રમાણે કરવું.

ઉદર-જલોદર

ઉદર રોગ ખરેખર પાપનો જ પરિપાક લાગે છે. કેમકે કોઈપણ પ્રકારનું ઉદર થયું એટલે તે યત્નસાધ્ય હોય છે. અહિત આહારાચારથી બગડેલા વાયુ, પિત્ત, ને કફથી ઉદર થાય છે. ઝાડો ગંઠઈ જવાથી બંધકોશ અથવા બદ્ધગુદ નામનું ઉદર થાય છે. બરોળ કે ઠલેનું વધે તો પણ ઉદરરોગ કહેવાય છે. આંતરડું કોઈ કારણસર ધવાતાં તેમાંથી નીકળેલા પાણીથી પણ પેટ ફુલી શકે છે. પેટની

ચામડી નીચે લોહી બગાડ કે અટકાવના કારણે પેટ કુલે તે જલોદરનો પ્રકાર છે. અંગ્રેજી વૈદ્યકમાં પેટ મોટું થવાનાં ગણાવેલાં કારણોની અર્ધસંસ્કૃત કાવ્યમય ગુંથણી યાદ રાખવી ઠીક પડશે:—

ફીટસં પ્લેટસં ફેટં ફિસીસંપ્લુદ્દંતથા ।

ઉદરાણાં સમુત્પત્તૌ ફકારાઃ પંચહેતવઃ ॥

ફીટસ (ગર્ભ), ફ્લેટસ (વાયુનો ગોળો), ફેટ (મેઠ), ફિસીસ (ઝાડો), ફ્લુદ્ધં (જળ) આ પાંચ ફક્કા ઉદરની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ છે.

આમાં ગર્ભથી થનારું ઉદર વૈકૃતિક ગણાતું નથી.

ગૂળમાં તો દરેક ઉદર અગ્નિમાંધને જ આભારી છે એ જરીકેય ભુલવા જેવું નથી.

પેટમાં આફરો ચઢે, ચાલી શકાય નહિ, દુગળો થઈ જાય, અગ્નિમંદ પડે, સોજા, અંગપીડા, ઝાડો-પેશાબ-પવનનો વિબંધ, દાહ, તંદ્રા એવાં લક્ષણો તો બધાંય ઉદરનાં સામાન્ય છે. હાથ પગ ફોરડી ને પેટ ગાગરડીની સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

પ્લીહોદરમાં ડાળી બાળુ વધારે અને ચક્રુ વધ્યું હોય તો જમણી બાળુ વધારે હંચુ પેટ જણાય છે. બંધ-કોશમાં તો ઝાડો, પેશાબ, પવનનો સખત વિબંધ રહે છે; અને નાભિનો ઉપરનો ભાગ ગોપુચ્છના આકારનો થાય છે. આંતરડાંમાં છિદ્ર પડતાં ઉદર થયું હોય તો ડુંટીની નીચેના ભાગમાં પાણી ભરાય છે. પ્રાયઃ દરેક ઉદરમાં છેવટ પાણી ભરાય છે અને જળોદર થાય છે; ત્યારે ખાવાની ઈચ્છા થતી

નથી, તરસ લાગે, શ્વાસ ચઢે, ખાંસી આવે, નાહી નખળી ચાલે, ખુબજ અશક્તિ રહે, પાણી ભરેલી મસક હોય એવો શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ પરીક્ષા કરતાં માત્રુમ પડે.

બધાંજ ઉદરમાં ક્ષાર વિરેચનો આપવાં ફાયદામંદ છે. સામાન્ય શારીરિક શક્તિ વધે એવી દવાઓ આપવી. પાણી ઓછું થવા સાડૂ મૂત્રલ, અને સ્વેદલ ઔષધો યોજવાં. લોહી શુદ્ધ બને અને રૂધિરાભિસરણ સરસ રીતે થાય તેમ કરવું.

ત્રૈલોક્યકંઠર રસ સારો રેચક છે. દરદીની દશાનુસાર એકથી બે ગોળીઓ મધ સાથે સવાર સાંજ આપવી. અશ્વિનીકુમાર રસ, નારાય રસ, અશ્વકંચુકી રસ, ગદમુરારિ રસ અને ઇન્દ્રાભેદી રસ બધા રેચક છે અને જળોદરમાં ઉપયોગી છે. સ્થિતિ અનુસાર ઘટતી માત્રામાં આપવા.

શોથોદરારિલોહ એક બે વાલ મધ સાથે આપવું ઉપર દ્વધ પીવું. તામ્રસિદ્ધર રતિ એક અને તામ્રપર્પટી રતિ એક સુવર્ણમાક્ષિક વા. એક મધ સાથે આપવું ઉપર ગળોનો રસ મધ નાખીને બે રૂપિયાભાર પીવો.

પુનર્નવાનું પ્રવાહી સત્વ અથવા પુનર્નવાદિ કવાથ બહુજ સરસ છે અંદર જવખાર અથવા મુરોખાર બે ત્રણ વાલ નાખીને હમેશ પીવો.

મીઠું ખાવા ન દેવું, ખોરાક, પાણી, બંધ કરી ફક્ત દ્વધ ઉપર અને ફળના રસ ઉપર રાખવો. પી શકે તો ગોમૂત્ર બહુ ફાયદો કરે.

આરોગ્ય વર્ધની રસ એ સારામાં સારી પ્રતિષ્ઠા પામેલી દવા છે. એની ગોળી બેથી ચાર હમેશ સવાર સાંજ મધ સાથે દેવી.

અરોળ ઉપર પ્લીહારિ રસ અથવા શંખદ્રાવ સરસ ઉપયોગી છે ચક્રત માટે ચક્રપ્લીહારિ વપરાય છે.

બદ્ધગુદોદર, છિદ્રોદર એ પ્રાયઃ શસ્ત્રચિકિત્સાનો વિષય છે. જલોદરમાં પણ બહુ પાણી હોય તો થોડે થોડે કઢાવી નાખી શકાય છે.

જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય તે માટે ચવિકાસવ એકથી બે તોલા હમેશ જમ્યા પછી આપવો. અથવા કુમાર્યાસવ ઠીક પડે તો તે લેવો.

લોહી સુધારા માટે લોહગુગુલ અથવા પુનર્નવાદિ મંડુરની બખ્ખે ચાર ચાર ગોળીઓ સવાર સાંજ મધ સાથે લેવી.

અગ્નિગર્ભાવટી બે ગોળી, મહામૃત્યુંજય લોહની બે ગોળી, મધ સાથે દિવસમાં બે વખત આપવી; અને જમ્યા પછી લોહાસવ એકેક તોલો પીવો.

બદ્ધ ગુદોદરમાં શસ્ત્રચિકિત્સા કરતા અગાઉ બસ્તિ (Douch and glycerin anima) આપી જોવો. એમ કરતાં મલ નીકળી જાય તો તો સારૂ નહિતો છેવટ શસ્ત્ર તો છેજ ને.

ઉદાવર્ત

અપાનવાયુ, ઝાડો, પેશાબ, આગસ, આંસુ, છીંક, ઝોડકાર, ઉલટી, વીર્ય, ભુખ, તરસ, શ્વાસ અને ઉંઘના વેગ-હાજતને રોકવાથી ઉદાવર્ત ઉત્પન્ન થાય છે.

અધોગતિ કરવાવાળો વાયુ ચક્રકર મારીને ઉપરની બાજુ વળે ત્યારે તેને ઉદાવર્ત કહે છે. અને એથી મલમૂત્ર

પણ બહાર ન નીકળે એ સહજ છે. ઉપરોક્ત બધા વેગા-વરોધ આ પ્રકારનો ઉદાવર્ત કરી શકે એ સંદિગ્ધ લાગે છે. પોતપોતાના સ્થાનથી વાયુ જ્યારે ઉર્ધ્વ (પ્રતિલોભ) દિશાએ ફરવા માંડે છે ત્યારે ઉદાવર્ત કહેવાય એમ લઈએ તો પ્રથમ કહેલાં કારણો ઉદાવર્ત કરી શકે. અસ્તુ.

આફરો, ઉબકા, પેટમાં વાઢ, અપચો, શરીરની ચામડી લુગખી અને ઠંડી લાગવી, ઝાડો, પેશાબ, વીર્યનું ન આવવું અગર મુશ્કેલી પડવી વગેરે ઉદાવર્તનાં સામાન્ય લક્ષણો છે. અને પછી તો ઉપદ્રવરૂપેતાવ, મૂત્રકૃચ્છ, પ્રવાહિકા, હૃદયરોગ ગળતી, ગોળો, ખાંસી, શ્વાસ વગેરે અનેક વાયુનાં લક્ષણો ઉત્પન્ન થાય છે.

વાયુનું અનુલોભન કરવું એ ચિકિત્સાનું મૂળસૂત્ર.

એરંડિયું તેલ સ્વભાવે જ વાયુના રોગમાં સાડું છે. જ્યારે અન્ય દ્રવ્યની સાથે આપવામાં આવે છે ત્યારે એ સંયોગ સંસ્કારથી વિરેચન દ્વારા મેઢ, રક્ત, પિત્ત અને કફથી મિશ્રિત વાયુના રોગોને પણ મટાડી શકે છે. એટલે કફ તથા મેઢ પ્રકૃતિવાળાને ત્રિક્ષણ કે ગોમૂત્ર સાથે અને રક્ત, પિત્ત હોય તો દૂધ સાથે એરંડિયાનો પ્રયોગ કરાવવો સારો છે.

કેઠો બહુજ ફૂર હોય અને થોડા ઘણા દિવેલથી ઝાડો ન ઉતરતો હોય તો વધારામાં વધારે વીસ તોલા સુધી આપવાથી જરૂર રચ લાગે છે એથી મોઢા પ્રમાણમાં કદી આપવું નહિ.

ઝાડો બહુ સુકાઈને અંદર ગંઠાઈ ગયેલો હોય તો સાબુનું પાણી ગુદામાં ચઢાવી (Soap water enema)

આંતરડાં સાફ કરી નાખવાં. પછી ક્નેડબસ્તિ (Glycerin enema) આપવી. અને અનુલોમન આહાર આપવો. ગંઠાડાં અને સાકરની નિત્ય ખંખે આનીભારની ફાફી મારવી.

આ પદ્ધતિ ઠીક ન પડે તેણે નીચે પ્રમાણે પ્રયોગ કરી ફાયદો મેળવવો. ત્રિવૃતાદિ મોઢક (ભા. ૨૪૧૧) એક મોઢક ઉના પાણી સાથે ખાઈ લેવો. અથવા સવારમાં જાગૃ જઈ આવીને નારાય રસની બે ગોળીઓ ગરમ દૂધ અગર પાણી સાથે લઈ લેવી. જીલાખ ન લાગતો હોય તેમને માટે એક વર્તિ-દવાઓની કરેલી દિવેટ (Suppositories) ગુદમાં રાખવાનો પ્રયોગ છે તે માટે મદનાદિ ફલવર્તિ (ભા. ૫૬૮૭) અથવા આગારધુમાદિવર્તિ (૮૬૬૬)નો ઉપયોગ કરવો. અંગ્રેજી (Glycerin Suppositories) ની બનાવટ પણ આડો લાભે એવી છે.

આ બે પ્રકારે વજીવેલી પદ્ધતિમાંથી કોઈ પણ રીતે મલશુદ્ધિ થયા પછી દ્વિસ્તર હિગ્વાદિ ચૂણું ખંખે આનીભાર સવાર સાંજ પાણી સાથે લીધા કરવું. ઉદાવર્તના રોગ માટે લશુન તેલનો એક મહિનો પ્રયોગ કરવાથી પછી ફરિઆદ રહેતી નથી.

ઉન્માદ

માંસાહાર અને મદ્યપાનની જેના જીવનમાં ગંધ પણ નથી, હિતલોજન એજ જેને વ્યસન છે, ઇન્દ્રિયસંયમ અને પવિત્રતા પ્રાણથી પણ જેને પ્રિય છે, એવા દલમનના આત્માને ઉન્માદ નથી થતો. પરંતુ વિરોધી, દ્વિષિત અને અપવિત્ર ખાણું લે, દેવ, ગો, વ્રાહ્મણની અવગણના કરે, બહુ બીક

કે આનંદથી મનમાં વિકાર થાય, વગેરે કારણોથી મનોબળ ઘટી જાય છે અને દૂષિત થયેલા દોષો હૃદય તેમજ મનો-વહસ્તોતોને દૂષિત કરી માણસને ગાંડો બનાવી દે છે.

પછી તો ચિત્ત ચક્રોળે ચડે છે. બુદ્ધિની સ્થિરતા ગુમાવે છે. અધીરો બની જાય છે. જેમતેમ બકયા કરે છે. હૃદય લાવસુનું રહે છે. અને ચાલાક માણસ તો એની આકુળ આંખોમાંથી આ બધું વાંચી શકે છે.

બ્રહ્મજ્ઞાની જેવી એની સ્થિતિ થાય છે: સુખ, દુખ, સદાચાર, દુરાચાર, ધર્મ, અધર્મ વગેરેની એ ગાંડિયાને પરવાજ નથી હોતી. શાંતિ એને કેવી ? એ તો સાન, જ્ઞાનનું જ્ઞાન બાળુએ મુકી આમતેમ રખડ્યાજ કરે છે.

વાયુ વગેરેના વિકારથી ઘેલછા થાય છે, તેમ વળ-ગાડથી પણ થાય છે, એમાં પણ આયુર્વેદ તો માને છે. દેવ, ગંધર્વ, ભૂત, પિતૃઓ, બ્રહ્મરાક્ષસ વગેરે અનેક વળ-ગાડ છે. પણ માણસના વિચાર અને વર્તન જેવાં હોય તે પ્રકારનું વળગાડ તેને હોય.

મગજમાં જુદા જુદા વિષયોની પ્રેરણા અને સંસ્કારનાં મથકો (centers) હોવાનું આધુનિકો માને છે. એ મથકો ઉપર જ્યારે અસર થાય ત્યારે જુદી જુદી ઘેલછાના પ્રકાર થાય છે. જેમકે સંગીતનું મથક વિકૃતિમ્નસ્ત હોય અને રોગી ગાયાં કરે તો ગંધર્વનો વળગાડ, એવી રીતે અલિ-નયનું કેન્દ્ર દૂષિત થતાં દરદી નાચ્યા કરે તો કિન્નરનો વળગાડ, મૈત્રીનું મથક બગડ્યું હોય તો મિત્રનો વળગાડ

વગેરે. આખરે માનસિક નિર્બળતા તો બેઉને સંભત છેજ. ઘેલછા પણ થાય છે. સિદ્ધ કરવાના માર્ગ જુદા હોઈ શકે.

વમન અને રેચથી મસ્તક, હૃદય, કોઠો અને ઇન્દ્રિયોમાં ભરાઈ રહેલ દોષોનો સારો નિકાલ થઈ જવાથી મન પ્રકુલ થાય છે અને કંઈક જ્ઞાન આવે છે માટે પ્રથમ તો બની શકે તેવું હોય ત્યાં મીઠાનું ચૂર્ણ ચાર આનીભાર અને લીંડી પીપર બે આનીભારનું ચૂર્ણ મીઠાના પાણી સાથે પાઈ દેવું એથી ઉલટી થાય પછી એક દિવસ રહી સારો જુલાબ આપી દેવો.

કેટલીક વખત મારવાથી, તરછોડવાથી, ખીક બતાવવાથી, બાંધવાથી અથવા અંધારા ઘરમાં પુરવાથી-રોગી-ગાંડીયો તોફાન કરતો બંધ થઈ જાય છે.

જુનામાં જુનું ઘી સારી અને જલદી અસર કરનારું મનાય છે પરંતુ પચાસ સો વર્ષનું ઘી મેળવવું એ સુલભ નથી.

ઉન્માદભંજનીવતિ આંખમાં આંજવા માટે છે.

ઉન્માદહર રસની એક ગોળી, નીલમલરમ રતિ ૦૧, સારસ્વત ચૂર્ણ બે આનીભાર મેળવીને ઘી, સાકર અને મધ સાથે આપવું. દિવસમાં બે વખત આપવી. થોડા દિવસ પછી ત્રણેની માત્રા બમણી કરીને આપવી. અને એ રીતે દવા ચાલુ રાખવી.

સુવર્ણભસ્મ ૦૧ રતિ, ચાંદીભસ્મ ૦૧ રતિ, વૈકાન્ત રત્નની ભસ્મ ૦૧ રતિ, પત્રાભસ્મ ૦૧ રતિ, પીપર ૧ વાલ, મરી ૧ વાલ અને શંખાવલિ ચૂર્ણ ૩ વાલ તથા સરસ્વતી

ચૂર્ણ ઉ વાલ. આ બધી દવાની પડીકી કરી તેના ત્રણભાગ કરવા. દરેક ભાગ ઘી સાકર અથવા મધ સાથે આપવાનો છે. દિવસમાં ત્રણ વખત લેવી.

સર્પગંધા નામની વનસ્પતિ હમણાં હમણાંમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પામી છે. એનું સેવન કરવાથી સફલતા મળે છે. ઉન્માદ ગજકેશરી સવારસાંજ બંને ગોળી ઘી સાથે આપવી. પાંચગવ્ય અથવા એમાં પકાવેલો ઘીનો પ્રયોગ કરવો.

ઉર્ધ્વવાત

હોઘ્યાં હોઘ્યાં થયાજ કરતું હોય એવાં માણસો તો ઘણાએ હીકાં હશે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને આ હોઘ્યાંનો રોગ બહુ પજવે છે. ખાધું હોય કે ભુખ્યું પેટ હોય પણ હોઘ્યાં તો ચાલુ જ. પાંચ પચીસ માણસ બેઠાં હોય તો તો બિચારી કોઈ શરમાળને તો શરમાવું પડે. આનેજ ઉર્ધ્વવાત કહે છે. અંગ્રેજી વૈદ્યકમાં Nervous Dyspepsia ના વર્ગમાં આને મુકી શકાય. સ્થાનભેદે જઠરનો વ્યાધિ છે. દોષ-દુષ્ટિ બેતાં વાયુનું આ કામ છે.

બે ચોક આનીભાર સૈંધવ નાખીને ગરમ ઘી અધોળ નવટાંક રાત્રે રાત્રે છ દિવસ મુઘી આપવું અને સહવારમાં તથા સાંજે અમિતુંઠીની બે બે ગોળીઓ જમ્યા બાદ પાણી સાથે પી જવી.

છ દિવસ પછી પડધરણ્યોગ (૭૭૪૨) બે આનીભાર સહવારમાં અને બે આનીભાર સાંજના પાણી સાથે પીવાનું શરૂ કરવું. છ દિવસ જ આ પ્રયોગ કરવાની જરૂર છે છતાં જરૂર જણાય તો લાંબાવવામાં હરકત નથી.

લસણ ધીમાં તળીને ખાવું એ પણ સાડું છે, અને કાયદો થાય છે.

લવણભાસ્કર અથવા શિવાક્ષર પાચન થોડા દિવસ લેવાં.

હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ પણ વાયુનું અનુલોભન કરનારું છે. આ રોગમાં સૈંધવ મરી અને લીંબુ ચૂસ્યાં હોય તો સારાં.

ઉપદંશ

શરીરે ક્ષિકાશ હોય પણ પાંડુરોગનાં ચિન્હો મળતાં ન હોય, અને લોહવાળી દવાઓથીયે મુધારો ન થતો હોય તો ચાંદીનો રોગ હોવાનો પૂરે પૂરો સંભવ ખરો. દરહી પોતાની વાત ન કહે તો પાંડુ રોગથી આ રોગને જુદો પાડવો મુશ્કેલ ખરો.

હરાયાં સ્ત્રીપુરુષોનો આ રોગ છે. હરામચસ્કાનું આ પરિણામ છે. ચાંદીના દરદથી પીડાતો એક જ સ્ત્રીનો એક પછી એક પાંચ માણસો ઉપલોગ કરે તો પણ પ્રયોગથી પુરવાર થયું છે કે પાંચે પુરુષોને એ રોગ નથી લાગતો. સંભોગ ક્રિયા દરમિયાન તે સ્ત્રી જે પુરુષ સાથે વધુ હૃષવિશ માં આવી ગઈ હશે તેને જ આ રોગ લાગવાની શક્યતા છે એવું માનવામાં આવ્યું છે.

સંસર્ગ પછી ઠસેક દિવસે પેશાબની ઇન્દ્રિયની ઉપલી આમડીની ટોચ કે અંદરના મણિ ઉપર ચાંદી પડે છે. એમાં પીડા જેવું થતું નથી અને આપો આપ રૂઝાઈ પણ જાય છે. કોઈ વખત ધ્યાન બહાર રહી જાય એટલી નાની પણ ચાંદી હોય છે. આની ધાર કઠણ હોય છે બીજી એક એવી

ચાંદી થાય છે કે જે પોચી જ રહે છે. એ આના જેટલી ઝેરી નથી હોતી. ચાંદી થાયને રૂઝાય એવામાં સાથળમાં વેળ ઘાલે છે, ને ગાંઠો વધે છે, ને કઠણ થાય છે. નરમ ચાંદીમાં ગાંઠો વધી પાકીને કુટે છે, મુખ ફિંકું પડવા માંડે છે, અને અશક્તિ આવે છે. ઉપાય ન કરવાથી વધ્યે જાય છે. આખા શરીરની રસપ્રવિચ્છો પછી તો વધવા માંડે છે. ઢરદી સાચી વાત ન કરતો હોય ત્યારે આ ગાંઠો જોઈ જોવી.

ત્રણેક અઠવાડીયા મુધી શાંતિ જળવીને વળી પાછો રોગ જોર કરે છે. શરીર ઉપર બધે ગરમીની ફાડલીઓ કુટી નીકળે છે. પણ એ ગરમીમાં ચળ નથી આવતી. પંદરેક દિવસમાં તો આપો આપ શમી જાય છે. બહુ સખત ઝેર થઈ ગયું હોય તો મ્હોમાં ચે ગરમી નીકળવાથી ચાંદાં પડી જાય છે. કાળજી, હૃદય, મગજ, પ્રજનન અવયવો, વગેરેમાં ચેપ પહોંચી વળે છે. ધાવણ અને પેશાબ એ બે જ પદાર્થો એવા છે કે જેમાં આ રોગનો ચેપ જણાતો નથી. બાકી શરીરની લોહીથી તે વીર્યપર્યન્તની બધી ધાતુઓ દૂષિત થાય છે. તાળવાના હાડકામાં કાણું પડી જાય છે અને બીજાં એવાં હાડકાંઓ ઉપર ઝીણી ઝીણી ગાંઠો ઉગે છે. ધીરે ધીરે અને છુપી રીતે પણ મજબુત પાયો નાંખનારો લેહી અને ભયંકર આ રોગ છે.

આ રોગ વારસામાં પણ આવે છે. એક પછી એક આવતી કમુવાવડો, પૂરે મહિને મરેલાં અવતરતાં બાળકો, પહેલું વર્ષ પુરું થતાં અગાઉ થતાં બાલ મરણો, એ બધું શું સૂચવે છે? માના કેઠે રતવા અથવા બાપને ગરમીનો રોગ.

ખાલકોમાં ચીડિયો સ્વભાવ, ખોખરો અવાજ, હાડકાંની સ્પર્શસહિષ્ણતા (Tenderness) એ આ રોગનાં ખાસ ચિન્હો છે. સળેખમ અને વરાધના ઉપદ્રવ થઈ આવે છે. આ બધામાંથી છોકરું બચી જાય, તો દ્વિધિયા હાંત જલદી પડી જાય છે, અને નવા આવેલા આગલા બે હાંતો ધાર પર વચ્ચે ખાડા વાળા હોય છે. નાક બેસી ગયેલું હોય છે. આંખો આવે છે. કાને બહેરાશ લાગે છે. સાંધાના હાડકાંના રોગ થાય છે.

આ રોગથી માણસ રીંગાય છે તો બહુ પરંતુ એનાથી જ મરી જતો નથી.

ચૌદ જ દિવસનો એક પ્રયોગ છે. ચલમ પીતાં આવડતું હોય તેનું આ કામ છે. સમગ્રસારણી ગુટિકાની એક ગોળી ચલમમાં મુકી અંગારો ઉપર મુકી ધુમ્રપાન કરવું. પછી એક તૈયાર પાન ખાઈ લેવું. મીઠું બંધ. જવનો રોટલી ઘી લઈને ખાવી.

વ્યભિચાર કર્મ આ રોગનું મૂળ કારણ છે. એટલે પ્રહ્લયર્થ પાલન, આ રોગમાં જરૂરી છે. વ્યભિચારથી મુક્ત થઈ પ્રહ્લયર્થ પાલન કરવું એ ધર્મ અને નીતિના સંસ્કારમાં શિથિલતા સેવતા આજના સમાજમાં મુલ્લ તો નથી જ બલ્કે અશક્ય. પણ જેટલું એ અશક્ય એટલું જ આવશ્યક છે, જ્યારે ઇન્દ્રિય ઉપર સડો હોય ત્યારે તો ફરજીઆત પ્રહ્લયર્થ જ રહે છે પણ જેમાં માનસિક સંયમ નહિ એ પ્રહ્લયર્થ ન કહેવાય. રંડાપાની સ્થિતિ જેવું એ ગણાય. તમાકુ અને દારૂ તદ્દન મુઠી દેવાં પડે.

પારાની બનાવટો અને સોમલ આ રોગના સાચા ઉપાયો છે. સોમલનાં તો ઇન્જેક્શનો પણ નીકળ્યાં છે અને એ સારામાં સારી રીત છે.

તેલ મરચું ખટાશ, મીઠું બંધ કરવું. પછી (૧) કેશરાદિ રસ એક ગોળી સવારે અને એક ગોળી સાંજે ચોપચીન્યાદિ ચૂર્ણ જે આનીભાર સાથે મેળવી વીમાં ચાટી જવું. થોડા દિવસ પછી જે ગોળીઓ લેવી. (૨) ચોપચીની પાક નિત્ય ખાવો. બૃહત્તમંજીષ્ઠાદિ ક્વાથ જે વખત આ પ્રયોગની સાથે પીવો. આ દવા આ રોગ ઉપર લબ્ધપ્રતિષ્ઠ છે.

ત્રિપુરલૈરવ રસ અથવા વ્યાધિહરણ રસ (એકકુખીપક્ષ રસાયન લેવાં) અને એની ૦૥ રતિથી એક રતિની માત્રા લેવી. એમાં ચોપચીન્યાદિ ચૂર્ણ જે આનીભાર મેળવવું અને ઘી સાથે ચાટી જવું.

અનંતમૂળ સત્વ અને નિબસત્વનો લોહી સુધારવામાં ઉપયોગ કરવો. ઇન્દ્રિયની ચાંદી ઉપર રસકપૂરનો મલમ ચોપડવો અથવા રસપુષ્પ મલમ ઘસવો. ટંકણામ્લનો ભુકો છાંટી શકાય. અને એથીયે સારો અને અઢી હજાર વર્ષનો જીનો અનુભવનો પ્રયોગ છે—ત્રિક્ષ્ણાની ભરમનો. એ ભરમ કોરી ઢાળવી ગમે તેવી ચાંદી રૂઝાય છે પણ જે બળતર બળે અને ચાંદી તરડાય તો મધમાં કાલવીને ચોપડવાથી બળતર નહિ બળે અને તરડાયે પણ નહિ.

ભોરથુથુનો એક પ્રયોગ છે:—ભોરથુથુની જે રતિની આશરે એક કાંકરી લેવી એક રીંગણ લેવું. રીંગણમાં ભોરથુથુ ઘાલીને સરસિયામાં તે રીંગણને તળી નાખવું. ગમે તેવા જીના ઉપ-

દંશથી પીડાતા દરદીને પશુ આ રીંગણ ખવરાવવું તે દિવસે પાણી પશુ પીવા દેવું નહિ. માત્ર ઘઉંની ધાણી ખાવા દેવી. બીજે દિવસે તેને ઘઉંની રોટલી અને કેરીનું અથાણું આપવું. ઘો તો નજ આપવું. ત્રીજે દિવસે વળી ઉપર મુજબ તૈયાર કરેલું એક રીંગણ આપવું. ચોથે પાંચમે દિવસે બીજા અને ત્રીજા દિવસ જેવું અનુક્રમે કરવું. અને છઠે દિવસે ચોથા દિવસ મુજબ. ઉપદંશ મટે છે. જરૂર પડે તો બીજા છ દિવસ આ પ્રયોગ કરવો.

કર્ણરોગ.

કાનનાં દરદોમાં ચસકા એજ દરદીને હવા લેવા ઉતાવળ કરાવે એવું છે. કાનમાં જીદી જીદી જાતના અવાજ થાય એ પશુ દરદ છે. કાનની ખડેરાશ એતો લોકપ્રસિદ્ધ વ્ય.ધિ છે. ખરજ આવવી એ પશુ દરદની ગણતરીમાં છે. કાનમાં મેલ બરાય છે તે પશુ રોગજ. કીડા પશુ કેટલાકવાર પડે છે. સોજો આવે છે. કાન પાકે છે. એ સિવાય કાનમાં ગુમડું થાય, મસા થાય, વગેરે ઘણાં ઘણાં દરદો એક નાનકડા કાનમાં થઈ શકે છે.

બધા કાનના રોગમાં સામાન્ય સૂચના એ છે કે ધૂતપાન કરવું, રસાયનનું સેવન કરવું, વ્યાયામ મુકી દેવો, માથા-બોળ નહાવું નહિ, બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું અને બહુ બોલ બોલ નહિ કરવું અર્થાત્ મૌન વ્રત ધારણ કરવું.

કાનના ચસકા, અવાજ, ખડેરાશ, સ્નાવ વગેરેની સામાન્ય સારી હવા સ્વશ્નકાઘતૈલ છે એનાં ટીપાં કાનમાં નાખવાં.

કાનની ખંડેરાશ માટે સારિવાદિ વટી બળે ગોળીઓ નિત્ય દૂધ સાથે સવાર સાંજ ખાધા કરવી, અને અપામાર્ગ તૈલ અથવા દશમૂલ તૈલ કાનમાં નાખવું. ક્ષારતૈલ તથા પડ્મિન્દુ તૈલ પણ ખંડેરાશ માટે વાપરી શકાય.

કાનમાં કીડા પડ્યા હોય તો કૃમિકર્ષુ તૈલનો કાનમાં નાખવા માટે ઉપયોગ કરવાથી ઠીક રહે છે.

કાનમાં ચળ આવતી હોય અથવા મેલ ભરાયલો હોય અથવા કાન પાક્યો હોય ત્યારે વિષ્ણુ પાદ્મામૃત (Hydrogen peroxide) થી કાન ધોઈ નાખવો. મેલ છુટો પડ્યો હોય તો કાઢી લેવો અને ધૂપેલ કાનમાં ભરવું. અને કર્ણપાકમાં ધોયા પછી સમુદ્રફેનુ ચૂર્ણ નીચે લખી રીતે કાનમાં નાખવું. ફની એક દિવેટ બનાવવી અને મધમાં પલાળીને સમુદ્રફેનના ચૂર્ણવાળી કરી કાનમાં મુકી દેવી. કાનમાંથી આવતા પડનો આ એક ઉત્તમ ઉપાય છે.

દાંત, ગળું વગેરેમાં પડ, સોજા વગેરેને કારણે પણ કાનનાં દરદ થઈ આવે છે તેની તપાસ કરા જોવી. કાન પાક્યો હોય ત્યારે ખાલી ફનાં પુમડાં પણ કાનમાં મુકી રાખવાં જોથી હવા ન ભરાય. કાનમાં જે આવે તે ઘાલોને ખોતરવાની ઘણાને ખરાબ ટેવ પડેલી હોય છે તે ટેવ કાઢી નાખવી. કારણકે તેથી કાનના પડદાને નુકશાન થવા ધાર્સ્તી છે. કાનનું દરદ ન હોય તો પણ હમેશાં તૈલ નાખવાથી સારા ફાયદા થાય છે.

હીપિકાતૈલની બનાવટ કાનમાં થતા શૂળ માટે બહુ

સરસ છે, એજ રીતે લસણનો આઢાનો કુંદીનાનો વગેરે રસ પણ કાનમાં નાખવાં સારાં છે.

બકરીનું મૂત્ર અથવા કેળનો રસ ગરમ કરીને કાનમાં ભરવાથી કાનના રોગોમાં ફાયદો કરે છે.

કાનમાં અવાજ થતો હોય ત્યારે તલ્લીયા તેલમાં કપુર મેળવી ગરમ કરીને કાનમાં ભરાય છે.

ઉધરસ.

ઉધરસ, ખાંસી, કફ એવા જીવાં જીવાં નામે આયુર્વે-
દોક્તકાસ રોગ ઘેર ઘેર જાણીતો છે. ગળાથી ફેફસાં સુધીનો જે શ્વાસ માર્ગ છે તે શુદ્ધ વાયુને આવવા જવા વાસ્તે છે. જ્યારે કફ એ માર્ગમાં વાયુની આડે આવે છે ત્યારે કુદ-
રતજ તેને બહાર કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે. એ પ્રયત્ન તે ઉધ-
રસ-ખાંસી.

ઉધરસની શરૂઆતમાં ઘણુંખરું કફ, નીકળે એટલા પ્રમાણમાં નથી હોતો. એટલે એને સુકકી ખાંસી અથવા હુખી ઉધરસ કહે છે. આ ઉધરસમાં ખુ ખુ કર્યા કરે છે જાણે અંદર કફ ચોંટી રહ્યો હોય તેમ લાગે છે અને ગળફો પડતો નથી. ઉધરસનું જોર વધારે હોય તો દરદી હેરાન થઈ જાય છે પેટ પણ દુઃખવા આવે છે. ગળું છોલઈ જતું હોય એટલે અંદર બળતરા પણ બળે. અંદરથી ગળું લાલ થઈ ગયું હોય છે. ઉધરસ ઘણુંખરું રાતે તો દરદીનો કેડોજ મુકતી નથી.

ધીમે ધીમે કફ જીવો પડવા લાગે છે. ખાંસીનું જોર મંદ થાય છે. ગળાનો સોજો પણ ઉતરે છે. આને ઉધરસ પાકી ગઈ એમ કહે છે.

ઉપાય કરવાથી મટી શકે તેવો આ રોગ છે. પરંતુ બેઠરકારી કરી તો ક્ષય થઈ જાય ખરો.

આ ઉપરાંત ખીજા પણ ઉધરસના પ્રકારો છે. જેવા કે, ક્ષય થયેલો હોય તેમાંય ઉધરસ આવે છે એ ઉધરસ ક્ષયના ઉપાય કરવાથી મટી શકે છે.

છાતીમાં ક્ષત પડયું હોય અને ઉધરસ આવે છે તેમાં પહેલી લુખી ઉધરસ આવે છે અને પછી ગળકામાં લોહી પડવા લાગે છે. આ ઉધરસને સંસ્કૃતમાં ક્ષતકાસ કહે છે. ક્ષયની ઉધરસમાં અને આ ઉધરસમાં બેઉમાં લોહી તો ગળકામાં પડે છે પણ એમાં ફેર એટલો કે ક્ષયની ઉધરસ પહેલેથીજ લોહીવાળો ગળકા કાઢતો હોય જ્યારે ક્ષતકાસમાં પહેલી લુખી ઉધરસ થઈને લોહી નીકળે.

(સ પૂર્વે કાસતે શુષ્કં તતઃષ્ઠીવેત્ સશોણિતમ્)

ક્ષતકાસમાં ક્ષતક્ષીણની દવાઓ કરવી એટલે મટી જશે.

એ ઉપરાંત ઘડપણને અંગે ઉધરસ આવે છે, ખડું સ્ત્રીસંસર્ગ કરનારને પણ ઉધરસ થાય છે.

ઉધરસ લુખી હોય ત્યારે તો ઘણાખરા ધરગશ્યુ ઉપાયોજ અજમાવે છે પરંતુ જ્યારે એ ઉપાયોને ઉધરસ મચક ન આવે ત્યારેજ લોકો દવા લે છે.

(૧) અગ્નિરસ બે વાલ, સિતોપલાદિ ચૂર્ણ બે વાલ અને ચવકાર એક વાલ મધ સાથે લેવું. (૨) વાલીસાદિ ચૂર્ણ અને ચટ્ટીમધુ બંને વાલમાં અપામાર્ગક્ષાર એક વાલ ભેળવી લેવો અને મધ સાથે દવા ચાટી જવી. દિવસમાં ત્રણ વખત દવા લેવી.

નાનાં છોકરાંને ઉધરસ થઈ હોય તો શ્રૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ એક વાલ અને ૦ા|| વાલશુદ્ધ ટંકણખાર મધ અથવા પાણી સાથે આપવું.

ઉધરસ પાછી ગઈ હોય અને ગળફ પડતા હોય તો પશુ ઉપરના ઉપાયો કરી શકાય.

કફ ચિતામણિ અથવા કફકેતુ રસની એક કે બે ગોળી દાડિમાદ્રક ચૂર્ણ અથવા લવંગાદિ ચૂર્ણ ચાર ચાર વાલ સવાર સાંજ થઈને પાણી સાથે પાઈ દેવું.

લવંગાદિ વટી, ખદિરાદિ વટી, મરીચ્યાદિ વટી એકેકી મ્હોંમાં રાખી રસ ઉતારવો. સુકકી તેમજ પાછી ઉધરસમાં કાયદાકારક છે.

લુખી ઉધરસ બહુજ જીની હોય અથવા ઘરડા માણસોને ઉધરસ થઈ હોય તો વાસાસવનું એકાદ અઠવાડિયું સેવન કરાવવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

વાસાવલેહ અને કંટકાર્યવલેહ પશુ ખાંસી માટે લખ્ધપ્રતિષ્ઠ છે.

ક્ષયની ઉધરસ હોય તો શ્રૃંગારાબ્રઠની એકેક ગોળી સાખરસીંગભસ્મ ૧ વાલ હરીતકીઅવલેહ સાથે અથવા વાસાવલેહ સાથે ચાટવા આપવી. ઉપરથી વાસાસવ અથવા દ્રાક્ષાસવ પીવા આપવો.

ઉરઃક્ષતની ઉધરસ હોય તો અર્ક અહિરેનાદિ ગુટિકા સારામાં સારી છે. એકેક કલાકે એકેક ગોળી મોંઢામાં રાખી રસ ચુસ્થા કરવો. રોજની આઠ ગોળી કરતાં વધુ ગોળીઓ ચુસવી નહિ. એલાદિ ગુટિકા વધારેમાં વધારે ચાલીસ ગોળીઓ આખા દિવસમાં મ્હોંમાં રાખવા આપી શકાય.

થોડાક સસ્તા, સહેલા અને સરસ ઉપાયો ઉતારવાની ઇચ્છા થાય છે: શાહુદીના કાંટા જે શીંહોળીમાં કહેવાય છે તેની રાખ મધ, ઘી, અને સાકર સાથે ચાટવા આપવાથી ખાંસી તેમજ શ્વાસ બેઠ મટે છે.

મોરના પગની કરેલી રાખ મધ ને ઘી સાથે આપવાથી પણ ફાયદો થાય છે.

એરંડાનાં પાનનો ક્ષાર અથવા ત્રિકટુ ચૂર્ણ ગોળ અને તેલ સાથે ચાટવું.

તુલસી અને એરંડાનાં પાનનો ક્ષાર પણ તેલ અને ગોળ સાથે લેવાથી સર્વ પ્રકારની ખાંસી મટે છે.

કાસમર્દાદિ ઘૃતનો ઉપયોગ પણ ખાંસીમાં ફાયદાકારક છે.

છાતી ઉપર શેક કરવાથી સારો ફાયદો થાય છે. ખોઈ તેલ, તેલથી તરબોળ શાઠ વગેરે, ખંડ વગેરે ખાવું નહિ. શરદી લાગવા દેવા નહિ. અને ઝાડો સાફ આવવો જોઈએ એ ધ્યાન રાખવું.

ઉટાંટિયો.

કુકડિઆ ખાંસી, મોટી ઉધરસ અથવા ઉટાંટિઆના નામથી ઓળખાતો આ રોગ બાળકોને થાય છે. બાળકોને થતી સાદી ઉધરસથી આ જીદાજ પ્રકારની હોય છે. આ રોગ ચેપી છે.

શરૂમાં તો બાળકને તાવ આવે છે અને નહિ જેવી ઉધરસ હોય છે સાથે સાથે સળેખમ જેવું પણ હોય છે. પણ આઠેક દહાડામાં તો તાવ મોળો પડે છે અને ઉધરસનું ભર વધે છે. નિર્દોષ બિચાઈ બાળક ઉધરસ ખાતાં ખાતાં

ખેવડ વળી જાય છે પણ ગળફો નીકળતો નથી. વચમાં ક્ષણેક શ્વાસ લેવા જેટલો વખત ખુખુ કરતું બંધ પડે છે અને વળી શરૂ થાય છે આમ એક એક વખતે સામટા પંદર વીસ ખે.ખારા કરે અને એવું બે ત્રણ વાર થઈ ગયા પછી રહેજ ચીકણો તાંતવાળો ઠંડ ઉલટીમાં નીકળે ત્યારે શાંતિ થાય છે, ઉલટીમાં ખાધેલુંયે નીકળી જાય વખતે પેશાબ કે આડાંચે થઈ જાય છે.

ઉધરસનો હુમલો આવે એ વખતે જોયું હોય તો એ બાળક પ્રત્યે ખરેખર અનુકંપા ઉપજ્યા વગર રહે નહિ. આંખો નીકળી પડે છે. અને લોહીથી ભરાયલી નસોને લીધે લાલ થઈ જાય છે, ગળાની અને ઠપાળનાં બધી નસો કુલોને ઉપર તરો આવી હોય છે. બાળક ખેવડું વળી ગયું હોય છે એ અને શ્વાસ તો અદ્ધરજ હોય છે.

આમાં જો શરદી લાગી ગઈ તો મોતનાં નિશાન. વરાધ થઈ જાય.

રોગ બહુ લાંબો ચાલે છે પણ એનો ચેપી સ્વભાવ અઠવાડિયામાં અને જોર પંદર પચીસ દિવસમાં દૂર થઈ જાય છે.

આનું એક ખરાબ પરિણામ આવે છે. બાળકની છાતીનો આગલો ભાગ કુલી જાય છે.

પૂરા દોઢ મહિને આ રોગ મટી જાય છે.

છાતીએ તેલ ચોળીને ઉપરથી અપ્રીણનાં ઘોલડાંનો શેક કરવો. ખાસ દવાઓ તો આને માટે કંઈ છે નહિ પણ સ્નાનેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ઠંડ છુટો પડતાં રાહત મળે.

તમાકુની ડાંઠીઓનો ક્ષાર અને અર્કમૂલત્વક ચૂર્ણની માત્રા આખા દિવસમાં થઇને એક વાલ આપવી. સાખરશ્રંગ લક્ષ્મ જે આનીભારથી વધી ન જવી જોઇએ. ઉમ્મર પ્રમાણે ઓછી વધતી આપવી.

યવક્ષારાદિ ક્ષારો એક વાલ સુધી આપી શકાય. કોઈ પણ એક અથવા જે ક્ષારો સાખરશ્રંગની લક્ષ્મ સાથે મેળવી મધમાં આપવી. વાસાસવ આપવો.

સિતોપલાદિ ચૂર્ણ ગોદંતી લક્ષ્મ મેળવીને આદાના પાનના અથવા તુલસીના રસ સાથે મધ મેળવીને આપવું.

આ રોગથી બાગકનું શરીર બહુ નબળું પડી ગયું હોય છે. એટલે ગળોસત્વ અથવા ગળો ઘન તથા મુવર્ણ માક્ષિક લક્ષ્મ કે મંડુર લક્ષ્મનું એને સેવન કરાવવું.

શાસ્ત્રીય પ્રયોગોની માફક લોકરૂઢિમાં પણ કંઈક સત્ય હશે એમ માનીએ તો નીચેનો પ્રયોગ કરી જોવો.

ઉત્તર ગુજરાતના જુના પાટનગર પાટણમાં એક સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક વાવ છે. એનું નામ રાણુકી વાવ. એનું પાણી ઉટાંટીઆ ઉપર પાવાથી એ રોગ મટવા વિષેની લોકશ્રદ્ધા આજકાલની નથી. શ્રદ્ધાળુ જનતા અજમાવે.

સ્વચ્છ હવા રહે એ જરૂરી છે પણ સ્વચ્છ હવા લેવા જતાં પવન લાગે નહિ એ પણ એટલુંજ આવશ્યક છે. છોકરાને ગરમ કપડાં પહેરાવવાં અને ઘરની અંદર ધૂપ કરવો.

કુપ્લ.

ખસ, ખરજવું, ઢાંદર, પગમાં ચીરા પડવા, કરોળીઆ નીકળવા, પતનો રોગ એ બધા ઘેર ઘેર બાણીતા રોગોને

એકત્ર ઠરીએ તો કુષ્ઠ કહેવાય. કુષ્ઠના તો શાસકારોએ અહાર લેહ આપ્યા છે. એકંદર એ રોગ લોહીવિકારનો છે અને એથી ચામડી તથા માંસ ખગડે છે અને કોઠ થાય છે. શરીરમાં ફરતો આહારરસ ખગડે છે અને વખત જતાં છેક શુક મુદ્દાને એની અસર પહોંચે છે.

ખસ, ખરજીવું અને દાહર એવા ઘરાઉ રોગ છે કે એની ઓળખાણ આપવાનો જરૂરજ નથી રહેતી. ઘણાંના હાથ પગનાં તળીઆં ફાટીને ચીરા પડે છે અને એથી પીડા ખુબ થાય છે. એને વિપાદિકા કહે છે. મઝછો અથવા મીઠુંને દૂધ એ વિરૂદ્ધ લોજન ગણ્યુ છે, અને કુષ્ઠનું એ એક કારણ માન્યું છે. લોકોમાં કોડલીવરઓઈલ દૂધસાથે પીવાનો અને મીઠાવાળી ખીચડી દૂધમાં ખાવાનો રિવાજ ઘણે ઠેકાણે માલુમ પડે છે અને તેવામાંથી ઘણાખરાને કરોળીઆ નીકળતા જોયા છે. કરોળીઆના આકારનાં આછાં ધોળાં રતાશ પડતાં ચાઠાં પડે છે કેટલીક વખત ઘસવાથી ફાતરી ઉખડે છે સંસ્કૃતમાં સિદ્ધમ કુષ્ઠ આવે છે.

તીર્થસ્થાનોમાં કે મોટાં શહેરોની કુટપાયરી પર ઘણાંયે એવાં બિખારી જોયા હશે કે જેમના હાથ પગની આંગળીઓ ખરી પડી હોય, એને પત કહે છે. અથવા ગલતકુષ્ઠ પણ કહે છે. Leprosy રોગ એને મળે છે.

ગમે તે જાતનો ઠોઢ હોય પરંતુ ચામડીની નીરાગિતા અને લોહીની શુદ્ધિ કરનારાં ઔષધો આપવાં જોઈએ.

ઋગ્વેદના કાળથીજ આર્યો તો માનતા અને અનુભવતા આવ્યા છે તેમાં શ્રદ્ધા કહાય ન રહે, શરીરે કુટી નીકળેલા

કોઠ હુર કરવા મથૂર કવિએ સૂર્યશતકથી મેળવેલી સફળતાની ઐતિહાસિક વાત કોઈને ક્ષેપક લાગે, પણ આજે નજરે નોંધ શકાય એવા સૂર્યચિકિત્સાના સફળ પ્રયોગો ન માન્યે કંઈ ચાલશે. સૂર્યમાં અજળ શક્તિ છે. ચામડીને જરૂરી પોષક તત્વો એ આપે છે. કુષ્ઠ માટે તો સૂર્યસ્નાન એ ઉત્તમ ઉપાય છે. એ બાળતનો વિસ્તાર સૂર્યચિકિત્સા પદ્ધતિના સાહિત્યમાંથી જાણવો. આયુર્વેદના કુષ્ઠલેપ ચોપડી આતપમાં બેસવું એ પણ સૂર્યચિકિત્સાનો પ્રકાર ગણાય.

खदिरःकुठ्ठनानाम् भीष्णु कुष्ठना औषधोपचार बह्वी जेतां ખેર શ્રેષ્ઠ છે. ખાવા, પીવા, ન્હાવા, ધોવા વગેરે પાણીની ગરજ પડે એવાં દરેક કામોમાં ખેરની છાલનો જ ઉકાળો વાપરવો.

આરોગ્યવર્ધની રસ નં. ૧ ની ગોળીઓ બે સવારે અને બે સાંજે લીંમડાના રસ સાથે લેવા મંડી. આગળ જતાં ધીરે ધીરે બેનો ચાર ચાર ગોળીઓ લેવી. લીંમડાનો રસ ન ઠીક પડે તો પછી જૂદા મંજીષ્ઠાકિ કવાથ સાથે એ ગોળીઓ લેવી.

માણિક્ય રસ અને હરતાલ ભસ્મ કોઠ ઉપર સારાં ગણાય છે. માણિક્ય રસની માત્રા રતિ એકથી વધી બે રતિ મુધી અને હરતાલની માત્રા એક ચોખાપુરથી બે ચોખાપુર જેટલી લેવી. એની સાથે ગળોતું સત્ત્વ બે વાલ અથવા ઘન એકવાલ મેળવીને ઘી અથવા માખણ સાથે સવારસાંજ આપવાં.

ખેરની માફક બીજી પ્રતિષ્ઠા છે બાકુચીની (તકમરોયાં નહિ) કાળા તલ સાથે એનું સેવન વરસ દહાડો કરવા કહ્યું છે.

પત માટે ગલતકુષ્ઠારિ રસ ખાસ છે. એકથી બે વાલ મધ સાથે બે વખત લેવો.

સફેદ કોઠમાં ઉદ્યાદિત્ય રસનો બબે રતિની માત્રામાં ઉપયોગ કરવો. તેની સાથે ખદિરારિષ્ટ લેવો.

તાલકેશ્વર રસ રતિ ૧) અને અનંત મૃગસત્વ વા. ૧ મધ ધી સાથે સવાર સાંજ સેવવું, ફેફલા ન થાય તેની કાળજી કરવી.

હ્રુદ્ધ લેપ, ચક્રમર્દાદિ લેપ, દાદર ઉપર ખાસ બનાવટ છે. જ્યારે કુષ્ઠ લેપ, ગુંજાદિ લેપ, ચંદ્રશૂરાદિ લેપ, વગેરે કુષ્ઠના સર્વ સામાન્ય યોગો છે.

વિચર્યિકા નામનો કુષ્ઠ જેમાં ખરજ હોય, શ્યાવરંગી ફેડલીઓ હોય, અને સ્નાવ બહુ આવે, એ લીલા ખરજવાનું વર્ણન છે.

ગળીનો રસ લીલા સુકી હંમેશ ચોપડવાથી કેટલાંય વર્ષનાં જીનાં ખરજવાં અવશ્ય મટે છે.

યશદ ભરમ ગાયના ધીમાં કાલવીને સાત દિવસ લગાવવાથી ફાયદો થાય છે એમ મનાય છે.

ખસમાં ચોપડવા માટે નીચેનો પ્રયોગ કરવો:—
ધંતુરાના પાંદડાંના રસમાં તેલ નાખીને તેમાં ગંધક પારાની ઠંજલી નાખી તેલ પકાવી તે તેલ ચોપડવું અથવા એ બધું એક થઈ જાય ત્યાં સુધી ઉતું કરી ઠંડુ થયે ચોપડવું. ચરી પાળીને ગંધક રસાયનનું સેવન કર્યું હોય અને ઉપર મંજીષ્ઠાદિ કવાથ પીધો હોય તો ખસ મટે, પણ આ પ્રયોગ થરૂં કરતા અગાઉ સારી પેટે જીલાળ લઈ લેવા.

પગ ફાટીને ચીરા પડ્યા હોય તો મીણ, સિંધવ, ગુગળ, ગેરૂ, ઘી, મધ, રાળ એ બધાનો મલમ કરોને પગે ચોપડવું, પગ સુંઘર, સુંવાળા, થશે; અને કમળ જેવી મુરખિ આવશે.

સિંદૂર, ગોળ, ગુગળ અને ઘી એક કરીને બનાવેલો મલમ ચોપડવાથી પણ પગના ચીરા જતા રહે છે.

ઠોઠ થવાના હોય ત્યાર અગાઉ કેટલાંક સૂચક ચિન્હો શરીરમાં જણાય છે. જેમકે ચામડીમાંથી સ્પર્શ શક્તિનો નાશ થાય, પસીનો બહુ આવે કે તદ્દન ન આવે, રંગ ફરી જાય, એટલી જગ્યા ઉપસી આવે, ચળ આવે, સહેજ વાગતાં ઘા પડી જાય અને કેમે કર્યો રૂઝાય નહિ વગેરે.

ઠાઠરનો અચુક ઉપાય વાસી થુંક અને કાચલીનો ચુવો છે કુંવાડિયાનો રસ પણ ખરો.

કૃમિ.

કૃમિને લોકો ‘ચરમ’ કહે છે. લોહીના, કફના, આડાના, અને સહજ, એમ ચાર પ્રકારે ચરમનું વર્ણન છે. શરીરની સૂક્ષ્મતામાં આર્યો નહિ ઉતરેલા અથવા આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ વખતે રૂઝિશલિસરણનું જ્ઞાન ન હતું એ જાતના આક્ષેપો કરનાર આયુર્વેદનું કૃમિ પ્રકરણ વાંચે અને એના સૂક્ષ્મ વર્ગીકરણનું ખ્યાન કરે. આ પ્રકરણ એટલું ગૂઢ છે કે આધુનિક દૃષ્ટિએ એને રજુ કરતાં એક અલગ પુસ્તક જ લખવાની જરૂર છે.

ચરમ ઘણુંખરું ગળ્યું ખુબ ખાનારાંના પેટમાં હોય છે. રાતે ઠાંત કચકચાવતાં છોકરાંના પેટમાં ચરમ હોય છે. ખાથ

તે બધું સ્વાદા થઈ જાય, પણ શરીર મુઠરે નહિ, પેટમાં ગરમી રહે, અને હાથ પગ ઠંડા રહે. ઘણીવાર મોંમોંથી લાળ ચુએ છે. બાળકને આંચકી આવતી હોય તો પહેલા કૃમિની દવા કરી જોવી, બાધા પછી પેટ ફુલી આવે, ગુદાના છિદ્ર ઉપર બાળકને મીઠી ચળ આવે તો પેટમાં ચરમ હોવાનું ધારવું.

પેટમાં રહેલા કૃમિ આંતરડાંને એવી ચુડ ઘાલોને વળ-ગેલા હોય છે કે ધડ કપાઈ જાય તો ભલે પણ મંકોડાની પેઠે આંતરડાંને છોડે નહિ અને રૂધિરપાન કર્યા કરે, આથી થોડા વખતમાં તો દરદીને પાંડુ થાય છે.

કૃમિની ચિકિત્સા હાલના સમાજને સંતોષ આપે એ શૈલીએ સ્પષ્ટ લખાયલી નથી દ્રષ્ટિબિંદુ ફરે એટલે શૈલી ફરે એ સ્પષ્ટ છે.

કૃમિઘન વસ્તુઓમાં આચાર્યોએ વાવડિંગ શ્રેષ્ઠ ગણ્યું છે. પ્રયોગો કરી હમણાં નક્કી કર્યું છે કે બધા કૃમિઓમાં એ અસર નથી આપતું ચપટા કૃમિ (Tapeworm) ઉપર એની અસર છે. ચપટા કૃમિ પશુઓના માંસમાં હોય છે, ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જોતાં એ વખતે લોકો માંસાહાર કરતા હોવાનું માલમ પડે છે અસ્તુ.

અધોળ વાવડીંગ ઉકાળી બે વખત પીધાં હોય તો ફાયદો કરે એટલી મે.ટી માત્રા આવશ્યક છે. અને એ રીતે બે ત્રણ દિવસ કરી વિરેચન આપી દેવાથી બધા કૃમિ નીકળી જાય.

ઠંજનકૃમિ માટે કૃમિ કાબડાનલ રસ આપવો. કૃમિકુઠાર રસની બધા કૃમિઓમાં બે થી ચાર ગોળીઓ સવાર સાંજ પાણી સાથે આપવી.

કૃમિમુદ્ગર રક્તની બે કે ચાર ગોળી મધ સાથે ચાટવી અને ઉપરથી નાગરભ્રમણનો ઉકળો પીવો. ત્રણ દિવસ સુધી પીવાથી કૃમિ અને કૃમિથી ઉપજનારા ઉપદ્રવો મટી જાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

કૃમિ અને તેનાથી થયેલા પાંડુમાં પિત્તલભસ્મ એકથી બે રતિ હરડે અને પીપર મેઘવીને મધ સાથે આપવી. વિડંગાદિલોહ વાપરી શકાયો.

કરમાણી અજમે, કંપિલ્લાદિ યોગ, પલાશ બીજ-યોગ, દાડિમ.દિ કવાય, વિડંગ સત્વ, કંપિલ્લક સત્વ, જંતુધન શુદીકા અને કૃમિધન મહાકવાય એ કૃમિમાં વાપરવા જેવાં છે પ્રકૃતિ અનુસાર ઠીક લાગે તેનો ઉપયોગ કરવો.

કાળીજીર, ડીકામારી, લીંબડાનો રસ, એ ઔષધો પણ કૃમિ માટે સારાં છે. કુવચની રૂંવાટી ગોળાની ગોળી વચ્ચે મુકો તે ગોળી ગળી જવી. બીજે દિવસે એરંડિયાનો જીલ્લાળ આપવો. બધા કૃમિ બહાર નીકળી આવશે.

ગ્રંથિ-અપચી-ગાંઠગંડ-ગંડમાલા.

આ બધાં કક્ષમેદબહુલતાના રોગ છે.

એકાદ છુટી છવાયી રસની ગાંઠ થાય તેને ગ્રંથિ કહે છે. એને લોકો રસોળી નામ આપે છે, અંગ્રેજીમાં જેને Cyst કહે છે તે આ હોય. Tuberender glands તે અપચી લાગે છે. અપચીની ગાંઠોમાં ક્ષયનાં જંતુ પુરાયલાં હોવાનું મનાય છે. એ પાકે અને જંતુ ફેલાય તો ક્ષય ફેફસામાં થાય. એ હિસાબે એને શસ્ત્રોપચારથી કાઢી નંખાવવી સારી.

ગળામાં જાણે માળા પહેરી હોય એ રીતે ગાંઠા થાય, પાકે, કુટે, મટે, નવી થાય અને એમ ચક્ર ચાલ્યા કરે. તે ગંડમાલા. કેટલાક એને Scrofula એવું અંગ્રેજી નામ આપે છે.

ગળામાં અંડકોષની જેમ એક લાંબી ગાંઠ લટકતી હોય એવી લાગે છે. ઘણુંખરૂં પાકવાની એને ટેવ નથી હોતી, એને આપણે ગલગંડ કહીએ. Exophthalmic Goitre સાથે એને સરખાવાય.

સર્પપાદિ લેપ ચોપડવાથી ગાંઠ વેરાઈ જાય છે. અથવા પાકવા ઉપર હોય તો કુટી જાય છે. દોષધન લેપ, શોભાંજનાદિ લેપ, હરીતકયાદિ લેપ, અકંક્ષીરાદિ લેપ અને ગંધકાદિ લેપ એમાંનો કોઈપણ લેપ કરવાથી કાંતો ગાંઠ વેરાઈ જશે અથવા પાકીને કુટી જશે. બહુ જીવું ગલગંડ કે ગંડમાલા હોય તો સૂર્યાવર્તાદિ લેપ ચોપડવો. બહુ ભયંકર ગંડમાલામાં ગુંજદિ તેલનો ઉપયોગ કરવો. આ તેલની માલીસ કરવી. કાંચનારાદિ લેપ પણ સારો.

ખાવા માટે કાંચનાર ગુગળ, કાંચનાર સત્વ અને કાંચનારાદિ કવાથ ઉત્તમ છે.

કાંચનાર ગુગળ ચારથી આઠ ગોળીઓ દિવસમાં બે વખત ખેરના ઉકાળા સાથે અથવા મંજીષ્ઠાદિ કવાથ સાથે લેવી. અશ્વત્થાદિભરમ લેપ, અથવા વત્સનાભ લેપ કરવો. ખદિરાસવ પોવો.

ગંડમાલાકંડનરસ એકથી બે વાલ, ચોપચીન્યાદિ ચૂર્ણ બે આનીભાર, લઈને વરૂણમૂળના ઉકાળામાં અથવા અલંબુપાસ્વરસ સાથે પીવાથી ફાયદો થશે.

ત્રિક્ષલા ગુગળ અને ગંડમાલાહર કષાયતું સેવનરાખવું.
રૌદ્ર રસ રતિ એક મધમાં મેળવીને નિત્ય ચાટવાથી ક્ષાયદોષશે.

ગોળો.

ગોળો એ વાયુનો રોગ છે. એના મૂળમાં અણુર્ણુ પશુ કારણ હોઈ શકે. વાયુ આંતરડાંમાં ગોળાના આકારે ઉપર ચઢે છે. પેટને દબાવીને બેવાથી ખબર પડે છે, અગ્નિ-માંઘ તો હોય અને અરૂચિ પશુ હોય, કબજાઆત તથા આક્રેષ પશુ રહે. ચૂક આવે, ઝોડકાર આવે.

આ દરદ છે વાયુતું; એટલે સ્નેહ, ક્ષાર, અનુલોમન, વગેરેથી વશ થાય. લુખ્યું, ટાહું, મુકકું, અનુકૂળ ન આવે.

વાતાતિ તૈલ આપવાનું કામ પ્રથમ કરવા ચુકવું નહિ. પછી અપામાર્ગ ક્ષાર, અર્ક ક્ષાર, ચિયા ક્ષાર, વગેરે ક્ષારોથી ગોળો મટે છે. શંખદ્રાવ એ આ રોગમાં સાફકામ કરે છે. બેથી પાંચ ટીપાં અધોગ પાણીમાં નાખી પી જવું.

શંખ લક્ષ્મ અને શંખ વટી પશુ આ રોગની સારી દવા છે. કાંકાયન ગુટીકા બેથી ચાર ગોળી સવાર સાંજ ગરમ પાણીમાં પીવી. વિદાધર રસ એકથી બે ગોળી ગોમૂત્ર સાથે સવાર સાંજ લેવી.

ગુદમ કુકાર રસ, ગુદમ કાલાનલ રસ અને ગુદમ મહેલસિંહ રસ એમાંના કોઈપણ રસની એક બે ગોળીઓ લેવી. એની સાથે ગુદમહર ચૂર્ણ, અગ્નિમુખ ચૂર્ણ, હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ, યવક્ષારાદિ ચૂર્ણ લવંગાદિ ચૂર્ણ અને સૌવર્યલાદિ ચૂર્ણ એમાંનું કોઈપણ ચૂર્ણ યોગ્ય માત્રામાં મેળવી લઈ ગરમ પાણી સાથે પી જવું.

ધૃતોની બનાવટોમાં ષટ્પલ ધૃત બહુજ ઉત્તમ છે પલાશ ક્ષાર ધૃત અને મહાબિન્દુ ધૃત તથા હિંગ્વાદિ ધૃત પણુ ગુલ્મમાં ઉપયોગી છે.

કેટલોક વખત પિત્તને લીધે ગુલ્મમાં દાહ થાય છે, તે વખતે શુક્તિભસ્મ, શંખભસ્મ, કે ઉપરોક્ત એકાદ રસની સાથે પ્રવાલભસ્મ, અથવા પ્રવાલપંચામૃત, અથવા શતાવર્યાદિ ક્વાથ કે દ્રાક્ષાદિ યોગનો ઉપયોગ કરવો.

ચવિકાસવ, કુમાર્યાસવ, પિપ્પલ્યરિષ્ટ, અને અભયા-રિષ્ટનો ઉપયોગ કરવાથી ફાયદો થાય છે.

ઉલટી.

પોરાકમાં માખી આવી જાય તો ઉલટી થાય એ તે નાનું છોકરું પણુ સમજે છે. ગર્ભ રહેવાના કારણે અથવા પિત્તથી ઉલટી થઈ શકે છે એ તો ભારતની અણસમજી અબજાઓ પણુ કહી શકે છે. ઉલટી એટલો સામાન્ય પ્રસંગ છે કે એનાં અણર્ણ, અકરાંતીયા વેડા જેવાં કારણો તે કહેવાની જરૂર ન હોય પરંતુ તે ઉપરાંત કહેવું પડે છે હોજરીમાં ચાંદાં વગેરે હોય, જ્ઞાનતંતુને લગતું દરદ હોય કાળજના રોગમાં, ચરમ પેટમાં હોય તો, લાંબી મુદ્દતનું દસ્તની કબજાઆતને લીધે, કોલેરા જેવા તથા તાવના વ્યાધિમ ઉલટી થઈ જાય છે. વસ્તુતઃ ઉલટી એ રોગ નથી ચિન્હ છે

માખી ગળી જવાથી ઉલટી થઈ હોય તો માખીનું અધારથી જ તે શમી જાય છે. પિત્તની ઉલટી ઠડવી અથવા ખાટી થાય અને ગળું બળે એમાં એક સાફ વમન કરાવવાથી પિત્ત નીકળી જશે અને ઉલટી બંધ થશે. ઘણી જ

ઉલટીઓ થઈ ગઈ હોય તો એક રેચ આપવો એટલે વાયુ ઠંડાણે બેસે—અને ઉલટી થતી અટકે. અલુણ્થી અગર અકરાંતીઆ થઈને ખાવાથી થતી ઉલટીનું કારણ પેટમાં પડેલો ખોરાક હોઈ એ ખોરાક ઉલટી કરાવીને કાઢી નાંખવો એટલે બસ. કબજાઆત કારણ હોય તો ડુશ આપીને મલ કાઢી નાંખવો. અથવા દવા પેટમાં ટકે તેમ હોય તો સારો રેચ આપવો. રોગોનાં કારણો વપાસીને દૂર કરવાથી રોગજન્ય ઉલટી શમશે.

આંતરડાં ઉપર ચઢી આવે એટલી ઉલટીઓ થઈ ગઈ હોય તો પછી તેના વગર ઢીલે બીજા પણ ઉપચાર કરવા.

હરીતકી ચૂર્ણ બે આની ભાર મધ સાથે બે ત્રણ વાર ચાટવું.

સાકર, મધ અને પીપર મેળવીને ખગ્ગરની પેશીઓ અથવા દ્રાક્ષ, બોર કે નાળીએર લેવું.

અલુણ્ની ઉલટીમાં સમશર્કર ચૂર્ણ પાણી સાથે લેવું. ચરકોક્ત મનઃશિલાદિ ચૂર્ણ ગમે તેવી ભયંકર ઉલટીને પણ બંધ કરશે.

છર્દિરિપુની બેથી ચાર ગોળી દિવસમાં ત્રણવખત આપવી. પિપ્પલ્યાદિ લોહ એક વાલ અને એલાદિ ચૂર્ણ ત્રણ વાલ મેળવી દિવસમાં બે વાર અને જરૂર લાગે તો ત્રણ ચાર વખત મધ સાથે આપવાં.

કલિમજ્જા યોગ, શુડૂચી કષાય, જંબુપલ્લવાદિ કષાય, છર્દિ નિમ્બકષ્ણમહાકષાય તથા શુંક્યાદિપાચન આ બધા યોગો ઉલટીમાં વાપરવા જેવા છે.

મનને અણુગમતું ખાવાથી કે જોવાથી ઉલટી થાય છે ત્યારે સુગંધિવાળા સુંઠર આંખને ગમે તેવા સ્થળે જોસીને મધુર સંગીતનો આનંદ લેવો. સાધારણ ઉલટી તો સોડાવોટર પીવાથી પણ જોસી જાય છે.

આનંદધારાનાં ત્રણચાર ટીપાં પાણીમાં નાખી અઘોળેક પાણી પી જવું.

ઈલાયચીનાં ફેતરાંની રાખ અથવા મોરપિચ્છ ભસ્મ વા. ૧ મધમાં ચાટવી.

ગર્ભિણીને થતી ઉલટીનો વિષય સગર્ભા સ્ત્રીઓના પ્રકરણમાં જોવો.

પેટ ઉપર રાઇનું પ્લાસ્ટર મારવાથી સખત ઉલટી બંધ પડે છે.

ઉલટી થતા અગાઉ ઉબકા આવે છે. એવું થતું હોય ત્યારે કપુર કાચલીનો પાણીમાં કરેલો ઘસારો અથવા તેનું ચૂર્ણ એક વાલ જેટલું પાણી સાથે પી જવું. ત્રણ ચાર વાર દિવસમાં આ રીતે કરવું.

ઉલટી બહુ વખત ચાલે તો વાયુ વધી જાય છે. એટલે ઘી, ગોળ, દૂધ એવો પૌષ્ટિક ખોરાક આપવો.

લવંગ કુલાવી લેવાં અને એ લવંગ થોડાંક-પાંચ સાત ખાઈ જવાં.

બરફના કકડા મ્હોમાં રાખી ચૂસ્યા કરવા.

તરશી

ચિત્તક્ષોભ, ભય, ક્રોધ, થાક, ઉપવાસથી ખારું ખાટું તીખું, ઉનું, લુગ્નું અને સુકકું અનાજ ખાવાથી, ઠારૂ

પીવાથી, રોગથી શરીર નરસું પડી જતાં, ઉલટી, ઝાડા ખુબ થઈ જતાં, અને તડકે બહુ રખડવાથી તરશ લાગે છે. તૃષ્ણા, તૃષ્ણા પશુ એનાંજ નામ છે.

ચંદનાદિલેપ પાણીમાં મેળવીને માથે ચોપડવો. ખરફના કકડા થોડી થોડી વારે ચુસવા આપવા. તૃષ્ણાઘ્ની ગુટીકા એકેકી મ્હોંમાં રાખીને રસ ઉતારવો. રસાદી ગુટીકાનો રસ ઉતારવો. ખુબજ તરસ વધી ગઈ હોય તો વટપ્રરોહાદિ ગુટીકાનો રસ ઉતારવો વધારે ઠીક છે.

પંચામ્લક લેપનો ખુબમાં લેપ કરવો, તૃષ્ણાનિગ્રહ મહાક્રપાય પીવો, મધુકાદિ કાંટ ચાની પેઠે તૈયાર કરીને પીવાથી તરશ છીપશે.

તૃષ્ણાછર્દિહર રસ બેથી ત્રણ રતિના પ્રમાણમાં ચંદનના પાણી સાથે પી જવો.

આમલકયાદિ ગુટીકાનો રસ મ્હોંમાં ઉતારવો.

લીંબું ચુસવું સોપારીનો કકડો મ્હોંમાં રાખી મમળાવી મમળાવીને થુંક ઉતારવાથી તરસને થોડીઘણી રાહત મળે છે.

મ્હોં સુકાતું હોય તો આંમલીના કાતરા ખાવાથી પાણી છુટે છે.

દાહ

શરીરમાં પિત્ત અને રક્તને લીધે વધી ગયેલી ગરમી જ્યારે ચામડી ઉપર ફેલાઈ રહે છે ત્યારે દાહ થાય છે દાહ એટલે અગન-બળતરા. તરસ રોકવાથીયે ઘણીવાર દાહ થવા લાગે છે.

ઢાહનું ઔષધ પિત્તશાંતિ એટલે શીતળ દ્રવ્યો આપવાં.

ક્ષયના રોગમાં ઢાહ થતો હોય ત્યારે મુવર્ણ અગર રૌપ્યભસ્મ સાકર અને આમળાના મુરખા સાથે આપવી. અગર મૌક્તિકભસ્મ આમળાના ચૂર્ણ સાથે આપવી અથવા ચન્દનાદિ ચૂર્ણ આપવું.

આમળાના મુરખામાંનો રસ થોડો થોડો પીવાથી ઢાહ શાંત થાય છે.

ઢાહ પ્રશમન મહાકષાય આયુર્વેદની ઢાહકર સારી સારી ઔષધીઓમાંથી બનાવવામાં આવે છે એ ઉત્તમ છે.

અંજનાદિ ગણ અને ઉત્પલાદિ ગણ પણ ઢાહ નાશ કરવામાં સારાં છે.

ચન્દ્રકલારસ એકથી બે ગોળી અથવા ઢાહાંતકરસ એક વાલ આમલકયાદિ ખંડ એકથી બે તોલા સાથે રોજ સવાર સાંજ લેવો.

હીવેરાદિ યોગનું ચૂર્ણ તૈયાર લાવવું અને એનાથી આઠગણ પાણી રેડી એક બાથ ટબમાં ભરવું, અંદર સ્નાન થઈ શકે એટલું પાણી ભરવું. પછી સ્નાન કરવું એ રીતે કરવાથી ઢાહની શાંતિ થાય છે.

ચન્દ્રાવલેહની બનાવટ બહુ સુંદર છે એક તોલાથી એક અઘોળ જેટલો અવલેહ આખા દિવસમાં થઇને ચાટી શકાય. બે ચાર વાર થઇને પુરો કરવો.

શરીરે લાક્ષાદિ તેલ અથવા ચન્દનાદિ તેલ ચોળવું. હાથપગનાં તળીયાં બળતાં હોય તો મેદી મુકવી અથવા ધ્રો

લસોટીને બાંધવી. પગનાં તળીયાં ઉપર ઘી અથવા એરંડીયુ તેલ ચોપડી કાંસાના વાસણથી તળાંસવું.

સો વાર પાણીથી ધોયેલું ઘી લગાવવું.

નાકના રોગો.

અતિશય સ્ત્રી લંપટતા, માથે ખુબ તડકો લાગવો, ધુમાડો, ધુળ વગેરે નાકમાં જવાથી, બુદ્ધા બુદ્ધા ગામનાં પાણી પીવાથી, શરદી લાગવાથી, ઝાડા, પેશાબની કબજાઆતથી, રાતના ઉબ્બગરાથી દિવસે જમ્યા બાદ ઉંઘવાથી સળેખમ થઈ આવે છે.

પહેલાં તો માથું બારે લાગે છે, ઉપરાછાપરી છીંકો આવે છે. બધું શરીર ફાટે છે. અને પછી નાકમાંથી પાણી નીતરવા માંડે છે. પાણી લુવાથી નાક એવું તો આળું થઈ જાય છે કે સહેજ અડી જતાંય ખમાતું નથી. આંખો લાલ થાય છે. તાવ પણ આવે છે. ગળું બળે છે, સાથે ઉધરસ પણ ઘણીવાર હોય છે. અવાજ બેસી ગયેલો હોય છે. રાતના વખતે નાક બાંધાઈ જાય છે.

સળેખમ ત્રણ દિવસે પાકી જવાનું કહેવાય છે એટલે ઘણા દવાની દરકાર કરતા નથી. મફલર ગળે વીંટાળી રાખવું, ગરમ પાણી પીવું, અને ઘી, તેલ, વિગેરે ચિકાસવાળા પદાર્થો ખાવા નહિ, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, ધુમાડો, ધુળ વગેરેનો ત્યાગ કરી શરદી ન લાગે તે માટે ગરમ કપડાં પહેરવાં, સારો રોચ લઈ લેવાથી સળેખમ ફેડૂં પડે છે. ઉબ્બગરાથી સળેખમ થયું હોય તો સારી નિદ્રા લેવી. અને દિવસે ઉંઘવાથી થયેલ

સળેખમમાં રાત્રે થોડુ થોડુ વધારે ભગવું. ઉપવાસથી પણ સળેખમ અચુક નરમ પડે છે.

શિયાળામાં પણ જે હમેશ શીતળ જળથી સ્નાન કરવા સાથે લગ્નમાં પણ બ્રહ્મચર્ય પાળવા ટેવાયેલ છે તેને સળેખમ નથી થતું એવો અનુભવ છે. દીવાની સેજે એરંડીયું આંગળી પર લઇ ગરમ કરી સુંઘવાથી અને નાકે ચોપડવાથી ઠીક રહે છે.

આનંદધારા કપાળે ઘસવી અને થોડીક રૂમાલમાં છાંટી રૂમાલ સુંઘવો. દહીંને ગોળ એક કરી સળેખમમાં ખવાય છે.

પ્રતિશ્યાયહર રસ એક વાલ અને કટુક્લાદિ ચૂર્ણ જે વાલ આદાના રસની સાથે સેવવું.

હુતાશનરસ વા. ૧ અને તાલીસાદિ ચૂર્ણ વા. ૨ મધ સાથે જે વખત લેવું.

જુના સળેખમમાં રાજરસાયન ઉત્તમોત્તમ છે. ગમે તેવું સળેખમ હોય અને કોઈપણ ઔષધથી ન મટતું હોય તો છેવટના આટલું ઔષધ અજમાવી જેવા લલામણ કરેલી છે. ત્રણ દિવસના ઉપયોગથી તો કાયદાની ખબર પડી જાય છે. કોઈ પણ જાતની પરેશ પાળવી નથી પડતી.

નાકનો કોઈપણ પ્રકારનો રોગ હોય પરંતુ મણિપર્પટી રસની એક રતિ માત્રા યોગ્ય અનુપાત સાથે લેવાથી અને ચરી પાળવાથી કાયદો થાય છે.

નાકમાંથી દુર્ગન્ધ નીકળતી હોય ત્યારે વ્યાઘ્રી તૈલનું નરય આપવાથી કાયદો થાય છે.

પડ્મિન્દુ તૈલનાં ચારથી છ ટીંપાં નાકમાં નાખવાથી નાકના રોગ મટે છે. નાકદ્વારા લોહી આવતું હોય તો નગોડનું મૂળિયું આવવું.

આંખના રોગ

અકાળે પ્રદ્યયર્થ ભંગથી આંખોનું નુર હરાઈ જાય છે. આંખના દાઢી અને મૂછ દરરોજ યોડવાની ફેશનના જમાનામાં આંખોને નુકસાન થતું પડ્યું છે. ઘણા ફ્લીનશેવ કરાવનારને વહેલા ચશ્મા આવવાનું એ પણ એક કારણ હોય તડકે ઉઘાડે પગે ચાલવાથી અગર રગરના છુટ પહેરવાથી પણ આંખોને નુકસાન છે અને નાકના વાળ તોડવાથી કે કાપવાથી તો આંખોને થતુંજ નુકસાન છે.

ધાસલેટ અને વીજળીના દીવાના આંખને લાગેલા શાપમાંથી ઉગરવું હોય તો ધીના, તેલના કે એરંડીયાના મન્દ છતાં શીતળ પ્રકાશવાળા દિવાના આશીર્વાદ મેળવવાની જરૂર છે.

આંખની કમળેરીમાં નયનામૃત લોહ ખેંચી ચાર રતિ ત્રિક્લ્લા ઘત સાથે સવાર સાંજ આપવો.

આંખે આંખ રહેતી હોય તો મોતીનો સુરમો તે દૂર કરીને આંખોનું તેજ વધારે છે. કાળો સુરમો પણ આંખ શકાય.

મુક્તાદિ મહાંજન આંખના કોઈ પણ રોગમાં આંખ શકાય એવું નિર્દોષ અને ગુણદાયી છે.

કુલુ, છારી, આંખ વળતી હોય, તો સમુદ્રફેનનું ખારીક ચૂર્ણ મધમાં મેળવી આંખવાથી કુલુ વગેરે કપાઈ જાય છે.

આંખોમાં કુલુ પડ્યું હોય, પડગ વળતાં હોય, રતાં-ધળાપણું હોય તો ચન્દ્રોદયાવર્તિ સાફ તાંબાના વાસણ ઉપર પાણીમાં ઘસી રાતના આંખમાં આંજવું. શૃંગભસ્મ મધ સાથે કાલવીને આંજવાથી પણ કુલું અને છારી મટે છે.

અને નાગાર્બુનવર્તિ તો ઉપરોક્ત આંખના રોગ ઉપરાંત શરૂઆતના મોતીયામાં પણ હિતકારક છે. નયનશાણ્ડાંજન પણ મધમાં મેળવીને સવારે તથા રાત્રે આંજી શકાય.

આંખની છારીમાં એકલું મધ પણ આંજી શકાય.

ખીલ પડ્યા હોય તો સાકર અને ફટકઠી ખારીક લસોટીને આંજે છે.

રક્ષવંતી અને મધનું એકત્ર કરી રાખેલું મિશ્રણ નેત્રાભિષ્યન્દ-આંખો આવવી ખીલ, છારી વગેરેમાં વાપરી શકાય.

તિમિરનાશિનીવર્તિ તિમિરનો નાશ કરે છે.

રાત્રે પલાળી રાખેલ ત્રિકુળાનું નીતરું પાણી લેઈ આંખે છાલકો મારવાથી આંખો દુઃખતી મટે છે. અને સારી આંખો હોય તેને તેજ વધે છે.

જસતભસ્મ અકેક રતિ અને ધાત્રીલોહ ત્રણ રતિ સવાર સાંજ મધમાં ચાટવી આંખો માટે સારી છે.

સૂર્યપ્રભાવર્તિ આંજવાથી આંખ વગેરે દૂર થઈ આંખનું તેજ સૂર્યની પ્રભા જેવું વધે છે.

આંખોમાં ચળ આવતી હોય, પાણી વહેતું હોય, વેલ વધતી હોય. કુલુ, તિમિર જેવા રોગ હોય તો શશીકલાવર્તિ ઘસીને આંજવાથી ફાયદો થાય છે.

કોઈ પણ પ્રકારની નેત્રપીડામાં શિશુપત્ર યોગ કરવા જેવો છે. તત્કાલ પીડા મટશે.

શિશુપત્રયોગ-સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢવો. એમાં સમાન ભાગે મધ મેળવવું, અને પછી આંખમાં નાંખવું. રક્તજ નેત્રાભિષ્યન્દમાં શ્રીપદ્યાર્દિ અંજન આંખવું.

પરમિયાનો એપ લાગવાથી આંખો આવી હોય (Gonococcal conjunctivitis) તો પણ શ્રીપદ્યાર્દિ અંજન આંખવું.

શ્રંગવેરાધનસ્ય આપવાથી પડળ ખુલી જાય છે.

આંખોમાંથી નિરંતર પાણી નીકળ્યે જતું હોય તો સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસીને આંખવું.

કમળો-પાંડુરોગ. (Anaemia)

લોહીનું પ્રમાણ અથવા બંધારણ ઘટી જવાથી પાંડુ થાય છે. શરીરમાંથી કોઈપણ કારણસર લોહી બહુ વહી જાય ધા લાંબા વખતથી રૂઝાતો ન હોય, સંઘડણી, ક્ષય, તાવ, હૃદ્રોગ વગેરે રોગોને અંગે પાંડુ થઈ જાય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીઓને પણ પાંડુ થઈ જાય છે. માટી ખાવાથી નાનાં છોકરાંને પાંડુ થાય છે. ચરમ પડ્યા હોય તોપણ પાંડુ થાય છે. સોમલ, પારો, સીસું વગેરે મોટી માત્રામાં શરીરમાં જવાથી ઝેરી અસર થવાને લીધે પાંડુરોગ થાય છે.

શરીર બધું ઘોળી પુણી જેવું થઈ જાય છે. આંખો ઘોળી કોડી જેવી દેખાય છે. લોહી ઘટી ગયેલું હોઈ નસો બધી ઉપર તરી આવે છે. નખની અને ઓઠની લાલ્લી ક્યાંય ઉઠી ગઈ હોય છે, કાનમાં અવાજ થયા કરે છે, નાડી મંદ ગતિએ ચાલે છે. ભૂખ મરી જાય છે. અશક્તિ આવે છે અને ચાલતાં ચાલતાં હાંપી જાય છે. રોગ આગળ વધતાં પેટમાં પાણી પણ ભરાય છે. અને શરીરે સોજા આવી જાય છે.

પાંડુરોગી પિત્તવધેક પદાર્થોનું સેવન કર્યા કરે તો પિત્ત વધી જઈ લોહી સાથે ફરવા લાગે છે. ચામડી, આંખ, મૂત્ર બધું હળદરીયું પીણું થઈ જાય છે. એનો અપાનવાયુ ગંધાય છે. આખે શરીરે ચળ આવે છે. કબજાઆત અને અશક્તિ પણ ખરાંજ.

કમળાના રોગીને કબજાઆતનાશક પિત્તસારક વસ્તુઓ આપવી. ઘી ન ખાવું. સાકર નહિ ખાવી, દારૂ મુકી દેવો, કાચાં ફળ પણ ન ખાવાં. રસપુષ્પ આપવાથી પિત્ત બધું ઝાડાવાટે નીકળી જઈને કમળો મટે છે.

પાંડુ માટે તામ્ર, સોમલ, ઝેરકોચલાં, સુવર્ણમાક્ષિક, મંડૂર, લોહ વગેરે જેમાં આવતાં હોય તેવી બનાવટોનો ઉપયોગ કરવો.

સ્વયમગ્નિરસ એક વાલ અને નવાયસચૂર્ણ જે વાલ સવારસાંજ મધમાં આપવું.

પિત્તલલ્હમ એકથી જે રતિ, પીપર એક વાલ અને હરીતકીચૂર્ણ એક વાલ સવારસાંજ મધ સાથે આપવાં. કૃમિ જન્ય પાંડુ ઉપર સારૂ કામ આપે છે.

માટી ખાવાથી થયેલ પાંડુમાં મૃત્તિકાવિરેચન અથવા શુદ્ધ ખોદારચૂર્ણ અને હરીતકીચૂર્ણ આપવું પછી શુદ્ધ સુવર્ણ ગૈરિકનું સેવન કરાવવું. અથવા સુવર્ણમાક્ષિકલ્હમ, મંડૂર-લ્હમ મધ સાથે આપવી.

રોગનું જે મૂળ કારણ લાગે તેની ચિકિત્સા કરવી. પુનર્નવામંડૂર, લોહગુગ્ગુલ, લોહપર્પટી, પાંડુગજકેશરી રસ કે પાંડુનાશન રસનું લાંબો વખત સેવન કરવું.

કૃમિજન્ય પાંડુમાં વિડંગાદિલોહનું સેવન કરવું.

રોહિતકાસવ પાંડુ માટે સારો છે એનીજ માફક લોહાસવ, પિપ્પલ્યરિષ્ટ અને પુનર્નવાસવનો ઉપયોગ કરી શકાય.

અભયાદિ મોદક, નવાયસ લોહ સાથે સવારસાંજ લઈને રાતના વખતે અભયારિષ્ટ અથવા ઉશીરાસવ પીવો.

તામ્રભસ્મ રતિ એક, પીપર વાલ એક, મધ સાથે ચાટી જવી. હમેશ બે વખત દવા લેવી. સારા વૈદ્યની સલાહથી સોમલતાં કુલ એક ચોખાપુર નીચેના પ્રયોગમાં મેળવી લેવાથી બહુ ઝડપી ફાયદો થશે. કાંતલોહભસ્મ બે રતિ અને સુવર્ણ-માક્ષિકભસ્મ બે રતિ નવાયસચૂર્ણ બે વાલ મધ સાથે આપવું.

અગ્નિતુંડી વટી જમ્યા પછી બેથી ચાર ગોળી હમેશ પાણી સાથે આપવી અને જમ્યા પહેલાં સવાર સાંજ મંડૂર ભસ્મ એકેક વાલ અને પીપર સરખે ભાગે લઈ મધ સાથે સેવન રાખવું.

પ્રમેહ

સહજ અને અપથ્ય નિમિત્ત એમ પ્રમેહના બે ભાગ છે. સહજ પ્રમેહનો દરદી પાતળો, રૂક્ષ, થોડુંજ ખાનારો, તૃષાતુર અને બહુ ફરવાવાળો હોય છે. અપથ્યનિમિત્તે થયેલ પ્રમેહવાળો માણસ જાડો, ખુબ ખાનારો, સ્તિગ્ધ, મોટે ભાગે સુવા અને બેસી રહેવાની ટેવવાળો, ઉંઘણસી હોય છે.

અહીં બહુમૂત્રતા, શુક્રમેહ, મધુમેહ અને ઔપસર્ગિક મેહનો વિચાર કરીશું.

બહુમૂત્રતા

માણસને પેશાબની હાજત વારંવાર થયા કરે અને પુષ્કળ પ્રમાણમાં પેશાબ આવે, રંગે પેશાબ ઘોળો થાય એ બહુમૂત્રતાનું લક્ષણ છે.

શુક્રમેહ (Spermatorrhea)

રાત્રે સ્વપ્ન આવે. સ્વપ્નામાં સ્ત્રીસંસર્ગ થાય અથવા ન પણ થાય અને વીર્યસ્રાવ થઈ જાય. એ શુક્રમેહ. મહિને એકાદ વાર આ રીતનાં વીર્યસ્રાવને ચિકિત્સા કરવા જેટલો લયંકર વ્યાધિ ગણવામાં આવતો નથી. પણ મ્હારી માન્યતા મુજબ તો એ મોટી ભૂલ છે. શુક્રમેહ અપવિત્ર વિચારોને આભારી છે. જ્યાં સુધી મન પવિત્ર વિચાર કરતું નથી થયું ત્યાં સુધી તો તે અપવિત્રતામાંજ વધવાનું. મહિને તો શું વર્ષે પણ એક વાર વીર્ય સ્ખલિત થાય તો માનસિક પવિત્રતા અને વિધુરાવસ્થા નહિ પણ પ્રહ્લચર્ય પાળવાનું શરૂ કરી ઉપચાર આદરવા. પરાણે પ્રહ્લચર્ય પાળવું પડે તેથી પ્રહ્લચર્યના સંપૂર્ણ ફાયદા નથી મળતા એટલે એ છતી ખેરીએ વિધુરતાજ કહેવાય.

મધુમેહ

આ રોગને અંગ્રેજીમાં Diabites કહે છે. મીઠો પરમીચો અથવા મીઠા પેશાબનું દરદ એ નામે ગુજરાતીમાં તે ઓળખાય છે.

આ રોગનું મુખ્ય લક્ષણ પેશાબમાં સાકરનું જવું તે. પેશાબ પુષ્કળ થાય છે. સફેદ હોય છે. ગળ્યો હોય છે તે વાત તેના ઉપર કીડીઓ ચઢે છે તે ઉપરથી જાણી શકાય

છે. દિવસે દિવસે વજન ઘટતું જાય અને શરીરનું માંસ શિથિલ બની જાય છે. વાગે તો જલદી રૂઝ આવતી નથી. તરસ બહુ લાગે. ઝાડો કબજ રહે. આખો દિવસ મુઠ્ઠા રહેવાનું જ મન થાય. જીભ લાલ ચોકખી રહે. તેજ ઉડી જાય છે. સ્વભાવ ફરી જાય, પુરુષત્વ ઓછું થતું જાય, જ્ઞાનેન્દ્રિયો પોતાનું કામ કરવામાં મંદ બની જાય છે.

બહુમૂત્રતામાં બહુમૂત્રાંતક રસની અકેક ગોળી ત્રણ વખત આપવી. ૧ થી ૨ ગોળી સવાર સાંજ બહુત બંગેશ્વર રસ, બંબે રતિ બહુત સોમનાથ રસ, એકથી બે ગોળી દિવસમાં ત્રણવાર મેહમુદ્ગર રસ, બંબે ગોળી લોહ રસાયણ અને ૧ થી ૨ ગોળી તારકેશ્વર રસ, આ દવાઓમાંની કોઈપણ એક અથવા વધારેનું મિશ્રણ ખાસ ઉપયોગ યોગ્ય છે.

શુક્રમેહમાં ચન્દ્રપ્રભા ગુટીકા ૧ થી બે ગોળી, બંગ ભસ્મ યોગ ૧ થી બે રતિ જયફળ સાથે, સુવર્ણબંગ ૧ થી બે રતિ યશદભસ્મ અકેક રતિ નાગભસ્મ અકેક રતિ, વસંતકુસુમાકર રસ, અકેક ગોળી ચ્યવનપ્રાશ સાથે, કંકોલ ચૂર્ણ વગેરે ઔષધો યોગ્ય અનુપાન સાથે વાપરવાં. બહુમૂત્રતામાં આપવાનાં ઔષધ પણ આમાં વાપરી શકાય.

મધુમેહમાં બહુમૂત્રતા માટે વપરાતાં ઔષધો ઉપરાન્ત કાંચનાબ્રક, ચન્દ્રકલા રસ, તારકેશ્વર રસ, વસંતકુસુમાકર રસ, અહિરેનાદિ ગુટીકા, ખદિરાદિ કષાય, ઇન્દ્રવટી, મરુકમૂળાંક રસ, યોગ્ય અનુપાનથી આપવા.

તેલ, મરચું, ખટાઈ, ઢાંચ વગેરે નહિ લેવું. પ્રજ્ઞાચર્ચ નિતાન્ત આવશ્યક છે.

ઔપસર્ગિક મેહ

અંગ્રેજીમાં 'ગોનોરીયા' કહે છે. ગુજરાતીઓ એને પરમિયો કહે છે પણ સંસ્કૃતમાં ગણાવેલા પ્રમેહની સાથે એને ઐક્ય નથી.

પર દારા ગમન અને પર પુરૂષ સંસર્ગ એ નીતિની શિથિલતા આ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. મૈથુન થયા બાદ મૂત્ર નળીમાં અમુક વખતે સોજો આવે છે બળે છે અને પડ વહે છે. જતે દિવસે ચેપ ઉપર ચઢતો જાય છે. અને મૂત્રાશયમાં પણ પહોંચી જાય છે, એની નિશાની એ કે પેશાબ પહેલો અને પડ પછી આવે. થોડાક મહિના પછી એકે એકે સંધિવાની પેઠે સાંધા જકડાય છે. સ્ત્રી વંધ્યા થઈ જાય છે.

મૂત્રલ દવાઓ આપવી. સારા ડોક્ટર પાસે પીચકારીથી પીડા ઓછી હોય ત્યારે મૂત્રમાર્ગ ધોવરાવવો.

ટંકણામ્લ, સૌરાષ્ટ્રી, સોરકામ્લીય રજતદ્રવ, મોરચુથુ વગેરેમાંથી એકનું પાણી બનાવી પીચકારી મારવી. એ વખતે દરદીને પેશાબ કરવા કહેવું. ઉપર ચેપ ન જાય તે ધ્યાન રાખવું.

મુખડના તેલનાં પાંચ પાંચ ટોપાં પતાસા ઉપર નાખી પતાસું ખાઈ જવું. રસાયન ચૂર્ણ (ગળો, ગોખરૂ અને આંબળાં) રોજ બે ત્રણ વખત લેવું. ચણકબાબ આ રોગમાં બળતરા ઉપર ઠીક ઠીક રાહત આપે છે. જવખાર અને નવસાર પણ યોગ્ય માત્રામાં રસાયન ચૂર્ણ સાથે ઉમેરીને લઈ શકાય.

ચન્દ્રપ્રલા ગુટીકા, રૌપ્યલસ્મ, કુશાવલેહ, શુદ્ધ શિલા-જીત, ચંદનાસવ, પુનર્નવાસવ વગેરે વાપરી શકાય.

બાલરોગ

મોટા માણસોને થાય છે તે રોગો ઘણાખરા બાળકોને થઈ શકે છે. અહિપૂતના, કુકૂલુક, પાડ્વલો-ગળું પડવું: જેવા જીદા રોગો પણ થાય છે.

છોકરું મલમૂત્રનો ત્યાગ કરે અને મઃ ખરાખર સાફ ન રાખે તો તે લાગપર પરસેવો વળે, ત્યાં ચળ આવે, ફેલા થાય કુદે અને ચાંદુ પડે છે. કેમે કર્યું એ પાછું રૂઝાતું નથી એને અહિપૂતના કહે છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે કરવું:-

છોકરું જેને ધાવતું હોય તેનું દૂધ તપાસવું અને સાફ કરવું. પરવળનાં પાન, ત્રિક્ષ્ણા અને રસવંતીમાં ઘી પકાવીને છોકરાને પાવું. ત્રિક્ષ્ણા, ખોર અને ખેરનો ઉકાળો ચાંદાને રૂઝવી નાખે છે. ખોરડીની છાલ ને સિંધાલૂણ લસોડીને લુગદી લગાવવી. ચાંદુ બહુ લીનું રહેતું હોય અને જલદી રૂઝ ન આવતી હોય તો શુદ્ધ શંખચૂર્ણ અને નિર્મલતુત્થ ચૂર્ણ ભલરાવવું.

કુકૂલુક

માનું દૂધ બગડે છે ને કુકૂલુક થાય છે. છોકરાને આંખે એવી ચળ આવે છે કે નાક સુદાં ચોળી નાખે છે. અને આંખો ઉઘાડીને જોઈ શકતું નથી.

ધાવણ સુધારવું, રસવંતી અને મધનું મિશ્રણ કરી આંખમાં ટીપાં પાડવાં અથવા નેત્રબિન્દુનાં ટીપાં નાંખવાં.

પાડ્વલો

સંસ્કૃતમાં આને પારિગભિક કહે છે. બાળક ધાવણ હોય ને માને ગર્ભ રહે તો આ રોગ બાળકને લાગુ પડે.

ઘણીવાર ન ધાવે તો પણ થાય છે. ઉધરસ, અગ્નિમાંધ, ધાવેલું ઓકી કાઢવું, ઝબકીને બગી ઉઠવું, વગેરે થાય છે હાથ પણ દોરડી અને પેટ ગાગરડી થાય છે.

ગોદન્તી અને શુદ્ધગંધક સરખા લાગે મેળવી મધમાં ચટાડવું. માલતીચૂર્ણ આપવું સારું છે.

ગળુ પડવું

તાળવાના માંસમાં રહેલો ઠક કેપે છે ને માથામાં તાળવાના લાગમાં ખાડા પડે છે. છોકરું પછી રોચા કરે છે. ધાવવું ગમતું નથી, પાતળા ઝાડા થાય છે. ગરદન સ્થિર રહેતી નથી, તરસ્યું થાય છે. આંખ, ગળું ને મોઢામાં પીડા થાય છે.

છોકરાંને ગળું પડે ત્યારે ડાસીઓ પાસે ગળું કરાવવાનો રિવાજ છે. તાળવામાં વડતું દૂધ ભરી ઉપર સિન્દૂર ભરે છે. અથવા ખરસાંઢીનું દૂધ ચોપઢી ઇંટિનો ભૂકો લભરાવે છે. પથ્યાદિચૂર્ણ તેલ ને મધ મેળવી ચટાડવું.

દાંત આવવા.

બચ્ચાંને દાંત આવે છે ત્યારે પેઢાંમાં પીડા થાય છે તાવ આવે છે અને ઝાડા થાય છે આ વખતે પેઢાં ઉપર દંતોદ્ભેદગદાંતકરસ દૂધમાં ઘસીને ચોપડવો. આમ કરવાથી દાંત જલદી આવે છે અને પીડા નથી થતી. સવારે અને સાંજે મોતીભરમ ૦૦ રતિ માખણ સાથે અથવા મધમાં આપવી.

માટી ખાધાથી પેટમાં વિકાર થયો હોય તો તે બાળકને મૃત્તિકા વિરેચન એકથી ચાર આનીભાર આપવું, અને પાઠાદિદૂતનું સેવન કરાવવું.

બાળકોને તાવ આવતો હોય ત્યારે બાલરસ એકથી જે રતિ મધ સાથે આપવો સન્નિપાત જવર અને ખાંસી જેઠમાં ફાયદો કરે છે.

બાલાકં રસની એક એક ગોળી આદાના રસમાં આપવાથી એકજ દિવસમાં તાવ ઉતરી જાય છે.

ખાંસી અને તાવ હોય તો કાકડાસીંગી વાપરવી.

બચ્ચાંને ઝાડા થયા હોય કે સંબ્રહ્મણી લાગે તો મહાગંધક રસ એકથી જે રતિ મધ સાથે આપવો. અથવા શંભુનાથરસની બે ગોળી સવાર સાંજ આપવી.

છોકરું પાતળું રહેતું હોય અને લોહી ન ચઢતું હોય તો માલતી ચૂર્ણ એકથી ત્રણ રતિ સવાર સાંજ મધ સાથે આપવું. જીર્ણ તાવ અને ખાંસી પણ મટે છે.

ખાંસીમાં યવક્ષારાદિ ચૂર્ણ (એકથી જે વાલ મધ કે ઘી સાથે) માણિક્ય રસાદિ ગુટિકા (એકથી જે ગોળી દિવસમાં ત્રણ વાર પાનના રસની સાથે) 'અ્યાદિ ચૂર્ણ' (એકથી જે વાલ મધ કે પાણી સાથે) આપવાં. પ્રાયઃ બાળકોના સર્વ રોગોમાં અતિવિષ સારું કામ કરે છે (નાના બાળકને થોડો ઘસારો પાવો. અથવા એકથી ત્રણ રતિ એનું ચૂર્ણ આપવું). તાવ અને કબજાઆતમાં ભરજીતભરસ એકથી જે રતિ મધ સાથે સવાર સાંજ આપવું.

ઉલટી, ખાંસી, અરૂચિમાં એલાદિ ચૂર્ણ આપવું.

તાવ, શ્વાસ, કમળો વગેરે હોય તો કુમારકલ્યાણ રસની બાથી અડધી ગોળી દૂધ સાથે સવાર સાંજ આપવી.

અતિવિષની માફક અરવિંદાસવ પશુ દરેક રોગમાં બાળકોને ઉપયોગી છે. ગથી અડધો તોલો દિવસમાં બે વખત પાણી સાથે આપવો.

બચ્ચાને કાળજનો રોગ હોય તો બાલ્યકૃતારિલોહ યોગ્ય માત્રામાં ઉમ્મર જોઈને આપવો.

ભગંદર.

ભગંદરનો રોગ બહુજ ખરાબ છે. ગુદા અને એની આસપાસનો ભાગ ખવાઈ જાય છે. પહેલી તો એક ફેલ્લી થાય છે. એ ફેલ્લી ગુદાથી એક બે આંગળને અંતરે ઉંડા મૂળવાળી થાય છે. વેદના સાથે તાવ પણ રહે છે અંદરનું પડ માંસને અંદરથી કોચે છે. ભરનીગળ થાય છે. અંદર પડ જુદા જુદા રસ્તા કરે છે. કંઈ વાગવા કરવાથી પણ ભગંદર થાય છે.

ભગંદર આખરે તો શસ્ત્રચિકિત્સાનો વિષય છે. ફેલ્લી કાઢી હોય ત્યાં સુધીમાં લંઘન, વિરેચન વગેરે અપતર્પણ પ્રયોગો કરાવીને વેરાઈ જાય એ માટે પ્રયત્ન કરવા. જો પાકે તો તરત ઓપરેશન કરાવી નાખવું. વિકાર સુધારવા નીચેની દવાઓ વાપરવી.

ભગંદરાંરિ રસ ત્રણ ત્રણ રતિ મધ સાથે સેવન કરવો. ત્રિક્લાદિ ગુગલ ઉમ્મર પ્રમાણે ચારથી આઠ ગોળીઓ સવાર સાંજ આપવી. નવકાર્ષિક ગુગલનું સેવન પણ ભગંદર મટાડનાર છે. તામ્ર ભસ્મ એક રતિ ઘી મધમાં ચાટવાનો પ્રયોગ કરવો. નારાયણ રસ ભગંદર મટતાં સુધી ચાલુ રાખવો. પુનર્નવાસવ પીવા અપાય. જ્યોતિષ્મત્યાદિ લેપ, કરવીરાદિ લેપ, ચિત્રકાદિ

તેલ, કન્યાદિ લેપ વગેરે ભગંદરમાં શીઘ્ર રૂઝ લાવે છે. દવા ખાતાંયે ન મટે તો શસ્ત્રોપચાર કરાવવો જોઈએ.

ભગ્ન રોગ.

પહી જવાથી, મસલની જોરદાર ખેંચતાણથી અથવા રોગથી હાડકાં ભાંગી જાય છે. હાડકું ભાંગી જાય છે ત્યારે ભાગીને છુટો પહી ગયેલો છેડો શરીર સાથે જાણે કંઈજ લાગતું વળગતું ન હોય એ રીતે હાલે છે. ઇચ્છા મુજબ હલાવી શકતો નથી. જ્યાંથી હાડકું ભાંગ્યું હોય ત્યાં સોજો ચડી જાય છે. અવયવ પોતાનું કામ કરી શકતો નથી. હાડકું ઉતરી ગયું હોય તેને પણ ભગ્નના ભેગુંજ ગણી લીધેલું છે.

જો હાડકું ઉતરી ગયું હોય તો ચઢાવી દેવું અને ભાગી ગયું હોય તો ખરોખર યેસાઠી દર્દ હાલે ચાલે નહિ એ રીતે પાટો બાંધવો. અને યોગ્ય વખતે અવયવની હિલચાલ કરાવતા રહેવું.

અસ્થિ સંધાનક લેપ મચકોડ અથવા ઉતરી ગયા ઉપર હાડકું તેના સ્થાને યેસાડયા પછી લગાવવામાં આવે છે.

ત્રયોદશાંગ ગુગળ અને અર્જુનસત્વ અસ્થિભંગ ઉપર વપરાય છે.

આભાદિ ચૂર્ણ ત્રણજ દિવસ અસ્થિભંગ ઉપર વાપરવાથી ફાયદો થાય છે એવો ઉલ્લેખ છે. પછી આભાદિ ગુગળનું સેવન રાખવું.

કેડ, સાંધાનાં હાડકાં અને ખીજાં હાડકાં ભાંગ્યા ઉપર પણ ઘઉંની ધાણીનો સાથવો મધમાં મેળવીને પી જવો.

દૂધમાં લાખ નાખીને પીયે તો અસ્થિભંગ મટે છે.

રસોનાદિ કલ્ક હંમેશ વાપરવો સારો છે.

લાક્ષા ગુગળ હંમેશ ખાવાથી ભાગી ગયેલું હાડકું, ઉતરી ગયેલું હાડકું અથવા હાડકામાં થતી પીડા બંધ થઈને, હાડકું મજબુત બને છે. હાડકું સંધાઈ ગયા પછી પણ એક વર્ષ સુધી તો એ અવયવને વ્યાયામાદિક કરીને શ્રમ નહિ આપવો. બ્રહ્મચર્ય પાળવું, યગેરે ધ્યાનમાં રાખવું.*

મસૂરિકા

ઝોરી, અછળડા, શીતળા વગેરે મસૂરિકામાંજ નિદ્ધા-નકારે મુકયાં છે. લોકો એને માતા પધાર્યાં કહે છે. માતા પધારે એટલે દવા ન થાય એવું માને છે. અને ખરું કહીએ તો દવા કરતાં સારવારની ખરી જરૂર છે, ઝોછાયો ન લાગી જાય એ માટે બહુ કાળજી રાખવામાં આવે છે. આ વર્ગના રોગોના ચેપીપણાના દૃષ્ટિબિંદુએ જોતાં એ વસ્તુ પાળવી ઘટે. હવે તો માતા ખોતરવામાં આવે છે. જેમણે માતા ખોતરાવ્યાં હોય તેમને નથી નીકળતાં અને નીકળે તો આછાં નીકળે છે. એવી માન્યતા સાથે જ્યારે આ રોગ ફાટી નીકળે ત્યારે માતા ખોતરાવે છે એમાં ક્ષયદો છે એમ કહે છે પણ ગેરક્ષયદા પણ બહુ છે. કેટલીક વખતે તો દાણા એવા સખત નીકળે છે કે ચાકાં રહી જાય, માતામાં તો ઘણાંની આંખો ગયેલી છે, કુલાં પડે છે. ન્યુમોનિયા થતાં મરી પણ જાય છે. કાને બહેરો થઈ જાય છે.

---

* તા. ક.—આ દવાઓ હાડકાને ચોગ્ય હાડવૈદ્ય અગર ડાક્ટર પાસે પોતાની જગ્યાએ બેસડાવીને પછી વાપરવી.

માતામાં હવા લેવાય નહિ એ માન્યતાનો ગેરઉપયોગ થાય છે. ભારે માતા હોય ત્યારે વધુ પડતું નુકસાન ન થાય તેની કાળજી તો રાખવીજ જોઈએ. મસૂરિકામાં અમૃતાદિ ક્વાથ આપવો.

ઇન્દુકલાવટી અકેક ગોળી મસૂરિકામાં ઉપયોગી છે, કફજ મસૂરિકા(શીતળા)માં અરડુશીનો રસ પાવો, એના ઉપર ખદિરાદિ લેપ હિતકારક છે.

સર્વતોભદ્ર રસ ગળોના રસ સાથે અગર તો બીજા ઘટતા અનુપાન સાથે પાવાથી મસૂરિકાની શાંતિ થાય છે. અધ્ધ-ગંધાદિ લેપથી મસૂરિકાગ્રસ્ત રોગી સુરક્ષિત રહે છે. મસૂરિકાનો નાશ કરવો હોય તો ઉશીરાદિ લેપ કરવો. અથવા વછનાગ નાખ્યા વગરનો ઉગ્રગંધાદિનો ધૂપ કરવો.

મસૂરિકા નીકળીને અંદર ઉતરી ગઈ હોય તો સુવષ્ણ-માક્ષિકલક્ષ્મ કાંચનારના ઉકાળા સાથે આપવાથી તે બહાર નીકળી આવે છે. મસૂરિકા પાકતી હોય તે વખતે ગુડુઆદિ ક્વાથમાં એક રૂપિયાભાર ગોળ મેળવીને પીવો. આના સેવનથી મસૂરિકા એકદમ પાકી જાય છે અને વાયુ પ્રકોપ થવા પામતો નથી.

લીમડાની અંતર છાલનું ચૂર્ણ આ રોગચાળામાં ખાજકને પાવાથી શીતળાનો ભય રહેતો નથી.

મસ્તિષ્ક-મગજના રોગો

ગાંડપણ, વાઈ, હિસ્ટીરિયા, બુદ્ધિમાંઘ, ચિત્તચાંચલ્ય, ભ્રમ, શૂન્ય મનસ્કતા વગેરે મગજના રોગજ ગણાય.

સામાન્ય રીતે શીત વીર્યવાળી અથવા ક્વચિત્ ઉષ્ણ વીર્યવાળી પૌષ્ટિક, રસાયન ગુણયુક્ત દવાઓનો ઉપયોગ આવે વખતે ટરવાથી ફાયદો થાય છે.

મલ્લસિન્દૂર, અકીકભસ્મ, મુક્તાભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ, રૌપ્યભસ્મ અને મુક્તા પંચામૃત મગજના રોગોમાં સારી દવાઓ છે. એમાંની કેઈપણ એક અથવા વધુ વસ્તુઓ લેતી વખતે સરસ્વતીચૂર્ણ અથવા ગુડુચ્યાદિચૂર્ણ મેળવવું.

પ્રાક્ષીતેલ, આંગળાનું તેલ માથામાં નાખવાથી મસ્તિષ્કમાં ઠંડક રહે છે. જ્યોતિષ્મતી તેલનો ઉપયોગ બુદ્ધિ વધારવામાં પ્રશસ્ત છે. ‘મેઘ્યાવિશેષેણતુશંખપુષ્પી’ એ વાક્યથી શંખપુષ્પીનો મેધાવર્ધક ગુણ તો વિશેષ છે જ, હમેશ એનું ચૂર્ણ બળે આનીભાર સવાર સાંજ દૂધ સાથે લેવું અથવા તાજી મળે તો કુલ સહિત એના છોડનો કલ્ક (હુંદો) બનાવી ચાર પાંચ કાળાં મરી મેળવીને રૂપિયાભાર જેટલો દૂધ સાથે લેવો. પ્રાક્ષી, શતાવરી અને વરધારાનું સેવન પણ મગજને સાંજ કરનાર છે.

મગજ માટે તો ઘોડાવજનો પ્રયોગ પણ ધ્યાન ખેંચે એવો છે: બળે વાલ જેટલું ચૂર્ણ દૂધ સાથે લેવું અને ઉલટી ન થઈ જાય એ રીતે એનું પ્રમાણ વધારવું.

મુખરોગ

ઝોઠ, દાંત, જીભ, તાલુ, ઠંઠ એ બધે સ્થળે થનારા રોગ મુખરોગ ગણાય છે. ઝોઠ ફાટવા, દાંત દુખવા, હાલવા, કીડા પડવા, પડૂ આવવું, પતરીઓ દાંત પરથી ઉખડવી, દાંતનાં પેદુમાંથી લોહી આવવું, જીભ ફાટી જવી, જીભ આવવી, ગળું આવવું,

કાકડા વધવા, ચોરીયા ભરાવા વગેરે અનેક રોગો મુખમાં થઈ શકે છે. કબજાઆત, અભૂખા, અપચો, અગ્નિમાંદ વગેરે કારણોથી મ્હોઠાને અસર થાય છે.

પારો વગેરે વસ્તુઓ મોટી માત્રામાં વપરાવાથી મુખ પાક, દાંતમાંથી લોહી આવવું વગેરે થઈ આવે છે. તેવાં કારણ હોય તો દૂર કરવાં.

જીભ ફાટી ગઈ હોય તો કાંચનાર કવાથના કોમળા મ્હોંમાં રાખવા.

ઝોઠ ફાટી ગયા હોય તો ઝોઠસ્કુટનનાશક લેપ ચોપડવો. ઝોઠમાં પીડા થતી હોય, કરકરા થઈ ગયા હોય ને લોહી કે પડ નીકળતું હોય તો હાલાદિ લેપ લગાડવો. ઝોઠ ઉપર દૂધ ચોપડવું.

દાંત ખરાબ-દુબળા હોય તો ખદિરાદિ યોગના કોમળા કરવા. દાંત મજબુત બનાવવા વાસ્તે સહકારવટી મ્હોંમાં રાખવી કંઠ, ઝોઠ, જીભ અને તાળવાના રોગમાં પણ એ વટી ઉપ-યોગી છે. મુખ મુગંધિદાર બને છે. અરિમેદાદ તૈલ મ્હોંમાં ભરી રાખવાથી દાંતના બધા રોગો ઉપર ફાયદો થાય છે. દાંતમાં કીડા હોય તો સારિવાદિ લેપ દાંતની નીચે રાખવો. અથવા કાસીસાદિ ગુટી દાંતમાં રાખવી એનાથી દાંતશૂળ પણ મટે છે. દાંત હાલતા હોય, પીડા થતી હોય, કીડા હોય, દુર્ગંધિ આવતી હોય, એવા બધા દાંત રોગોમાં જાતિપત્રાદિ ચૂર્ણ મ્હોંમાં રાખવું. અથવા દાંતનાં પેદુ ઉપર જરણાદિચૂર્ણ ધસવું. કુષ્ઠાદિચૂર્ણનું મંજન કરવાથી પણ ફાયદો થાય છે.

તાલુપાકમાં જવખાર અને મધ મેળવીને ચોળવાથી ફાયદો થાય છે.

મ્હોમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો કાકોદુમ્બરિકા યોગનું સેવન કરવું. રક્તવિકારથી મુખરોગ થઈ આવ્યો હોય, અને મ્હોમાં નાસૂર (નાડીવ્રણ) પડ્યું હોય, તો રસવંતી અને મધનો લેપ કરવો. સર્વ પ્રકારના મુખરોગમાં પટોલાદિ ક્વાથ મધ નાખીને વાપરવો. પાવંતી રસ અથવા ખદિરાદિ ગુટીકા મુખમાં રાખવાથી મુખરોગમાં ફાયદો થાય છે. રસેન્દ્રવટી પણ મુખરોગમાં વાપરવા કહ્યું છે, મુખરોગહરરસની ચાર રતિ માત્રા મધ પીપર સાથે લેવાથી બચકર મુખરોગ પણ મટે છે.

વચાદિ ચૂર્ણનું સેવન કરવાથી જીભનું તોતડાપણું મટે છે અને વાણી શુદ્ધ થાય છે.

મ્હોં ઉપર ચાઠાં વગેરે હોય, કરચલીઓ વળતી હોય તો તામ્રાદિ તૈલની માલીસ કરવી. કુંકુમાદિ તૈલ પણ એ માટે ઉપયોગમાં લેવું. વળી એનાથી જીવાનીમાં ખીલ નીકળે છે તે પણ મટે અને મુખ સુંદર બને છે. વળી, માયુ ચોખાના પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી ખીલ ઉપર ફાયદો કરે છે.

મૂત્રકૃચ્છ્ર-મૂત્રાઘાત

મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત એ બન્ને મૂત્રના રોગો છે. મૂત્રકૃચ્છ્રમાં પેશાબ અત્યંત કષ્ટથી નીકળે છે. અને મૂત્રાઘાતમાં પેશાબ રોકાઈ રોકાઈને ટીંપે ટીંપે નીતરે છે. ક્ષયિત બિલકુલ બંધ પણ થઈ જાય છે. પરંતુ, મૂત્રકૃચ્છ્રની માફક પેશાબ કરવાની તકલીફ નથી હોતી.

મૂત્રલ વનસ્પતિઓ ક્ષારો વગેરે આરોગમાં આપવાં જોઈએ. સ્નિગ્ધ, અનુલોભન, પૌષ્ટિક, ખોરાક લેવો. ભાત,

દૂધ, ઘી, માખણ, સાકર, પરવલ અને વંતાકનું શાક, મહુડાં વગેરે સારાં. મરચું, આંબલી સુકકા પદાર્થો વગેરેનું સેવન છોડી દેવું.

તારકેશ્વર રસ એકથી બે ગોળી સવાર સાંજ મધસાથે આપવી. બંગ અથવા ચતુર્બંગ ભસ્મ એકથી બે રતિ સવાર સાંજ મધ સાથે આપવી. નાગભસ્મ પણ એજ માત્રાથી મધ અને ઘી સાથે દિવસમાં બે વખત આપી શકાય. ચન્દ્રકલા રસ એકથી બે ગોળીઓ દૂધ સાથે પીવી. ચન્દ્ર-પ્રભા ગુટીકા (શિલાજીતવાળી) અથવા શિલાજીતવટી અઠેક બખ્ખે સવાર સાંજ લેવી અને ઉપર દૂધ પી જવું. ગોક્ષુ-રાત્રિ ગુગળ ચારથી આઠ ગોળી સવાર સાંજ પાણી સાથે આપવી. આ દવાઓમાંથી ગમે તે એક દવા સેવન કરી શકાય છે.

ગોખરૂનો ઉકાળો અથવા શતાવરીનો ઉકાળો મૂત્રકૃચ્છમાં અત્યંત લાભદાયક છે. તૃણપંચમૂળ અથવા કુશનો ઉકાળો સારો મૂત્રલ છે. પાષાણુલેહની સારી પ્રતિષ્ઠા છે, એટલે પાષાણુલેહાદિ કવાથ સારું કામ કરે.

મૂર્ચ્છા

માનવ શરીરમાં એક એવું અગોચર તત્વ રહેલું છે જેને સુખ, દુઃખ વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે. એ ચૈતન્ય તત્વનો મન અને મનનો ઇન્દ્રિયો તથા ઇન્દ્રિયોનો વિષયો સાથે સંબંધ જ્યારે જોડાય છે ત્યારે સુખ, દુઃખનું સંવેદન થાય થાય છે. સંવેદન-ભાન ન થવું તેનું નામ મૂર્ચ્છા-જેભાનતા. વાઈ, મર્મસ્થાનોમાં વાગવું વગેરે રોગોમાં માણસને મૂર્ચ્છા આવી જાય છે.

વાગવાથી મૂર્છા આવી હોય અથવા કલોરોફોર્મ જેવી દવા સુંઘવાથી બેહોશ બનેલ માનવીના મોં ઉપર શીતળ જળ છાંટવું એથી જાગૃતિ આવશે.

માનસિક આઘાત પહોંચવાથી આવેલી અચેતનતા આશ્વાસન અને શીતોપચારથી દૂર થઈ શકે.

હિસ્ટીરિયા, વાઈ વગેરેની મૂર્છા દૂર કરવા ચૂનો અને નવસાર મેળવી સુંઘવા આપવું. ડુંગળી કાપીને સુંઘવા આપવી. મૂર્છાન્ટક અંજન આંખમાં આંજવું. હેમગર્લ પોટલી રસનો ઘસારો પાવાથી મરવા પડેલું માણસ પણ સચેતન થાય એવી જનશ્રદ્ધા ઘણીવાર સાચી જણાય છે.

સન્નિપાતની મૂર્છામાં દરદી પડ્યો હોય તો સુપ્રચેતના ગુટીકા પાણીમાં ઘસીને આંખમાં આંજવી.

મેદોરોગ

ખાધે પીધે સુખી ન-ફક્કરાં બેઠાડું છાંદગી ગાળનારાં સ્ત્રીપુરૂષોના શરીરમાં શ્રમ ન કરવાથી મેદ જામે છે. મેદ પેટ ઉપર બહુ વધે છે. શરીર જાડું થાય; પણ, તાકાત ન હોય. શ્રમ પડતાં હાંપી જાય. સાંધામાં પીડા થાય. અંગ આખું ગુમડાની પેઠે ઢુઢે, બહુમેદસ્વી માણસો આગળ જતાં સ્ત્રીસંગમાં હર્ષ ખોઈ બેસે છે. એમનામાં એજ પ્રકાશતું નથી. કશા કામના રહેતા નથી.

વીજળીથી મેદ એછો કરાવે છે. પણ એકવાર જેના શરીરમાં મેદ વધવા માંડ્યો તેનામાં પછી તો મેદ થયે જતાં વાર નથી લાગતી. આ રોગીએ તો મેદ વધે છે એવું લાગતાંજ સતત શ્રમજનક કાર્યો, વ્યાયામ, લંઘન, રૂક્ષ

ખોરાક વગેરેનું સેવન શરૂ કરવું. અને એજ ક્રમ લાંબો સમય સુધી ચાલુ રાખતાં મેઢસ્વિતા દૂર થતી જશે.

ઉપરોક્ત ખાખતનેા અમલ કરી નીચેની ઢવાઓ વાપરવી સ્થૂલરાજગજકેશરી રસ, રતિ ઁ મધ અને પીપર સાથે સેવવો. સ્થૌલ્યાપકર્ષણ રસ ત્રણ રતિ મધમાં ચાટી નવટાંક પાણી પી લેવું.

અતિ સ્થૂલ શરીરવાળાએ સ્હવારના ખડોરમાં તલીયું તેલ પીવું અથવા બીયાનાસારનેા ઉકાળો મધ નાખીને પીવો. સ્થૂલતા જાય છે. સાલસારાદિગણનાં ઔષધો મેઢને સુકવનારાં હોઈ તે વાપરવાં.

વિડંગાદિલોહ હમેશ ઁ આનીભાર મધમાં લઈ લેવું. વડવાનલ રસ ઁથી ત્રણ રતિ મધ નાખીને ચાટી લીધા પછી ઉપરથી મધનું શરબત પીવું. એક મહિનેા પ્રયોગ ચાલુ રાખવો. વડવાગ્નિ રસ રોજ મધ સાથે બખ્ખે રતિ લેવો. શીઘ્ર ગુણકારી છે. મેઢસ્વિતા બહુ વધી ગઈ હોય તો પણ અકેક વાલની માત્રામાં મધ સાથે અને મધના શરબતના અનુપાનથી મેઢોહર રસનું સેવન કરવું ઁ કાયદાકારક છે. લોહારિષ્ટ વાપરવાથી ધારી અસર થઈ જાય છે. મહાસુગન્ધ તૈલનું માલોસ કરવું હિતાવહ છે. મેથીમોઢક આ રોગમાં અત્યન્ત ઉપયોગી છે અને ગુણકારી છે. અડધાથી એક તોલો રોજ લેવો. ફલત્રિકાદિ ચૂર્ણથી મેઢનેા નાશ થાય છે, દશાંગ ગુગળ પણ મેઢ હરે છે.

ઁ ત્રણ માષા ગ્ર્યૂષણાલલોહ મધ ધી સાથે લેવાથી સ્થૂલતા ધટે છે. આ ઢવા લેતી વખતે ખાસ પરેણ પાળવી પડતી નથી.

ત્રિક્ષ્ણ, પંચકોલ અને પંચલવણ્ણનું મિશ્ર કરેલું ચૂર્ણ લાવવું; પછી ત્રિમૂર્તિ રસની અકેક માશાની અકેક ગોળી લોધના ચૂર્ણ અને મધ સાથે ખાઈને ઉપરોક્ત ચૂર્ણ-માંથી એક માષા ચૂર્ણ પાણી સાથે પી જવું. મેઢ ઓગળવા લાગશે.

ચૂષણાદિ ગુગળ મેઢ ઓછો કરે છે. ચૂષણાદિ ચૂર્ણ પણ મેઢ માટે સારું છે. આ ચૂર્ણ વાપરતી વખતે કોઈ પણ પ્રકારની પરેશ પાળવાની જરૂર છે નહિ.

અર્કાદિગણ અને ઉષકાદિ ગણ મેઢને સુકવે છે.

હમેશ સ્થવારમાં કંઈ પણ ખાધા અગાઉ મધનું પાણી રોજ પીવું. ખાવામાં ઘી વગરનો ખાજરીનો રોટલો લેવો. કંઈ પણ ખાધા પહેલાં સ્થવારમાં પાણી પીવું એ પણ કૃશતા કરનારું કહેલું છે.

યકૃત-પ્લીહા

યકૃત એટલે લીવર અથવા કાળજી. પ્લીહા એટલે ખરોળ. કાળજી જમણે પડખે અને ખરોળ ડાબે પડખે પેટના ઉપરના ભાગમાં રહેલ છે. તાવને યકૃત-ખરોળ સાથે અને યકૃતને ઝાડા સાથે પણ સારો સંબંધ લાગે છે. વિષમ જ્વરો અથવા સન્નિપાત જ્વરોમાં પણ ખરોળ અને કાળજીના દુઃખાવા હોય છે. તાવમાં ખરોળ વધી જાય છે અને ઘણીવાર તે નાભિ પર્યંત નીચે આવી જાય છે.

કાળજીમાં ગુમડાં થાય છે. એ ગુમડાંના દરદીને તાવ અનિયમિત અને પ્રીકાશ આવી જાય છે એથી સારા વૈધ, ડાક્ટરો પણ બૂલમાં પડી જાય છે અને જીનો મેલેરિયા ધારે

છે. પૂર્વ ઇતિહાસ પુછતાં જો માલુમ પડે કે પહેલાં ઝાડા થઈ ગયેલા અને પછી આ સ્થિતિ થઈ છે તો એ કાળજીનું ગુમડું જાણવું. ખાંસીનો મુકો ઠસકો પણ આવતો રહે છે અને હાથે પગે બળતરા થાય છે તેથી ક્ષય હશે એવી શંકા પણ થાય. પરન્તુ આ દરદીને ગળકામાં લોહી નથી હોતું શરીર જતે દિવસે ક્ષીણ થાય છે. આ દરદીની ચોક્કસ ક્ષવા તો ઇન્જેક્શન સિવાય હાલના વિજ્ઞાનને પણ મળી નથી.

આયુર્વેદ તો માને છે કે કાળજી જ્યારે વિકૃત હોય ત્યારે પ્લીહા તદ્દન અવિકૃત તો રહી શકેજ નહિ. અને એ આધુનિક વિચારોને અસંગત તો નથી જ. એથીજ યકૃતપ્લીહાદરની ચિકિત્સામાં ઝાઝો તક્ષાવત નથી બલ્કે ક્ષવાઓ લગભગ એકજ છે.

એલીયકાદિ ગુટીકા એક માશાના પ્રમાણમાં ઉના પાણી સાથે લેવાથી યકૃત અને પ્લીહાની વૃદ્ધિ મટી જાય છે. ક્ષારપિપ્પલીનો પ્રયોગ પણ યકૃત અને પ્લીહા ઉભયની વૃદ્ધિ માટે વપરાય છે, અથવા સર્વતોલદ્ર રસનું સેવન કરવું.

બરોળ બહુ વધી ગઈ હોય તો પણ રોજનું ત્રણ વાલ એમ એક રૂપિયાભાર શંખનાભિનું ચૂર્ણ જંબીરી લોખુના રસની સાથે લીધું હોય તો બરોળર થઈ જાય છે.

શંખદ્રાવ તો કાળજી અને બરોળ માટે પ્રખ્યાત ક્ષવા છે. પાંચ, છ ટીપાં પાણીમાં નાંખી દિવસમાં બે ત્રણવાર આપવું. બેથી ચાર આનીભાર સિન્ધ્વાદિ ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પી જવાથી ખુબ વધેલ બરોળનો પણ જલદી કંઠમાં ઘટાડો કરી શકાય છે.

શરપુંખો ખરોળનીજ દવા છે એથી તો એને 'લીહમદ' કહે છે. એનું મૂળીયું છાશ સાથે રોજ પાવલીભાર પીવું.

લવણત્રિતયાદિ ચૂર્ણ એથી ચાર આનીભાર હંમેશ લેવું. લીવર તેમજ ખરોળ જેઉને કાયદાકારક છે.

શરપુંખાની જેમ રગતરોહિણીની પણ આ દરદ માટે સારી પ્રતિષ્ઠા છે. રોહિતકારિષ્ઠ અથવા રોહિતકાવલેહ કે રોહિતક સત્વનો વિચાર પૂર્વક ઉપયોગ કરવો. મહામૃત્યુંજય રસનું સેવન કરવાથી પણ કાયદો થશે. માનકાદિ ગુટીકા સારી છે. તામ્રેશ્વર ગુટીકા એકથી બે વાલ રોજ લેવી.

ચકૃત્ વિકૃતિ બહુ વધી ગઈ હોય, ખરોળનું પણ તેવું જ હોય, અને દરદ દુઃસાધ્ય હીસે તો 'તામ્ર કલ્પ' નો વર્ધમાન પ્રયોગ કરી જોવો. એક ગોળી બે રતિની શરૂ કરવી. દસ ગોળીએ પહોંચતાં લગી હંમેશ એકેક વધારતા જવું. વળી ઘટતાં ઘટતાં એજ ક્રમે એક ગોળી પર આપવું. દરદ મટતાં સુધી આમ ચઢ-ઉતર પ્રયોગ કર્યા કરવો. દવા લીધા પછી સુખ શુદ્ધિ માટે પાન ખાઈ લેવું અને દવા પચે એ પછી ઘી સાથે ભાત અને દૂધ ખાવાં.

ચિત્રકાદિલોહનું સેવન કરવું, ગંધકાદિ પોટલી ઘી અને મધ સાથે બેથી ત્રણ રતિ લેવી ઉપર પંચકોલનો ઉકાળો પીવો. ગુડૂચ્યાદિ ચૂર્ણ, અગ્નિકુમારલોહ અને અભયા-મોદક પણ આમાં વાપરવા લાયક છે.

ક્ષારો જેવા કે વજ્રક્ષાર, અભયાલવણ પણ વાપરવાં, પ્લીહારિ રસ, બૃહત્પ્લીહાકનાથ રસ, મહામૃત્યુંજય રસ, મહા-મૃત્યુંજય લોહ, ચકૃત્પ્લીહારિ લોહ, અગ્નિગર્ભા ગુટીકા, શુક્તિ

ભક્ત અને દારૂ હરિદ્રાસત્વ પણ આ રોગમાં યોગ્ય લાગે ત્યારે વાપરવાં.

આસવોમાં પુનર્નવાસવ અને અરિષ્ટોમાં અભયારિષ્ટ બરોળ તેમજ કાળજામાં કામ આવે છે.

ધન્દ્રવારૂણી, પાકા, નિશોત, ભુંગરાજ, પુનર્નવા વગેરેનાં સત્વો પણ આ રોગમાં યોગ્ય શકાય.

રક્તપિત્ત

રક્તપિત્ત એટલે શરીરમાં દૂષિત થયેલ લોહિતું છિદ્રો-દ્વારા બહાર આવવું તે. સાધારણ રીતે ઉર્ધ્વગ અને અધોગ એમ બે એના માર્ગ ગણાય છે. ઉર્ધ્વ માર્ગે વહેતું લોહી આંખ, કાન, નાક અને મુખ મારફત નીકળે અને અધોમાર્ગે નીકળતું લોહી ગુદા અને ઉપસ્થમાંથી જાય અને પછી તે રોગ આગળ વધે એટલે રોમકૂપમાંથીયે લોહી નીકળે.

આ રોગમાં જે માર્ગે રક્તપિત્ત પ્રવર્તતું હોય તેથી ઉલ્લટ માર્ગે પ્રવર્તે એવું સંશોધન પિત્ત માટે કરવું જોઈએ. એટલે કે ઉર્ધ્વગ રક્તપિત્તમાં વિરચન અને અધોગ રક્ત-પિત્તમાં વમન. આ પિત્તનો રોગ છે. અને પિત્તનાશ્યર્થે વિરચન ઉત્તમ છે: એથી ઉર્ધ્વગ રક્તપિત્ત જલદી મટે, અધોગ યાચ્ય ગણાય. અને બન્ને માર્ગે પ્રવર્તી રહેલું રક્તપિત્ત તે અસાધ્યજ ગણાય. રોગી બલવાળો હોય તે શરૂમાં લોહી એકદમ બંધ કરવું નહિ. પણ દુર્બળ દરદીનું લોહી વહી જવા દેવું એ એક બુદ્ધિહીનતા ગણાય.

શરીરમાંથી કોઈપણ રસ્તે રૂધિર જતું હોય પણ બોલ-પર્પટી, જે થી ચાર રતિ થી સાથે અથવા બોલબંધ રસ

એકથી બે વાલ મધ સાથે સવાર સાંજ આપવાથી લોહી જતું બંધ થાય છે.

અરડુસીની બનાવટો જેવી કે વાસાઘૃત, વાસાદિનૃત્ય વગેરે વાપરવાથી જરૂર ફાયદો થાય છે.

મુધાનિધિ રસ, રક્તપિત્તાંતક રસ, રક્તપિત્ત કુલકંડન રસ, ચંદ્રકલા રસ, કપર્દક રસ, અકેશ્વર રસ, સર્વાંગસુંદર રસ અને રક્તપિત્ત કુઠાર રસ વગેરે રસોમાંથી મળી શકે તે વાપરવા.

સમશર્કર લોહ, શતભૂદ્યાદિ લોહ, આમલકયાદિ લોહ, ખંડખાદ્ય લોહ એ બધા લોહના પ્રયોગો ઘટતી રીતે વાપરવા.

સપ્તપ્રસ્થ ઘૃત, મહાદુર્વાદિ ઘૃત, દૂર્વાદિ ઘૃત, એમાંનાં કોઈ ઘતનું સેવન રાખવું.

હીમેરાદિ કવાય, શતાવર્યાદિ કવાય, મુસ્તાદિ કવાય, પદ્મંતપલાદિ કવાય, તૃણપંચમૂલાદિ કવાય, અંદનાદિ કવાય, રક્તપિત્ત માટે યોજવા જેવા છે.

બંજાવલેહ, મુસ્તાદિ અવલેહ, કેશર અવલેહ, ચ્યવન-પ્રાશાવલેહ, કુખમાંડાવલેહ, અમૃત પ્રાશાવલેહ, વગેરે લેહો છે.

મધુકાદિ ગુટીકા, ત્રિવૃતાદિ મોઢક, એલાદિ ગુટિકા આપવી.

લાક્ષાદિચૂર્ણ, પ્રિયંગ્વાદિચૂર્ણ, પત્રાદિચૂર્ણ, દ્રાક્ષાદિચૂર્ણ તાલીસાદિચૂર્ણ- ઉશીરાદિચૂર્ણ, સિતોપલાદિચૂર્ણ, લવંગાદિચૂર્ણ આ બધાં ચૂર્ણો જરૂર પ્રમાણે આ રોગમાં આપવાં નાસાસ્થ રક્તપિત્તમાં હાડિમાદિનૃત્ય આપી શકાય.

લેપમાં ધાત્રી અને ચંદનાદિ લેપ આપવા.

પ્રવાલભસ્મ-પિષ્ટ, પુષ્પરાજભસ્મ, સાખરશ્રંગભસ્મ, ઉશીરાસવ, અર્જુનારિષ્ટ, ચંદનાદિ તૈલ, દુર્વાદિ તૈલ વગેરે અન્ય દવાઓ પણ છે. ઘટિત રીતે તેનો ઉપયોગ કરવો.

રાજ્યક્ષમા

રાજ્યક્ષમા જેને ક્ષય નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે ધાતુક્ષીણતાનો રોગ છે. અતિમૈથુન ધાતુક્ષીણતાનું મુખ્ય કારણ છે. ક્ષય એટલું જીવલેણ દરદ ગણાઈ ગયું છે અને છે કે જેની શંકા માત્ર દરદીને થઈ જાય તો તેની ચિંતામાં ને ચિંતામાં પણ ક્ષય અસાધ્ય થઈ જાય. ઉધરસ, તાવ, લોહિ-મિશ્રિત ગળફો, છાતીમાં દુખાવો, ખભામાં અથવા હાથેપગે ખળતરા, અરુચિ, ધીરેધીરે શરીર સુકાતું જાય તથા કામોત્તેજનામાં વધારો એ રાજ્યક્ષમાનાં ટુંક લક્ષણ. જીનો તાવ અને ઉધરસ સાથે હોય તેવા રોગીની પણ ક્ષય ધારીને ચિકિત્સા કરવામાંજ ફાયદો છે. ખુબ ક્ષીણ અને પાતળા માણસની પણ ક્ષય જેવીજ ચિકિત્સા કરવી.

કહ્યું છે કે મલાયત્તં વલં પુંસાં વલાયત્તં ચ જીવિતમ્ અર્થાત્ મલને આધારે ખલ છે અને ખલ છે તો જીવન છે. માટે રાજ્યક્ષમાના દરદીને કદીએ જીલાખ આપવાની ભૂલ કરવી નહિ. જીવન મરણનો પ્રશ્ન હોય ત્યારેજ વિચારપૂર્વક વિરેચન આપવું.

સ્વચ્છ હવા, હલકો ખોરાક, ફલનો રસ, વગેરે પચ્ય છે. શરીર ઉપર ગરમ કપડું પહેરી રાખવું. લોમડાના આડની

હવા બહુ સારી. દરદીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય એવા બુંદણ ઉપાયો કરવા.

સમુદ્રમાંથી થનાર રત્નો ઉપરત્નોની ભરમો અને ગોદંતી જેવી ખનીજ વસ્તુઓ કે જેમાં કેલ્શીયમ અને સિલિકા હોય તે બધાં આ રોગમાં સારું કામ આપે.

અબ્રકભરમની આ રોગ ઉપર સારી ખ્યાતિ છે. અને સુવર્ણભરમ તથા ચન્દ્રોદય રસનું પણ એટલુંજ મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. સર્વાંગસુંદર રસ પણ સારો છે.

એલાદિધૃત બહુ સરસ ગુણકારી છે.

એલાદિગુટીકા ગળફા સાથે આવતા લોહીને જલદી બંધ કરી દે છે. બળે આનીભાર સવાર સાંજ દૂધ સાથે લેવી. મરિચાદિચૂર્ણ મધ સાથે આપવાથી પણ સારું રહે છે.

હાથે પગે દાહ થતો હોય ત્યારે લાક્ષાદિ તેલ અથવા ચંદનાદિ તેલ માલીસ કરવાથી ફાયદો થાય છે. અથવા મેંદી મુકવાથી પણ ફાયદો થાય છે.

દ્રાક્ષાસવનું સેવન કરાવવું પણ સારું છે, વ્યવનપ્રાશ હમેશ લેવો. વાસાવલેહ અને વાસાસવ અથવા વાસાસ્વ રસ હમેશ સેવન કરવો તે બહુજ ફાયદામંદ છે.

સિતોપલાદિ ચૂર્ણ તથા બીજાં પૌષ્ટિક વાટણ પણ આપવાં.

ચરકસંહિતાના સર્પિર્ગુડનો ઉપયોગ કરવો સારો છે.

વાતરક્ત

સુંકોમળ પ્રકૃતિનાં મુખિયાં અને ખાસ કરીને સ્થૂલ શરીરનાં માનવીઓ મધ, માંસ, મીઠું, મરચું, ખટાઈ વગેરે

આહાર અને દિવાશયનાદિ વિહાર કરે અને એ કારણે વાયુ અને રક્તનો પ્રકોપ થાય. દૂષિત લોહી અનુકૂળ અવસર આવતાં પગોમાં ઉતરે અને દૂષિત વાયુ સાથે મળી પ્રબળ વેદના કરે એ વાતરક્ત. એને અંગ્રેજીમાં બ્લુડ બ્લુડ માથુસો બ્લુડાં બ્લુડાં નામ આપે છે. 'ગાઉટ' નામ એમાંથી બંધ બેસતું થયું લાગે છે.

બેચેની, આગસ, સ્પર્શનાશ, ચળ, કાળાશ વગેરે લક્ષણો ચેતવણી આપે છે અને પછી ખરેખર રોગ દેખાય છે. ઘણુંખરૂં આ રોગ પગના અંગુઠાથી શરૂ થાય છે અને પછી બધે શરીરે વ્યાપે છે. અંગુઠામાં સખત વેદના થાય છે જેથી ઉંઘ પણ નથી આવતી. અંગુઠાને અડકી પણ શકાતું નથી. અને બળતરા બહુ થાય છે કળોલાલ રંગ થઈ જાય છે. સોજો હોય છે. તાવ બહુ આવી જાય છે. માથુ દુઃખે છે. પાછળથી એ આંગળી વાંઠી બની જાય છે. એવી રીતે શરીરના બીજા સાંધાઓમાં પણ આ દરદ થાય છે.

ન્યારે આ દરદનો હુમલો થાય છે ત્યારે બહુજ વેદના થાય છે એ પ્રાણુઘાતિની વેદના દૂર કરવા જળો, શીંગડી અથવા બીજી કોઈ રીતે લોહી કઢાવવું. સ્નેહપાન કરાવી વાતારિતૈલ, નસોતર વિગેરેનું સ્નેહ વિરચન આપવું, પછી લેપ, માલીસ વગેરે દવાઓ આપવી.

આ રોગમાં પીપળાનો ઉકાળો મધ સાથે પીધો હોય તો ત્રિદોષ જન્ય અને દારૂણ વાતરક્ત હોય તો પણ મટે છે. શિલાજીતના ગુગળના અને માક્ષિકના પ્રયોગો હિતાવહ છે. હડતાલની બનાવટો આમાં સારી, જેવી કે તાલકેશર

રસ, એકથી બે રતિ મધ સાથે સવાર સાંજ આપવો. અર્કેશ્વર રસ, કાલાગ્નિ રૂદ્રરસ અને કુઠ કુઠાર રસ પણ વપરાય.

કામકલા વટી ચાર ચાર માશાની એકેક ગોળી ગોમૂત્રમાં મેળવીને પી લેવી, ફાયદો કરે છે.

પથ્યાદિ ગુગળ, કિશોર ગુગળ, અમૃતાદિ ગુગળ વાપરવા યોગ્ય છે. પથ્યાદિ ગુગળની બનાવટની બેથી ચાર અને બીજા બેની ચારથી આઠ ગોળીઓ સુધી આખા દિવસમાં લઈ શકાય. અનુપાન તરીકે પાણી, દૂધ અથવા બહત મંજીષ્ઠાદિ ક્વાથની યોજના કરવી. સારિવાદરિષ્ઠ લોહી શુદ્ધિ માટે સારું છે. અર્કમૂલસત્વ પણ વાતરકત માટે સારું ગણાય.

કાસમર્દાદિ ક્વાથ, ખદિરાદિ ક્વાથ, આરગ્વધાદિ ક્વાથ, અમૃતાદિ ક્વાથ, નવકાર્ષિક ક્વાથ, અને ગુડૂચ્યાદિ ક્વાથ એ સૌ રક્તશોષક હોઈ દોષાનુસાર ઘટતી રીતે વાપરવાં.

ઉપદ્રવવાળા વાતરકતમાં પણ બે પિંડતેલનું માલીસ કરવામાં આવે તો દરદ દૂર થાય છે.

દશ પાક બલા તેલનું નિયમિત સેવન કરવું. દરદ મટશે.

નિમ્બાદિ ચૂર્ણ (લૈ. ૨.) સરસ છે. ૦૧ તોલાની માત્રા આ ચૂર્ણની હમેશ લેવી. ઉપર ગળોનો ઉકાળો પીવો. એક મહિના સુધી સતત આ પ્રયોગ ચાલુ રાખવો.

દેવદાલી પ્રયોગ પણ એવોજ છે. ચાર આનીબાર એમાંથી લઈ ઠંડા પાણી સાથે ફાફી જવું અને પથ્ય એવો હલકો ખોરાક ખાવો.

કાશ્મર્યાદિ ક્વાથ પિત્તપ્રધાન વાતરકતને શાંત કરે છે. અથવા ગોમૂત્ર અને દૂધ મેળવીને પીવું અગર એની સાથે નસોતરનું ચૂર્ણ લેવું.

વાયુ અને કફ વધારે પ્રબળ હોય તો ગૃહધૂમાદિલેપ કરવાથી શાંતિ રહે છે.

પાત વ્યાધિ.

વાયુ બહુ પ્રબલ શક્તિવાન છે. એનો પ્રકોપ થાય ત્યારે અકસ્માત્ વ્યાધિ થઈ આવે છે. શરીર રહી જવું, ચસકા આવવા, શૂળ આવવું, મ્હોંનો લકવો, પક્ષાઘાત, રાંઝણ, કોઈ અંગનું જુડું પડવું, ગરદન અકડાઈ જવી, ખાલી ચઢવી, ખેંચ આવવી. વગેરે અનેક વાયુનાં દરદો સૌ કોઈ જાણે છે.

વાયુની ચિકિત્સા સ્નેહ, સ્વેદ પ્રધાન જ હોય છે. વાયુનું કોઈ પણ દરદ થઈ આવે તો બહારના ભાગ ઉપર નારાયણ તેલ, મહાનારાયણ તેલ, વિષગર્ભતેલ વગેરે યુગ થોળાવું અને પછી શેક કરવો.

ખાવા માટે યોગરાજ ગુગલ, મહાયોગરાજ ગુગળ, મહારાસ્નાદિ ક્વાથ, રાસ્નાસત્વ વગેરે સામાન્ય છે.

લકવા ઉપર મસ્તકાંદ્રાદય, સમીરપન્નગ રસ, મહા યોગરાજ ગુગળ વગેરેનું સેવન કરવાથી ફાયદો થાય છે.

પક્ષાઘાત માટે એકાંગવીર રસ, મહાવાત વિધ્વંસ રસ, રૌપ્યભસ્મ વગેરે વપરાય છે.

વાયુ વધી જવાથી ઉંઘ ન આવતી હોય તો સમીરગજ કેસરી લેવો અથવા એરંડિયા સાથે સુવર્ણભાસિક મધમાં મેળવીને હંમેશ આટી જઈ ઉપર ભેંસનું દૂધ બે વખત પીવું. હાથપગ ડંડા પાણીથી ઘોઇને સુઈ જવું.

રાંઝણ થઈ હોય તો ગુંબલદ્ર રસ એકથી બે રતિ સવાર સાંજ ધી સાથે આપવો. રાસ્નાદિ સત્ત્વ અને સિંહનાદ ગુગળ તથા અજમોદાદિ ચૂર્ણ પછી ઉપયોગમાં લઈ શકાય. એ આમવાતમાં પણ અપાય.

આમવાત માટે વાતારિ રસ પણ સારો છે.

યોગેન્દ્ર રસ વાયુના સમસ્ત રોગો માટે ગુણકારી હવા છે. ગઠિયા વા ઉપર રસોનપિંડ સાફ કામ કરે છે.

બૃહત્ વાત ગળાંકુશ, ચિંતામણિ ચતુર્મુખ, મહાવાત રાજવટી, વાતગજેન્દ્ર રસ, વાતવિધ્વંસ, તાલચંદ્રોદય, ત્રિપુર-ભૈરવ, દરદસિંદુર, અમરચુંદરી ગુટિકા ત્રયોદશાંગ ગુગળ, પથ્યાદિ ગુગળ, વિષતિન્દુકવટી વગેરે ઘટતી રીતે વાપરવાં.

સંધિવાત ઉપર સંધિવાતારિ ગુટિકા આપવી.

સ્પર્શેન્દ્રિય-આમહીનું સ્પર્શજ્ઞાન નાશ પામ્યું હોય તો તે દરદીને સ્પર્શવાતઘ્ન રસ આપવો. હંમેશ સવારમાં રતિ બેની માત્રામાં આ રસનું સેવન કરવું બેઠબે.

ઉરસ્તંભ અને આમવાત જેવા વાતવ્યાધિમાં મૃતસં-જીવન રસ પણ અપાય છે.

ઉર્ધ્વવાત હોય, આંગળીઓ અકડાઈ ગઈ હોય, મસ્તકમાં વાયુ કોપ્યો હોય, મન્યાસ્તંભ થઈ ગયો હોય, ગલગ્રહ હોય, સંધિવા અથવા મજ્જા સુધી વાયુનો કોપ હોય એવા વાતરોગોમાં વિષ્ણુતેલ ચમત્કારિક અસર કરે છે.

વળી અંગ સુકાઈ જતું હોય અને ખોડંગાતો ચાલતો હોય તોપણ વિષ્ણુ તેલ ઉપયોગી છે.

અમૃતનામ ગુટિકા, પક્ષાઘાત, અને લકવા જેવા વાત

રોગોમાં તથા આમ વાતમાં પણ વાપરી શકાય સવારમાં પાણી સાથે ચાર ગોળી આપવી.

વૃદ્ધાવસ્થામાં અને કેટલીક વાર જાલ્યવયમાં પણ કંપવા થાય છે આંગળીઓ સ્થિર ન રહી શકે, માથું નિરંતર અનિચ્છાએ હાલ્યા જ કરે. આવી સ્થિતિમાં અમૃતપ્રાશ ચૂર્ણનું દરદીને સેવન કરાવવું.

રક્તાશય ગતવાયુ વગેરે વાત વ્યાધિમાં પીવા માટે, ચોળવા માટે અને અનુવાસન બસ્તિ માટે અશ્વગંધા તેલનો ઉપયોગ કરવો.

ઉરસ્તંભમાં ગ્રંથિકાદિ કવાથ પીવડાવવો વૃદ્ધદારકાદિ લોહ આપવો.

ધનુર્વાતમાં એરંડાદિ કવાથ હમેશ આપવો. ઉપલેટનું સત્ત્વ અને કપિકચ્છવાદિ કવાથનો ઉપયોગ કરવાથી પક્ષાઘાતના દરદીને ઠીક ઠીક ફાયદો મળે છે.

અર્ધાંગ વાતમાં અર્ધાંગ વાતારિ રસ યોજવો.

વિસર્પ.

અંગ્રેજીમાં આ રોગને એરીસીપેલાસ (Erysipelas) કહે છે. આપણે એને ફરતો સોળે કહીએ તો ચાલે. આ રોગમાં દોષો અને ધાતુઓનો બગાડ તો કુષ્ટના જેટલો જ સંખ્યામાં હોય છે. પરંતુ એ રીતે દ્વિપિત થયેલા દોષો સ્થિર રહે તો કુષ્ટ ઉપજે અને ગતિમાન બને તો વિસર્પ થાય. એક સ્થળે દોષાનુસાર લાલ, નીલ, કાળો વગેરે વર્ણવાળો સોળે થઈ આવે છે અને પછી તે આગળ ચાલવા લાગે છે.

થોડા વખત પછી મૂળ જગ્યાએથી એ સોજો જતો પણ રહે. વેદના બહુ તીવ્ર હોય છે. પિત્તવુ આમાં ઝાઝું જોર રહે છે.

લેપ, પરિચિંચન વગેરે ક્રિયાઓ કરવી. લોહી જળો વગેરે મુકાવી કઢાવી લેવું અને શોધન તથા શમન ઔષધો લેવાં તે વિસર્પની શાંતિ થાય છે.

બનખ્સાનો શરબત પિત્ત શાંતિ માટે બહુ સુંદર છે. કાલાગ્નિ રૂદ્રરસ પીપર અને મધની સાથે રૂક્ત દસ દિવસ જ ચાટવાથી વિસર્પ શાંત થશે.

દશાંગ લેપને પાણીમાં લસોટી લેપ કરવો.

કનકાદિ લેપ વિસર્પને શાંત કરે છે. કકુ વિસર્પ હોય તો ત્રિકલાદિ લેપ કરવો જોઈએ.

આગતુક તથા રૂક્ત જ વિસર્પ દાહ, પાકાસ્ત્રાવ, સોજો તથા પીડાથી મુક્ત હોય તો પણ ન્યગ્રોધાદિ લેપ (૩૫૬૦) કરવાથી શાંતિ મળે છે.

અને ન્યગ્રોધાદિલેપ (૩૫૫૮) ગ્રંથિવિસર્પનો નાશ કરે છે. આ વિસર્પમાં ગાંઠો જેવું થઈ જાય છે એટલે એને એવું નામ આપ્યું છે.

અગ્નિ વિસર્પમાં પંચ વલ્કલાદિ લેપ કરવો. આ વિસર્પમાં અગન અતિશે હોય છે એથી એને અગ્નિવિસર્પ કહે છે.

વિસર્પ ઉપર પ્રપૌંડરિકાદિ લેપ સારો છે. કપીતનાદિત્વગ્નુ લેપ પણ વિસર્પ ઉપર લગાડવામાં આવે તો સારો ફાયદો કરે.

વિસર્પનાશન તેલ અને વિસર્પહરતેલ વિસર્પમાં માલીસ કરવા માટે છે.

વિસર્પને લીધે તાવ આઠ્યોહાય તો તેમાં વિરેચન માટે ત્રિકુળાનો ઉકાળો નસોતરનું ચૂર્ણ અને ઘી મેળવી આપી પીવા આપવું.

અથવા નસોતર અને હરડેનું ચૂર્ણ ખવરાવીને વિરેચન કરાવવું. દ્રાક્ષાદિ શોધનયોગ પણ સારો છે.

પટોલાદિ ક્વાથ પીવા માટે આપવો.

કોઈ પણ પ્રકારના વિસર્પમાં મુસ્તાદિ ક્વાથ પી શકાય.

પક્ષકાઘ દૂત વિસર્પ અને તેમાં થતા ફેફસા ઉપર લગાવવા માટે છે.

વિષ

સાપ, વીંછી, કાનખજુરો, ઉંદર, હડકાયું કુતરું, જેરી માખી. ભમરી વગેરેના દંશ તો આજેય જેવાને તેવાજ ધાય છે અને એને માટે આપણે ઉપાયો જાણવા જરૂરી પણ છે હાંત અને નખ વાગવાથી પણ કેટલાંક પ્રાણીનું જેર ચઢે છે ખનાવટી જેર પણ અપાય છે. એકવાર જેર ચઢ્યું હોય અને તેનું પુરું શોધન ન થતાં અંદર રહી ગયું હોય તો તે અમુક વખતે ફરી પ્રકોપ પામે છે તેને દૂષાંવિષ કહે છે

અતિજેરી સાપોનું વિષ ઉતારનાર દેશી દવા નથી એવું હમણાં હમણાં જાહેર થયું છે પણ સાચા પ્રયોગો સાચી રીતે અજમાવી જોતાં એજ શોધકો અભિપ્રાય બદલે પણ ખરા મંત્રથી જેર ઉતારાય છે તેના ઉપર પણ એ શોધકોને વિશ્વાસ નથી આવતો. એ જાખતમાં તો કયાં કોઈ કોઈના મનનું માલીક છે. માન્યતા બિન્ન હોઈ શકે.

હાથેપગે કયાંક સર્પદંશ થતાં વેંત દંશથી ઉપરના ભાગમાં ચાર આંગળ ઉંચે પાટો બાંધી દેવો. પાટો બાંધી ન શકાય એવું સ્થાન હોય તો દંશસ્થાન કાપીને ઉપર દાહ કર્મ કરવું. દાહકર્મ માટે મંડલિસર્પનો દંશ વળ્યો છે. કેમકે તેનું વિષ પિત્તપ્રધાન છે દાહકર્મ ન કરવું હોય તો મ્હોમાં કપડું રાખી દંશમાંથી લોહી ચુસી કાઢવું. સાપ કરડે કે તરતજ હિંમત હોય તો એજ સાપને બચકું બરવા કહ્યું છે પણ એમ કરતાં બીજા દંશ ન દે એ જોવું રહ્યું, એમ ન કરી શકાય તો પાસે પડેલા ઢેકાને ડુચો બરવો. આટલા તાત્કાલિક ઉપાયો લઈને પછી દવાઓના ઉપાય કરવા.

કુલિકાદિવટી પાણી સાથે પાવી, સાપની જાતો અનેક છે કયી જાત ઉપર કયી દવા લેવી તે સ્પષ્ટતા આ દવાઓ માટે આપેલ નથી.

વાસુકિ સાપ ડર્યો હોય તોપણ ગૃહધૂમાદિ ચૂર્ણ દહીં અને ઘીમાં મેળવીને પાઈ દેવું.

પુખ્તનક્ષત્ર હોય તે દિવસે (પિંડી)તગરનું મૂળ પવિત્રતા પૂર્વક લઈ આવવું. સાપ કરડે ત્યારે દંશસ્થાન ઉપર એ મૂળને ઘસીને ચોપડવું તો મરતો માણસે બેઠો થાય.

લૈષજ્ય રત્નાવલીનો ભીમરૂદ્ર રસ સર્પદંશ ઉપર ખવરાવવો.

બંગસેન કહે છે:-કાળાંમરી પાંચ તોલાનું ચૂર્ણ ચૂકાના રસ અને ઘી સાથે મેળવીને પાવું તથા ચોપડવું તો ઉગ્ર સર્પવિષ પણ ઉતરે.

વિષહરિવતિ* થુંકમાં ઘસી આંખમાં આંજવી.

ખંડન્નિઘંટુરત્નાકરૌકૃતલાંગલ્યાદિનસ્ય આપવું.

મહામૃત્યુંજય ગુટીકા આપવી. મહાઅગદ અત્યંત પ્રભાવશાલી છે. પીવા, માલીસ કરવા, આંજવા અને નસ્ય માટે આજ ઔષધ વાપરવું. આકડાના મૂળનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણી સાથે પીવા માટે આપવું (૮૮૧). સંજાપ્રબોધન રસ પાણીમાં ઘસી આંખમાં આંજવો, સર્પવિષહરાંજન થુંકમાં ઘસી આંજવું. વિષદ્રવ્યોમાં શિરીષ ઉત્તમ છે એનું પંચાંગ અને ત્રિકટુનો ઉકાળો કરવો એમાં મીઠું અને મધ નાખીને પાઈ દેવો. એને પંચશિરીષનામ ઔષધિ કહે છે.

તૃશ્ચિકદંશ

તાલનિમ્બાદિ યોગને ઘીમાં મેળવીને દંશ ઉપર ધૂપ આપવો. નવસાદરાદિ લેપ પાણીમાં ઘસીને દંશ ઉપર ચોપડવો પલાશખીજાદિ લેપ પણ કરાય. નવસાદર ચૂર્ણ યોગનું નસ્ય લેવું. મનઃશિલાદિ ગુટીકા થુંકમાં ઘસીને ચોપડવી. અને મનઃશિલાદિવર્તિ પાણીમાં અથવા ગાયના છાણના રસમાં ઘસીને લગાવવી. કપાસનાં પાનની લુગદીમાં ઘી મેળવીને અથવા વછનાગને પાણીમાં ઘસીને દંશ ઉપર ચોપડવું.

કાનખજુરૌ

કાનખજુરૌ કરણ્યો હોય તે જગ્યા ઉપર દીવાના તેલની માલીસ કરી હોય તો ઝેર ન ચડે.

ઉંદરવિષ

ખિલ્લ પ્રયોગનું મધ અને ઘીની સાથે સેવન કરવાથી વિષ નાશ પામે છે. વિશાલાદિ યોગ પણ મધ અને ઘીમાં

મેળવીને પીવા આપવો. ઉંદર કરડ્યો હોય તેના ઉપર રસાદિ લેપ લગાવવો. કુષ્ઠાદિયોગ ગોમૂત્ર સાથે પીવાથી ઉંદરનું ઝેર ઉતરે. સિન્દુવારાદિ નસ્ય આપવું. ઉંદરની લીંઠીઓ પાણીમાં વાટી દંશ ઉપર આંધવી.

હડકાયુ કુતરં

કુતરં કરડે ત્યારે દંશસ્થાનમાંથી લોહી કાઢી નાખી ગરમ ઘીથી દાહ દેવો અને ઉપર સુશ્રુતોક્ત મહાઅગદનો લેપ કરી જીનું ઘી પાવું. વધુ માટે હડકાયા કુતરાના દંશ માટેની દવા કરવા ઉઘાડેલા દવાખાનામાં વડોદરે જવું.

મધમાખી ભમરી વગેરે

મધમાખી કરડી હોય તો મરિચાદિ લેપ કરવો. ભમરી કે ભમરો કરડ્યો હોય તો ભૂંગવિષનાશક લેપ ચોપડવો.

દંત નખ વિષ

કેટલાંક પ્રાણીઓ મોઢેથી ન કરડતાં ફક્ત ન્હોર મારે છે અને તેમાંથી ઝેર ચઢે છે. આવી જાતના ઝેર ઉપર દ્વિ નિશાદિલેપ ચોપડવો.

દારણુ કૃત્રિમ વિષ

ગરનાશન રસ દૂધ સાથે પીવો, દૂધ ચિત્રાના મૂળમાં શાસ્ત્રીય રીતે પકાવી લેવું અને પછી પીવું. કૃત્રિમ વિષના ઉતાર માટે આ યોગ છે. કૃત્રિમ વિષમાં વચાઘંજન આંખમાં અંજવા ઉપયોગમાં લેવાય છે. મુસ્તાદિયોગ અપાય. શર્કરાદિલેહ ચટાડવો અથવા કૃષ્ણાદિ કવાથ પાવો.

સ્થાવર જંગમ વિષ

સંધન્વાદિ યોગને મધ અને ઘીમાં મેળવીને ખવરાવવાથી સ્થાવરવિષ અથવા જંગમવિષ ઉતરી જાય છે.

અત્યંત વિષ

અમૃત ઘૃતની ણનાવટ સારી છે, આ ઘી અત્યંત વિષનાશક છે. જેર ખુબ ચઢી ગયું હોય મૃતપ્રાય રોગી થઇ ગયો હોય તોપણ આ ઘી પાક જોવું.

દૂધી વિષ

રોગીને સ્નેહપાન કરાવી સ્નિગ્ધ કરવો. પછી પિપ્પલ્યાદિ અગદનું મધની સાથે સેવન કરાવવું. દૂધી વિષનો નાશ થાય છે.

સમસ્ત વિષનાશક

શિરીષના પંચાંગનો ગોમૂત્ર સાથે લેપ કરવાથી વિષનો નાશ થાય છે. શિરીષારિષ્ટ વિષવિકારોનો નાશ કરનાર છે.

અંત પુનર્નવાતું મૂળ પુષ્પમાં લાવી પાણીમાં ઘસી પી જવું તો એક વર્ષ સુધી સાપ, વીંછી વગેરે જેરી જંતુ એ માણસની પામે પણ આવતાં નથી.

ન્યાસુધી કોઈએ પરીક્ષા ન કરી હોય ત્યાંસુધી આવા પ્રયોગોનો પ્રચાર કરવો ઠીક નથી. તેથી પરીક્ષકોએ આવી પ્રાપ્તની કસોટી કરવી જોઈએ.

વૃદ્ધિ

અંગ્રહ વેદ્યકમાં હાયડ્રોસીલ, વેરીકોસીલ, હર્નિઆ, એલીફન્ટીએસીસ ઓફ સ્કોટમ વગેરે નામથી ઓળખાતા આધિઓ કે જેમાં અંડકોષ વધવા પામે છે તે બધાને આયુ

વેદે વૃદ્ધિ નામથી ગણાવી તેના દોષાનુસાર ત્રણ વિભાગો અને રક્ત જ વૃદ્ધિ, મૂત્ર વૃદ્ધિ અને અંત્ર વૃદ્ધિ એમ છ વિભાગો પાડ્યા છે.

અંત્રવૃદ્ધિ તે હર્નિઆ.(Hernia) મૂત્રવૃદ્ધિ (Hydrocele) રક્તજવૃદ્ધિ (Hæmatocele), કફજવૃદ્ધિ (Eliphi-antiasis of scrotum) એમ મનાય છે.

ફલકોષમાં જ્યાં લગી આંતરડું ઉતર્યું ન હોય ત્યાં લગી એની ચિકિત્સા વાતવૃદ્ધિ જેવી કરવાથી સફળતાની આશા રહે છે ઉતરવા માંડેલું આંતરડું છેક ન ઉતરે એ માટે ઉતરવાની જગ્યાએ ડામ દેવડાવવો.

વાતજ અંડવૃદ્ધિમાં ગુગળનો પ્રયોગ કરાવવો. ગોમૂત્રની સાથે ગુગળ અથવા એરંડિયું પાવું. ખરેટીમાં સિદ્ધ કરેલું દૂધ એરંડિયા સાથે પીવા આપવું.

વાયુ અને કફથી થયેલ વૃદ્ધિમાં ગ્રૂષણાદિ ક્વાથ પાવો. આ ઉકાળામાં જવખાર બે માષા નાખવો. સિંધાલુણ, મીઠું અને સંચળ ત્રણે મળી એક માશેા નાખવું. પછી ઉકાળો પી જવો.

ઈન્દ્ર વારૂણીના મૂળને એરંડિયામાં ખારીક પીસીને ગાયના દૂધની સાથે ત્રણ દિવસ લેવું. એકાદશાયસલોહ રોજ બે રતિની માત્રામાં લેવો. એરંડપાક રોજ પાંચ માશા ખાવો. શશિશેખર રસની માત્રા એક રતિ છે.

અસાધ્ય અંત્રવૃદ્ધિમાં પણ વૃદ્ધિવાધિકાવટિકા લેવા કહ્યું છે માત્રા એની ત્રણથી ચાર રતિ છે. બૃહદંતી દૂત એક તોલા મુધી રોજ પીવું. બૃહન્મંદાર તેલ વાયુ, પિત્ત અને કફની વૃદ્ધિ ઉપર સારૂ છે.

રાસ્નાદિ ક્વાથમાં નવટાંક એરંડિયું મેળવીને પી જવું.
લક્તોત્તર ચૂર્ણની માત્રા હમેશ એથી ત્રણ વાલ ખાધા પછી
લેવી. દારૂ હળદરનું ચૂર્ણ રોજ પાવલી પાવલીભાર ગોમૂત્રની
સાથે પી જવું.

ત્રિવૃતાદિ ઘૃત રોજ પીવા માટે આ રોગમાં વાપરવું.
એક રૂપિયાભાર સુધી પી શકાય. હમેશ સવાર સવારમાં
ચવિકાસવ સવા તોલાથી શરૂ કરી પીવા માંડવો વધતાં
વધતાં ચાર પલ સુધી ચઢવું. દિગ્જરકાઘ તેલ પણ પીવા અપાય.

લેપ માટે તર્કારિકાદિ લેપ વાપરવો. આ લેપને પાણીમાં
લસોટી ખદખદાવીને ચોપડવો. ત્રિફલાદિ લેપને કાંજીમાં વાટી
ગરમ કરીને લગાવવો. પુનર્નવાદિ લેપ પણ એજ રીતે કરવો.
ભારંગમૂળપાણીમાં ઘસીને ચોપડવા વપરાય છે.

ચવાદિ લેપ અને લાક્ષાદિ લેપ કાંજીમાં પીસીને થોડા
ઘણા ગરમ કરી ચોપડવો. શંખૂક યોગ પણ લેપ માટે
આપવામાં આવે છે.

વૃદ્ધિના કોઈ પણ પ્રકારમાં શતપુષ્પાઘ ઘૃત આપવું.

ગમે તેવા જીના વૃદ્ધિના રોગમાં પણ હસ્તિકયાદિચૂર્ણ
આપવું. હંમેશ અડધો તોલો ચૂર્ણ લેવું ઉપર નવાયુ પાણી
પી લેવું.

ત્રણ

વૃણોતિ યસ્માદ્ભૂદેડપિ વ્રણવસ્તુ ન નશ્યતિ ।

આદેહધારણાત્તસ્માદ્ વ્રણ હત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥

રૂઆવા છતાં ત્રણનું ચિન્હ જીવતાં સુધી જતું નથી
એથી એને વિદ્વાનો ત્રણ નામ આપે છે.

વ્રણના એ પ્રકાર છે દોષજન્ય અને આગંતુ. દોષજન્ય વ્રણોમાં ગડગુમડ અને તેથી પડતાં ચાંદાં વગેરે, અને વાગવા કરવાથી પડતા ઘા આગંતુવ્રણમાં ગણી લેવાના છે. આગંતુ-વ્રણ તાજું હોય ત્યારે તેને સઘોવ્રણ કહે છે અને સાત દિવસ પછી તો તેની ચિકિત્સા પણ દોષજવ્રણ જેવી કરવી જોઈએ.

અગ્નિની ઝાળ લાગવાથી અગર ગરમ પાણી કે ગેસના શરીર સ્પર્શથી દાઝ્યાના પ્રમાણમાં ચામડી લાલ થાય ફેલા થાય કે બળીને વ્રણ પડે.

ગુમડું પાકવા છતાં મ્હો ન થયું હોય અને ફાટે કે ફાડવામાં આવે નહિ તો ૫૩ ઉંડુ ખોદે છે અને નાસૂર કહે છે.

વ્રણને આફ કરવામાં ધ્યાન ન અપાય તો જંતુ પ્રવેશ પામતાં તે દૂષિત બને છે એને દુષ્ટવ્રણ કહે છે.

સઘોવ્રણથી ઉપજતી વેદનાની શાંતિ અર્થે મધ અને ઘી અથવા જેઠીમધનું ચૂર્ણ અને ઘી મેળવીને લગાવવું. ગંગેટીનો રસ ઘામાં ભરી દેવો. વેદના શાંત થઈ જશે. ચન્દનાદિ તેલ પણ એજ ઉદ્દેશથી ઉપયોગમાં લેવું. ઘા બાજરીયું ભરવું અથવા કપૂરનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી અપુ વગેરેના તાજા ઘામાં ભરી દેવું. પીડા કે પાક થયા વગર રૂઝ આવી જાય છે. સઘોવ્રણ હોય કે નાઠીવ્રણ અગર કોઈથી પ્રકારનું વ્રણ હોય અને રક્તસ્રાવ થતો હોય તો રક્તારિરસ એક રતિ લેવો. એમાં સુંઠનું ચૂર્ણ અને ઘી મેળવીને ચાટી લેવું. અને પછી ઠંડું સાકરનું શરબત પી લેવું આથી ગમે તેવો રક્તસ્રાવ પણ બંધ થઈ જશે, યોગચિતામણિના વ્રણહર લેપ વ્રણ પર લગાવવા. વિપરીતમઘ્વૈતલ વ્રણને નષ્ટ કરે છે. વ્રણરાક્ષસતેલ પણ એ માટે વપરાય.

શુભડું થયું હોય અને ફાટતું ન હોય તો ફાડવા માટે ડુંગળી બાફીને બાંધે છે. અથવા કબુતરની હંગાર, હરડેચૂર્ણ, અને સૈંધવ ચોપડવું. એમ કરતાં એ ન ફાટે તો, કળીચુનો અને ઘી મેળવીને ચોપડતાં જરૂર ફાટશે. ગદાદિ લેપ પણ શુભડું ફાડી નાખે છે. મોટું ગડ નીકળ્યું હોય અને પઠ્ઠી ફાડી નાખવું હોય તો ખાયનો દાંત થોડોક ઘસીને એકજ ટીપું એ શુભડા ઉપર મુકવું, શુભડું પાકીને ફાટી જશે. ચિર બિલ્વાદિ લેપનો પણ શુભડું ફાડવામાં જ ઉપયોગ છે. પ્રતિસારણીય ક્ષારનું ટીપું મુકવાથી પણ શુભડું ફાટે. ગાયના દાંતની માફક હાથી દાંતનો પણ ઉપયોગ થાય. દારૂદીનું મૂળીયું ઘસીને ચોપડવાથી પણ શુભડું સારી રીતે ફાટી જશે. થવાદિ લેપ અને શણમૂલાદિલેપ પણ શુભડું ફાડવા માટે છે.

શુભડુ ફાટયા પછી પડેલા વ્રણને અથવા કોઈ પણ પ્રકારના વ્રણને ધોવા માટે દશમૂળાદિ કવાથ, પટોલપત્રાદિ-કવાથ, બાવળનો ઉકાળો, લીંબડાનો ઉકાળો અથવા ક્ષીરી-વૃક્ષનો ઉકાળો વાપરવો.

ઉપરોક્ત ઉકાળાથી ફાટેલા શુભડાને ધોઈ નિમ્બપત્રાદિ-યોગની લુગદી વ્રણ ઉપર મૂકવી અથવા વ્રણ બહુ ઉંડુ હોય તો એક ચીંદરદી (શુદ્ધ) એ ઔષધવાળી કરી અંદર મુકી દેવી. ખાવા માટે દશકગુળ અથવા કિશોર ગુગળ આપવો. ત્રિવૃતાદિવટિ પણ વ્રણમાં રૂઝવવા માટે મુકી શકાય. ધામાં ભીનાશ બહુ રહેતી હોય તો સુકુચૂર્ણ ભભરાવવું તે માટે તાલકાદ્યામથી વાપરવી અથવા પંચ વટકલાદિ ચૂર્ણ ભભરાવવું અગર ઘા મુકે હોય તો ઘીમાં કાલવીને ચોપડવું.

વ્રણને ઘોઘને સાફ રાખવા પૂરતી કાળજી રહેવાના અભાવે વ્રણ દૂષિત થઈ ગયું હોય તો સ્વર્ણકાઘ તેલ સ્વર્ણકાઘ ઘૂત અથવા લાંગલી ઘૂત એને શુદ્ધ કરવા વાપરવું. સમાંગ ગુગલ ખાવા આપવો. દરદ ગુટિકા એકેક માશા જેટલી રોજ ખાવી. વિડંગાદિવટિકા ગુગળ ખવરાવવો.

ગમે તેવું જીનું વ્રણ હોય તોપણ હમેશ એમાં મહા ક્ષાય તેલનો ઉપયોગ કરવાથી મટે છે. પારદાદિ મલમ ચોપડવો. ભૂધાત્યાદિતૈલ, અને તાલાદિલેપન કરવું, અને નિર્ગુંડી તૈલનું નસ્ય લેવું. નિર્ગુંડી તૈલનો ખીવામાં ઉપયોગ કરવો તેમજ તેનાથી માલીસ પણ કરવું.

ગમે તેવું નાસુર પડ્યું હોય તોપણ તેની અંદરવર્તિને જાત્યાદિ ઘૂતવાળી કરીને મુકવી. કાસીસાદિ ઘૂતનું પણ માલીસ કરવું અને ચોપડવું તો વ્રણ શીઘ્ર રૂઝાય છે.

ઘણા દિવસનો કાંટો-શલ્ય અંદર ભરાઈ રહ્યો હોય. અને બહાર કાઢવો હોય તો કલિયારીના મૂળનો લેપ વ્રણના મુખ ઉપર કરવાથી કાંટો બહાર નીકળી જાય છે. ગોળને મીઠું બાંધવાથી ઉંડો ગયેલો કાંટો ઉપર ખેંચાઈ આવે છે.

દાઝયા ઉપર સુધાદિ લેપ કરવો. લાંગલીઘૂત લાવીને ચોપડવું. જવને બાળીને બારીક રાખ કરી તેલમાં કાલવીને ચોપડવું. મંજીષ્ઠાઘૂત લગાવવાથી પણ અગ્નિદગ્ધવ્રણ મટી જાય છે. ધાવડીના કુલના ચૂર્ણને અળસીના તેલમાં મેળવીને દાઝયા ઉપર ચોપડવું. રૂઝ આવી જશે.

ત્રિકૂલા અને રેશમી કપડાને માટલીમાં ભરી બાંધ કરીને એની ભસ્મ કરવી. એ ભસ્મ તેલમાં મેળવી લેપ કરવો.

તુગાક્ષીર્યાદિ લેપને દૂધમાં લસોટી ધીમાં મેળવી ચોપડવો. રાંધતાં રાંધતાં અંગારો કે ગરમ વાસણુ વગેરેથી દઝાયું હોય તો ઘઉંનો લોટ ઉપર ઘસવો. દાળ જેવી ગરમ વસ્તુથી દઝાયું હોય તો આમલીના કુચા અને મીઠું ઉપર ચોળવું.

શિરોરોગ

માથુ દુઃખવાની ફરિઆદ તો આ જમાનામાં સાધારણ છે. અને એનાં કારણો પણ ઘણાં છે, કબજાઆત, ઉઝગરા, ઝાંણા અક્ષરો વાંચવાથી, શરદી લાગવાથી, તાવ વગેરેથી માથુ દુઃખે છે. સિદ્ધિલિસ-ઉપદ્રંશ પણ માથુ દુઃખવા માટેનાં અનેક કારણોમાંનું એક છે.

માથુ દુઃખવાના ભેદ પણ જુદા જુદા છે. આંખના રોગથી માથુ દુઃખતું હોય છે તો ભવાં, ભવાંના ઉપરનો કપાળનો ભાગ અને લમણા નીકળી પડતા હોય એવું થાય છે, કેટલીક વાર એકલા લમણાજ દુઃખે છે તો કોઇવાર ફક્ત માથાનો પાછલો ભાગ દુઃખે છે.

જ્યારે ફક્ત આગળથી પાછળ સુધીનું એક બાબુનું અડધું માથું દુઃખે છે ત્યારે તેને આધાશીશી કહે છે.

સૂર્યમુખીનાં કુલ સૂર્ય ફરે તેમ તેની સામે ફર્યા કરે છે. એવી રીતે સવાર ઉગે એટલે માથુ દુઃખવાની શરૂઆત થાય અને જેમ જેમ સૂર્ય આકાશમાં ચઢે તેમ તેમ માથુ વધુ તીવ્રતાથી દુઃખવા માંડે. સૂર્ય જેમ પશ્ચિમમાં ઉતરતો જાય તેમ માથુ પણ એછું એછું દુઃખતું જાય અને રાત પડતાં શાંતિ થાય. આ પ્રકારના દુઃખાવાને સૂર્યાવર્ત નામ આપેલું છે.

અધાય દુઃખાવામાં વાયુ, પિત્ત અને કફના પ્રાબલ્ય અનુસાર લક્ષણાદિમાં થોડો ઘણો ફેર સંભવે છે.

પિત્ત દ્વિષિત થઇને જ્યારે લોભકૂપમાં સ્થિર થાય છે. ત્યારે વાળના મૂળને બગાડી નાખે છે. વિકૃતિના પ્રમાણે વાળ કાંતો પીળા પહી જાય છે, ઘોળા થઈ જાય છે અગર તો ખરી પડવા માંડે છે અને છેવટે ટાલ પડે છે.

કોઈ રોગને કારણે માથુ દુઃખતું હોય તો તે રોગની ચિકિત્સા કરવી એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. કારણ વિચાર્યા વગર કેફિએસ્પિરિન જેવો દવાઓ લેવા દોડવું એ અજ્ઞાન બહુ નુકશાનકારક છે.

શિરઃશૂલાદિવટી એકથી બે ગોળીઓ મધ સાથે આપવાથી શિરઃશૂલને શાંતિ મળે.

અર્ધનારોશ્વર ગુટીઠાનું નસ્ય પણ આપી શકાય. ભૂંગરાજતેલથી માથાને દુઃખાવો મટે છે.

દોષો વધી જવાથી માથુ દુઃખવા આવ્યું હોય એમ લાગે તો કરંબાદિ શીર્ષરેચન સુંઘવું એથી નાકદ્વારા દોષો સ્ત્રવી જશે અને માથુ હલકું થશે.

શિરઃશૂલમાં ગોળ અને ચુંકનું ચૂર્ણ મેળવી તેનું નસ્ય આપવું કનકતેલનું નસ્ય દેવું. કુષ્ઠાદિ લેપ છાસમાં લસોટી ગરમ કરીને ચોપડવો. કૃષ્ણાદિ લેપ માથાની પીડાને જલદી શાંત કરે છે.

આધાશીશીમાં છિન્નાદિ કવાથ ગોળ નાખીને પીવો. ગાંધાર્યાદિ ઘૃતનું નસ્ય આપવું. આધાશીશી ઉતરી જશે. ગિરિકર્ણિકા નસ્ય અને ગુડાદિ નસ્ય પણ આધાશીશીમાં વાપરી શકાય.

માથે પિત્ત ચઢી ગયું હોય તો ચન્દનાદિ લેપ દૂધમાં લસોડીને ચોપડવો અને એજ લેપ નાખીને રાખી મુકેલા પાણીની માથા ઉપર ધાર કરવી.

ભવાં ઉપર, લમણામાં પીડા બહુ થતી હોય તો ગુંબતેલ ચોળવું.

આધાશીશી હોય અથવા માથું કંપ્યા કરતું હોય અથવા ગમે તેવું માથું ડુઝતું હોય તો આણુનેલનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાં. એકાંતરે આ નસ્ય આપવું. આ રીતે સાત દિવસ નસ્ય આપવું.

સૂર્યાવર્તમાં કુંકુમાદ્ય ઘૃત ગરમ કરીને હંમેશ થોડું થોડું નાકમાં નાખવું.

વાળ ખરી પડતા હોય તો. માથામાં નાખવા માટે ભૂંગરાજ તેલ વાપરવું. આમળાંથી નહાવું અને આમળાનું તેલ માથે નાખવું.

ચંદનાદિ તેલનું દરરોજ નસ્ય આપવું. ગુંબ પત્રાદિ લેપ માથે કરવો અને એના પાણીથી માથે નહાવું.

ત્રિકુલાદિ તેલ માથે લગાવવું ઉપર કારેલીનાં પાન મુકવાં અને કપડાથી માથું બાંધી રાખવું. બીજે દિવસે માથું છોડી ત્રિકુલાના ઉકાળાથી વાળ ઘોઈ નાખવા અને વળી પાછું ત્રિકુલા તેલ માથે નાખી ઉપર કહ્યા મુજબ કપડું બાંધી દેવું. આ રીતે સાત દિવસ પ્રયોગ કરવો. તે દરમિયાન પવન ના આવે એવા ઠંડાણે રહેવું. ખાવામાં દૂધજ લેવું. આ રીતે કાળા થયેલા વાળ છંદગી ભર કાળાજ રહેશે. પ્રયોગ અજમાવવા યોગ્ય છે.

શિરોરોગ માટે બીજા પણ પ્રકીર્ણ પ્રયોગો છે. ચન્દ્ર-કાન્ત રસની બે રતિથી ચાર રતિ માત્રા મધમાં મેળવીને લોહપાત્રમાં રાખીને ખાવી. સાત દિવસ સુધી આ પ્રયોગ કરવાથી સૂર્યાવર્તાદિક શિરોરોગ મટી જાય છે.

માથામાં કૃમિની શંકા હોય અને ભવાં દુઃખતાં હોય તો તામ્બૂલાદિ નસ્યને પાણીમાં ઘોળીને નાકમાં ટીપાં પાડવાં. ધાન્યાદિકવાથ પીવો. સૂર્યાવર્ત અને આધાશીશી માટે સારો છે.

હંમેશ નિમ્બાદિ ગુગળનું સેવન કરવું. વાયુ અને કફથી થતી ભયંકર મસ્તક પીડા પણ આનાથી મટે. ગુગળ ખાઈ ઉપર ઉનું પાણી પીવું. ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ પદાર્થો પચ્ય છે. આધાશીશી વગેરે મસ્તક પીડામાં દેવદાર્વાદિ ઘૃતનું નસ્ય લેવું.

ઘણા વખતથી વાળ ઘોળા થયા હોય તોપણ એક મહિના સુધી લીમડાના તેલનું નસ્ય લેવું અને ફક્ત ગાયનું દૂધ પીવું તો વાળ ઠાળા ગને એવો પ્રયોગ છે. શ્રદ્ધા રાખી કરી જોવો.

નીલોત્પલાદિ લેપ પાણીમાં લસોટી વારંવાર ચોપડવાથી ટાલ પડી હોય તો જતી રહીને વાળ આવે.

નવસારને કળીચુનાનું મિશ્રણ શીશીમાં ભરી રાખ્યું હોય તે સુંઘવાથી માથું ઉતરે છે.

જામ્બુદનાં ફુલનો રસ અને તેની ખરોખર મધ મેળવવું, એક મહિના સુધી એનાં નાકમાં ટીપાં નાખવાં. બીજાં સેંકડો ઔષધોથી પણ ન આરામ થયો હોય એવા પળીયાંના રોગમાં

આ દવા અજમાવવાથી એનો અવશ્ય નાશ થાય છે એવો પશુ પ્રયોગ છે.

વાતાદિક દોષથી થતી શિરની પીડામાં શિરોવજ્જ રસની ગોળીઓ બકરીનું દૂધ, ગાયનું દૂધ અથવા મધ લઈને હંમેશ ખાવી.

માથામાં ચળ આવતી હોય, વાળ ખરતા હોય, અથવા માથું દુઃખતું હોય તો કર્પૂર તૈલની માલીસ કરવી.

શીતપિત્તોદર્દાદિ

શરીરે ચામડી ઉપર ભમરી કરડી હોય એવી જાતનાં દીમડાં ઉપડી આવે છે.

પહેલાં તરસ, અરૂચિ, અંગ ભારે લાગવું આંખ લાલ થઈ આવવી વગેરે લક્ષણો થઈ આવે છે અને પછી દીમડાં ઉપડી આવે છે.

શીતપિત્તમાં વાયુ પ્રબળ હોય છે અને ઉદર્દમાં કફની પ્રબલતા હોય છે. બાકી ચળ આવવી, રતાશ માલુમ પડવી ઉષ્ણતા વધવી એ લક્ષણો તો સામાન્ય જણાય છે.

વમનનો પ્રયોગ આપ્યો હોય અને સારી રીતે ઉલટી ન થવાથી કફ અને પિત્તના પ્રકોપથી ઉત્કોઠ અથવા કોઠ થાય છે.

કાળી પાટનું સત્ત્વ, મંજીષ્ઠાદિકવાથ, ત્રિફલાદિકવાથ, સારિવાદિકવાથ, સારિવાદરિષ્ઠ, અમૃતાદિકવાથ, ગળોનો રસ, ત્રિફલાદિ વિરેચન વગેરે રસ અને રક્તાની શુદ્ધિ કરે એવાં ઔષધ આપવાં.

લીમડાનાં પત્તાં ઘી સાથે અથવા લીમડાનાં પત્તાં અને

આમળાં સરખે ભાગે લેઈ ઘી સાથે એનું સેવન કરવું. ચૂર્ણની માત્રા ચાર આનીભારથી અડધા તોલા સુધીની છે.

યવાન્યાદિ યોગ બે વાલના પ્રમાણમાં રોજ ખાવો. સરસીયાની શરીરે માલીસ કરવી. છાણાંની રાખ ચોળવી.

યષ્ટ્યાદિકવાથ પીવો. આ કવાથની માત્રા આખા દિવસની સવા પાશેર છે એમાં બે ત્રણ વાલ લીંડી પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવું.

હરિદ્રાખંડ તો. ૦।૫ હમેશ ખાવાથી એક સપ્તાહમાં શીતપિત્ત, ઉદ્દર્, કોઠ વગેરે મટી જાય છે. ઉપર ગરમ ખાણી પીવું.

સિદ્ધાર્થાદિ ઉદ્ધર્તનનાં દ્રવ્યોના ચૂર્ણમાં સરસિયું મેળવીને શરીરે ચોળવું.

દૂર્વા અને હળદરનું ચૂર્ણ લેણું કરવું. એ બેઉનો શરીરે લેપ કરવો.

શૂલ

ન વાતેન ધિના શૂલમ્

શૂળ એટલે ચસકા અથવા સણકા. ચસકા પછી અનેક પ્રકારના હોઈ શકે. વીજળીનો જાણે આંચકો આવતો હોય એમ શૂલ આવતાં એ અંગને એકદમ કામ કરતું બધ કરવાની માણસને ફરજ પડે છે. છાતીમાં કે પડખાં જેવાં થયે શૂળ આવતાં શ્વાસાચ્છવાસ પણ લઈ શકાતા નથી. વાયુ, પિત્ત અને કફને લક્ષમાં રાખીને વિચારીયે તો વાયુના પ્રકોપ વગર શૂલ હોઈ શકેજ નહિ. પછી ભલેને વાયુનો પ્રકોપ સ્વતંત્ર રીતે થયો હોય અગર તો બીજા કોઈ દોષના પ્રકોપ

મારફત થયો હોય અને આ દષ્ટિગિન્દુ ચિકિત્સા કરતી વખતે બહુ ઉપયોગી છે. દષ્ટિગિન્દુ ફેરવતાં શૂલ અનેક કારણોથી થતું હોવાનું જણાય છે.

વાયુટ ન થવાથી, ઝાડો સાફ ન આવતાં, પેશાબ ન થવાથી, અંત્રણું થવાથી, બહુ ખાવાથી, ભુખમાં પાણી પીવાથી, ઉગી નીકળેલાં અનાજ ખાવાથી. એવાં એવાં કારણો શૂલ ઉત્પન્ન કરે છે.

વાયુપ્રધાન શૂળ હોય તો પેટ ઉપર ખીરની પોટીસ ખાંધીને શેક કરવો અને છાશમાં સંચળ નાખીને પીવું. મધપાનથી વાયુનું શૂળ તો તરત મટી જાય છે. જેમકે પેટમાં શૂળ આવતું હોય તો ખાધા પછી કુમાર્યાસવ પાણી સાથે આપવો. ભૂખથી વાયુ વધીને શૂળ આવતું હોય તો થોડુંક હલકું ભોજન કરી લેવું.

પિત્તના શૂળમાં પેટ ઉપર ઠંડા પાણીથી ભરેલો લોટો ભરી ફેરવવો. બરફના કકડા ચૂસવા અથવા બરફમાં ઠંડું કરેલું સોડાવોટર પીવું.

કફના શૂળમાં ઉલટી કરાવવી. અને શેક કરવો આદુ, મુંઠ, ચિત્રકમૂળનું ચૂર્ણ વગેરે આપવાં.

શરીરે ક્યાંક ચસકો આવ્યો હોય તો નારયણ તેલ, વિષગર્ભતેલ ચોળવું, સાબરશ્રૃંગ ઘસીને ચોપડવું, એરંડાનાં પાન કે ધંતુરાનાં પાન મુકીને શેક કરવો.

શ્રંગભસ્મ અકેક વાલ સવાર બપોર સાંજ મધ, પીપર સાથે લેવી.

ઘોડાની લાલનો રસ અને હીંગ મેળવીને પીવાં.

શંખદ્રાવનાં બેથી પાંચ ટીંપાં પાણીમાં નાખીને પીવાં.

વૈશ્વાનર લોહ ચાર રતિ લેવાથી ગમે તેવું શૂલ મટે છે. હૃદયનું શૂળ, ગોળા સાથે આવતું શૂળ વગેરેમાં જમ્બીર-દ્રાવ અડધો તેલો પાણીમાં મેળવીને પીવા આપવું. શૂલગ-જેન્દ્ર તેલથી ઉપદ્રવ યુક્ત શૂલ પશુ નષ્ટ થાય છે.

શુલ્બસુંદરરસ બે રતિ મધ અને ઘી સાથે ચાટી જવો. ઉપરથી સૈંધવ, છૂંદ અને હીંગ સમભાગે લઈ મધ અને ઘીમાં ચાટી જવાં. એમ કરવાથી વાયુ અને કફથી થનારાં પક્તિશૂલ (અનાજ પચતાં થતું શૂલ) મટી જાય છે.

શૂલકુઠારરસની બળે રતિની ગોળીઓ બબ્બે લેવી અને કાળાં મરીના ચૂર્ણ સાથે અથવા આદાના રસ સાથે એનું સેવન કરવું તો શૂલ મટશે.

શૂલકેસરીરસ અથવા શૂલગજકેશરીરસ પાનમાં બે રતિભાર મુકીને પાન ચાવી જવું. પછીથી હીંગ, મુંઠ, મરી, છૂંદ અને વજ સમાન ભાગે મેળવી તે ચૂર્ણ શરીર બલ વગેરેનો વિચાર કરી બે આનીભારથી સવા તોલાભાર લઈને ગરમ પાણી સાથે પી જવું. આ પ્રયોગ કરવાથી અસાધ્ય જેવું લાગતું શૂલ પશુ બેસી જશે.

શૂલગજકેસરીગુટીઠાની ગોળીઓ પાણી સાથે ઉતારી જવી.

શૂલઠાવાનલરસની ગોળીઓ રોજ લેવી

કુક્ષિશૂલ, હૃદયશૂલ, પાર્શ્વશૂલ વગેરે શૂલોમાં શૂલરાજ-લોહ બબ્બે વાલ સવાર સવારમાં ઠંડા પાણી સાથે પી જવો.

છાતીમાં શૂળ મારતું હોય તો સર્વાંગસુંદરરસ એક વાલ માત્ર મુંઠ અને ઘા સાથે ચાટી જવો.

જેમાં ક્ષારો આવતા હોય એવાં ચૂર્ણોમાંથી ચોગ્ય લાગે તે વાપરવાં.

લવણ ભાસ્કરચૂર્ણ અને હિંગાષ્ટક મળીને અડધોતોલો પાણી સાથે ફાકી જવાં.

ફક્ત શિવાક્ષાર પાચન તો. ૦૧ પાણી સાથે પી જવાથી પણ્ય શળને રાહત મળે.

અગ્નિકુમાર વા. ૧ કણ વા. ૧ અને ગોદંતી વા. ૧ મધ સાથે ચાટવાં શંખભાસ્કર રસ એકવાલ માત્ર માગળ્યમાં મેળવીને ખાવો.

એકજ કુબેરાક્ષ (કાંચકા)નો ગોળો શલનો નાશ કરવા સમર્થ છે તો પછી તેમાં હરડે, સંચળ અને હીંગ મેળવી લેવામાં આવે તો તો કહેવાપણું હોયજ શેનું ? એકથી બે વાલ કુબેરાક્ષની માત્રા છે અને તેની સાથે લેવાનું ચૂર્ણ એકથી બે આનીભાર જેટલું મેળવવું.

શ્રોણિ, સાયળ, ગુદ્યભાગ, હૃદય અને સ્તનમાં શૂળ થતું હોય તે માટે એરંડ સસક કવાથ તૈયાર કરવો અને એમાં બબે વાલ જવખાર અને સૈંધવ, એક રતિ હિંગ અને રૂપિયાભાર એરંડિયું નાખીને પી જવું.

પાંસળીમાં, હૃદયમાં કે બસ્તિમાં શૂળ મારતું હોય તો બીજેરાંનો રસ મધ અને જવખાર સાથે પીવો.

પીપર, હરડેકળ અને લોહભસ્મ સમાન ભાગે મેળવી તેમાંથી અઠેક વાલ ચૂર્ણ સાકર અને મધ સાથે ખાવાથી બચંકર પરિણામશૂલ પણ્ય દૂર થઈ જાય છે. ખોરાક પચી રહેતાં ઉપજતા શૂલને પરિણામશૂલ કહે છે.

શોથ

શોથ, શોફ, શ્વેતુ એ ગદાં નાભોથી સંસ્કૃત વેદક સાહિત્યમાં ઓળખાતા રોગને આપણે સોળે કહિયે છિયે.

સોળે ઘણાં ઘણાં કારણોથી થઈ શકે છે. વાયુ વગેરે દોષો કુપિત થઈને સોળે થઈ આવે છે. વાગવાથી, ખળવાથી એવાં અન્ય આગંતુ કારણોથી પણ સોળે આવે છે. કંઈ મચ્છર, માખી જેવું કરડી નય ત્યારેય સોળે આવે છે.

ચામડી ઉપર જેમ સોળે આવે છે તેમ શરીરની અંદરના અવયવોમાં પણ સોળે આવે છે. લીલામાં જેવી વસ્તુ ચામડીને લાગી નય તોપણ સોળે આવે છે. હૃદયરોગ મૂત્રપિંડનો રોગ વગેરે રોગવશાત્ પણ સોળા ચઢી આવે છે.

અભ્રકાદિવટી એકથી બે ગોળી મધ સાથે સવાર ખપોર સાંજ એમ દિવસમાં ત્રણ વખત આપવી.

હૃદયની નખળાઈથી અગરતો પાંડુ કે કમળાના રોગમાં જણાતા હાથ પગના સોળામાં ઉદયભાસ્કર રસની એકથી બે ગોળીઓ દિવસમાં ત્રણ વખત આદાના રસ સાથે આપવી.

હૃદયના અને ફેફસાંના વ્યાધિઓમાં આગળ ઉપર આવતા સોળામાં તામ્રપર્પટી અપાય, અજીર્ણન્ય સોળામાં પણ ઉપયોગી ખરી. રતિ એકથી વાલ એક સુધી સવાર સાંજ મધમાં ચટાડવી.

ઝાડા અને સંઘ્રહણીમાં અશક્તિના સોળા આવી ગયા હોય તેમાં દુગ્ધવટીનો પ્રયોગ કરાવવો. એકથી બે ગોળી મધ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવી. અને દરદીને દૂધ ઉપર રાખવો.

પ્રાણવલ્લભ રસ એકથી બે ગોળી સવાર સાંજ આપવી.
શોથોદરારિલોહ એકથી બે વાલ દૂધ અથવા મધ સાથે આપવો.

મધ, ઘી અને પીપર સાથે અકેક રતિ તામ્રભસ્મ દરરોજ
આપી હોય તો સોનમાં સાંડે કામ કરે છે.

પુનર્નવાદિ ગુગ્ગુલ બેથી ચાર ગોળી સવાર સાંજ
આપવી. દોષધન લેપ છાશમાં વાટીને આપડવો. સોનમાં
ખાસ ઉપયોગી છે. પુનર્નવાદિ કવાથ હમેશ પીવો. એનામાં
મૂત્રલ ગુણ બહુજ મુંદર છે. અને મૂત્રલ દ્રવ્યો શોથ મટા-
ડવામાં બહુ સારાં માનેલાં છે.

ઉશીરાસવ જમ્બ્યા પછી એકથી બે તોલા પાણી સાથે
આપવો. વળી ગુડાદ્રકયોગ, ગોમૂત્રમંડુર, ગંડીરાદિ અરિષ્ટ,
ત્રિનેત્રાખ્ય રસ, દાર્વાદિ કલ્ક, દેવદ્રુમાદિયોગ, દશમૂલ તેલ,
પંચામૃત રસ, રસાબ્રમંડુર, હરીતકી અવલેહ વગેરે દવાઓ
પણ યોગ્ય લાગે ત્યારે વાપરવી.

પાંડુ અને દારૂણ શોથ હોય તો તેમાં શોથારિ ચૂર્ણ
બીલીપત્તા રસની સાથે હમેશ સવારમાં લેવું. અથવા મુવર્ણ
સમક ચૂર્ણ દરરોજ બે ત્રણ આનીભાર લેવું.

શોથકાલાનલ રસની અકેક ગોળી સવારમાં એખરાના
રસ સાથે લેવી તો શોથનો અવશ્ય નાશ થાય છે.

ખાસ સંગ્રહણીમાં સોન આવી ગયા હોય ત્યારે શોથ-
ભસ્મલોહ સાંડે કામ આપે છે. બે રતિ રોજ મધમાં લેવી.

ભલ્લાતક શોથાન્તક લેપથી ભીલામાનો રસ લાગવાથી
થયેલ સોને બેસી જાય છે.

અથવા જેઠીમધ અને તલ સમાન ભાગે લઈને બન્નેને એકત્ર મેળવીને દૂધની સાથે ખૂબ ખારીક લસોટી નાખવું પછી એમાં માખણ મેળવી ચોપડવું. લીલામાનો સોજો મટશે. સમુદ્રશોષણ તેલની માલીસ કરવાથી સોજા શાંત થશે.

શ્લીપદ-હાથીપગું.

હાથીપગું જંતુજન્ય વ્યાધિ છે. એ જંતુઓ જીનાં પાણીમાં રહે છે. આજે એવું મનાય છે. આજથી આશરે અઢી હજાર વર્ષો અગાઉ પણ જે માન્યતા હતી તે હુબહુ આને મળે છે મુશ્વત સંહિતામાં કહેલું છે કે, જે દેશોમાં જીનાં પાણી બહુ હોય, અને બધી રૂતુઓમાં જે દેશ શીતળ રહેતા હોય, તેવા દેશોમાં ખાસ કરીને શ્લીપદ થાય. એ જંતુઓ હોજરીમાંથી અન્નના રસની સાથે શરીરમાં ફરવાનું શરૂ કરે છે અને નીચેની બાજુ પગમાં ઉતરે છે ત્યાં રસની વૃદ્ધિ થાય છે, પગ વધે છે. અને હાથીના પગ જેવો જડો થઈ જાય છે. વાયુ, પિત્ત વગેરે ગૌણરૂપમાં હોય પરંતુ આ વ્યાધિ વાસ્તવમાં તે કફનોજ ગણાય.

શ્લીપદ પગમાંજ થાય એવું કંઈ નથી. હાથમાં પણ થાય. કાન, આંખ, નાક, ઓઘ વગેરેમાં પણ થાય. શ્લીપદને અંગ્રેજીમાં એલીફન્ટીએસીસ (Elephantiasis) કહે છે. અને એમના મત મુજબ મુઝકનું પણ શ્લીપદ (Elephantiasis of the scrotum) સંભવે છે.

વાયુનું શ્લીપદ હોય તો ઘુંટીની ઉપર ચાર આંગળ ઉંચે નસનો વેધ કરવો.

પિત્તના શ્લીપદમાં ઘુંટીની નીચે સિરાવેધ કરવો.

કરૂજશ્લીપદમાં અંગુઠાની વચમાં વેધ કરવો.

નિત્યાનન્દ રસની એકથી બે ગોળી દરરોજ સવાર સાંજ શીતલ જલ સાથે આપવી.

એરંડીયામાં શેકેલી હીમજો અથવા મોટી હરટે સાત દિવસ સુધી ગોમૂત્રની સાથે પીવી.

કણાદિવટી એક એક વાલની ગોળીઓ વાગી હોય તો અકેક ગોળી હમેશ કાંજ સાથે પીવી.

ગુડુચ્યાદિચૂર્ણ (ગળો-મુંઠ-દેવદાર) ગોમૂત્ર સાથે અથવા સરસિયા સાથે પીવાથી શ્લીપદ મટશે.

ખેરસાર, પદ્મકાષ્ઠ અને જેઠીમધનું આશરું પોણા તોલો ચૂર્ણ અને ત્ર્યંકેશ્વરરસ ત્રણ વાલ ગોમૂત્ર સાથે પીવો જોઈએ.

હંતીદ્રુત એવું ઉચ્ચ રેચક છે કે એમાંથી એક ટીપું પાવાથી પણ રેચ થઈ જઈને દુઃસાધ્ય શ્લીપદ રોગ પણ મટે.

ધાત્ર્યાદિધન ગુગળ રોજ સવા તોલો લીધા કરવો.

ત્રણથી ચાર વાલ પર્યાદિ ગુગળ ગોમૂત્ર સાથે લેવો.

એક વર્ષનું જીનું શ્લીપદ અને દાદર પણ હળદરનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવીને ગોમૂત્ર સાથે પીવાથી મટે છે.

બૃહદ્વૃદ્ધાકસમચૂર્ણ અડધા તોલાથી સવા તોલા સુધી કાંજ સાથે પી જવું. શ્લીપદ અને સ્થૂલતા પણ મટે છે, પરંતુ આમાં નથી. દવા પચે એટલે ભાવે તે ખાવું.

ત્રણ વાલ કાકાદન્યાદિ ક્ષાર પાણીમાં પીવો.

કામદેવ રસ રોજ ચાર રતિ લેવો અનુપાન માટે વાયુના શ્લીપદમાં છાશ ભાત આપવાં. પિત્તમાં મગનું પાણી અને

કફમાં સુંઠ, સૈંધવ આપવાં. દહીં, શીખંડ જેવા સ્નોતોમાં રોકાણ કરે એવા પદાર્થો ખાવા દેવા નહિ.

જમી ગયેલું શ્લીપદ પણ ઘોળા આકડાના મૂળની છાલને કાંજમાં ઘસીને ચોપડવામાં આવે તો મટી જાય છે.

ધતૂરાદિલેપ પાણીમાં લસોટીને લગાવવાથી જીતું ડુઃસાધ્ય શ્લીપદ પણ મટે.

ચિત્રાનું મૂળ અને દેવદારને ગોમૂત્રમાં ખારીક લસોટીને ચોપડવાથી શ્લીપદ ઘટતું જાય છે.

સરસવ અને સરગવાની છાલનો ગોમૂત્રમાં વાટીને સારો કઢક કરવો. એને અગ્નિ ઉપર ઉતું કરીને શ્લીપદ ઉપર ચોપડવું.

શ્વાસ

શ્વાસ તો સૌ કોઈ લે છે છતાં રોગી નથી હોતા. શ્વાસ શબ્દ જ્યારે રોગના ઉદ્દેશથી વપરાય છે. ત્યારે તે કંઈ વધુ સૂચક હોય છે. પ્રાણવાયુનું વહન કરનાર શ્વાસપથના માર્ગમાં જ્યારે કદ આડે આવે છે ત્યારે નૈસર્ગિક શ્વાસ પ્રક્રિયાને વાંધા આવે છે અર્થાત્ પુરતા પ્રમાણમાં પ્રાણવાયુ લઈ ચકાતો નથી અને જરૂરીયાત તો ઉભીજ રહે છે. એ ખોટ પુરી પાડવા ફરીથી મનુષ્ય શ્વાસ લે છે અને એ પણ અધુરો. આમ દર શ્વાસે રક્તાશુદ્ધિ માટેની પ્રાણવાયુની જેટલી જરૂર છે તેટલા પ્રમાણમાં વાયુ શરીરમાં નહિ પહોંચવાથી ઉભી થયેલી પ્રાણવાયુની ઉણપને સમેટી લેવા કુદરત જે પ્રયત્ન કરે છે તે શ્વાસ. આ વસ્તુ વસ્તુતઃ વિકૃતિજન્ય હોઈ એને રોગ કહેવાય છે.

શ્વાસનો રોગ ફેફસાંના ન્યુમોનિયા, ક્ષય જેવા રોગોમાં ઇન્ફલુએન્ઝા જેવા તાવમાં, હૃદયરોગ, જલોદર, લીવરના રોગ વગેરે અનેક રોગોમાં ઉપદ્રવરૂપે પશુ હોય છે.

અન્ય રોગોના ઉપદ્રવ શિવાયનો શ્વાસરોગ કફપ્રધાન હોય છે. મહાશ્વાસ અને છિન્નશ્વાસ જેવા શ્વાસના પ્રકારનો માણસ મરણ દેખી રહ્યા હોય ત્યારે સંભવે છે અને એ પ્રાણહર છે. ક્ષુદ્રશ્વાસ સહેલ ઇથી મટી શકે છે.

જ્યારે શ્વાસમાં પિત્તનો અનુબંધ થાય છે ત્યારે દરદીને તાવ પશુ લાગુ થાય છે એને તમકશ્વાસ કહે છે આપણે એ શ્વાસને ‘દમ’ એવા લોકવિખ્યાત નામથી ઓળખીએ છીએ. લોકમાન્યતા એવી છે કે દમ થયો એટલે એ માણસ મરે નહિ લાંબુ જીવે અને દમ મટે પશુ નહિ, આ ભ્રમ વમળમાં અટવાઈ જતાં ઘણા લોકો એ રોગની જોઈએ તેવી કાળજી કરતા નથી અને એથી અંતે ન્યુમોનિયા જેવા વ્યાધિ થઈ આવતાં એમના આયુષ્યની અવધનો અકાળે જ અંત આવી જાય છે.

શ્વાસની ચિકિત્સા એટલે વાયુનો પ્રકોપ ન થાય એવી રીતે કફનું નિહારણ. અર્થાત્ કફ અને વાયુનો નાશ કરે, ઉષ્ણ હોય અને વાયુને પોતાની ગતિમાં લાવી શકે, એવા પ્રકારનાં અન્નપાન અને ઔષધ આપવાં જોઈએ.

વમન પ્રયોગો, કફને ઝોછો કરી નાખે છે. એટલે સ્રોતઃ શુદ્ધિ થવાથી ઠીક રાહત મળે છે. ઝાડો સાફ લાવે તેવાં અનુલોમન દ્રવ્યો દેવાથી શ્વાસ હેઠો બેસે છે. અગ્નિદીપન ઔષધો અગ્નિદીપ્તિ પૂર્વક આહાર રસને ધાતુમાં પરિણમવા સમર્થ બનાવે છે અને મલ રૂપ કફને વધુ પ્રમાણમાં

ઉત્પન્ન થવા દેતાં નથી. આ બધું લક્ષમાં રહેવા હઇ ચિકિત્સા કરવી.

દમવાળાં ધનુરાની બીડી પીએ છે તો તેથી તેમને શાંતિ મળે છે. એવા સામાન્ય પ્રયોગો કરતાં છતાં જ્યારે દમ દૂર ન જ થાય ત્યારે તો આગસ ન કરતાં નીચેના પ્રયોગ કરવા. શરૂથી જ એ થાય તો તો બહુજ સરસ.

શ્વાસકુઠાર રસ વાલ એક, અગ્નિકુમાર વાલ એક અને કાળાંમરીનું ચૂર્ણ વાલ એક હમેશ સવારસાંજ ઘી, મધ અને સાકર સાથે સેવવું.

કુષ્ઠચૂર્ણ એ દમ માટે અચૂક ઔષધ છે. ઘી મધ સાથે આ ચૂર્ણ બંને આનીબાર બેત્રણ વખત દરદનું જોર જોઇને હમેશ આપવું. કફ જડો હોય અને છુટતાં મુશ્કેલી નડતી હોય તો તેમાં ચવસાર, એરંડપત્રસાર, અથવા અપામાર્ગસાર એક એક વાલ મેળવી લેવો.

કુષ્ઠનું પ્રવાહી સત્વ પણ મળે છે તે પણ વાપરી શકાય.

ચરકોક્ત મુક્તાદિચૂર્ણ શ્વાસમાં વાપરવા જેવું છે.

કફકુંજર રસ રતિ એકથી બે મધ સાથે સવાર સાંજ આપવો. કલ્પતરૂ રસની એકથી બે ગોળી આઠાના રસસાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવી.

કફકુઠાર રસ એજ અનુપાનથી દમમાં આપવો. ચન્દ્રા-મૃત રસ મધ તથા ઘી સાથે બેથી ચાર રતિ રોજ બે વાર દેવો.

તામ્રપર્પટી એકથી ત્રણ રતિ સવાર સાંજ મધ સાથે આપવી. તામ્ર ઉત્ર હોઈ પિત્ત પ્રકૃતિના દરદીને માફક ન

આવે તો બંધ કરવી. અથવા પ્રવાહ પંચામૃત તેમાં મેળવી આપવી.

ચન્દ્રશેખર રસ જે ગોળી રોજ આદાના રસમાં સવાર સાંજ આપવી.

શ્વાસ હૃદય રોગને અંગે હાવાની શંકા હોય તો શ્વાસ કુઠારાદિ શ્વાસના પ્રયોગની સાથે જૃહત મુવર્ણમાલિનીવસંત આપવી.

શ્વાસ ચિન્તામણિ રસ અથવા મહાશ્વાસારિ લોહની એકથી ત્રણ રતિ સવારસાંજ આદાના રસ સાથે આપવી.

સર્વાંગસુંદર રસ અકેક ગોળી હરરોજ મધ સાથે દિવસમાં જે વખત આપવી.

અબ્રકભસ્મ, સાખરશ્રૃંગભસ્મ, તામ્રભસ્મનું યોગ્યમિશ્રણ હમેશ આપવું.

તામ્રસિંદ્ર, તાલસિંદ્ર, શિલાસિંદ્ર, દરદસિંદ્ર, ત્રિપુર-ભૈરવ, મકરધ્વજ, સમીરપત્રગ અને વ્યાધિહરણુરસ એ બધાં કૃપીપક્વ રસાયનો છે. એમાંનું કોઈ પણ એક અબ્રક વગેરે શ્વાસહર પ્રયોગો સાથે આપવું.

પુષ્પરાજભસ્મ, અક્રીકભસ્મ, પ્રવાહભસ્મ, માણિક્યભસ્મ, રાજવર્તભસ્મ, વગેરે રત્નોની ભસ્મોમાંથી યોગ્ય લાગે તે ઉપરોક્ત કૃપીપક્વ રસાયનોમાં મેળવીને આપવી.

મહાશ્વાસહરકષાય શ્વાસમાટે ઉત્તમશાસ્ત્રીય પ્રયોગ છે.

કંટકારી પણ શ્વાસહર તરીકે સરસ છે. તેનું સ્ત્રવ પ્રવાહી મળે છે તે વાપરવું. કંટકાર્યવલેહ ઉત્તમ છે. બીજા દવાઓ અપાતી હોય તેની સાથે કંટકાર્યવલેહ અથવા વાસાવલેહ હમેશ એકથી જે તોલા દ્રુધ સાથે આપવો.

અર્કઅહિરેનાદિગુટીકા એક એક ગોળી મોઢામાં રાખી રસ ચુસવો. દિવસમાં આઠ ગોળી કરતાં વધુ અપાય નહિ તેની કાળજી રાખવી. આથી હમમાં રાહત રહેશે.

ત્રિપુર લૈરવી ગુટીકા મ્હોંમાં રાખવાથી શ્વાસના રોગમાં કફની મુશ્કેલી દૂર થઈ શકે છે. વીસ પચીસ ગોળીઓ સુધી હમેશ મ્હોંમાં રાખી શકાય છે.

કટુત્રિકાદિ અવલેહ મધ મેગવેલો ચાટવા આપવો.

નિત્ય સવારસાંજ અકેક તોલો ગોળ અને અકેક તોલો સરસીયું લેગું કરી ખાવું. એકવીસ દિવસનો આ પ્રયોગ કરવાથી શ્વાસરોગનો સમૂળ નાશ થાય છે.

ભાગીંગુડાવલેહ અને પારદાદી વટી વાપરવા યોગ્ય છે.

સ્ત્રીરોગ

પુરૂષોને થનારા પ્રજનનેન્દ્રિયના રોગો બાદ કરતાં બીજા રોગોતો સ્ત્રીઓને પણ થાય. તદુપરાંત સ્ત્રીઓને જે સ્તનના રોગ થાય, યોનિ, ગર્ભાશય, ફલવાહિનીઓ અને બીજકોષના રોગો ગર્ભાવસ્થાના રોગો સૂતિકા રોગો વગેરે રોગો સ્ત્રીરોગો ગણાય છે.

પ્રદર

પ્રદર એ આજ કાલની સુકુમારાંગીઓનો સામાન્ય રોગ છે. નળખાઈ જવી, શરીરધોવાવું વગેરે શખ્દોથી એ રોગ ઓળખાય છે. રક્તદર્શનના ત્રણ દિવસમાં લાલ રંગનો આતંવ જવો એતો કુદરતી નિયમ છે. શુદ્ધસ્નાન કર્યા પછી પણ હમેશ યોનિમાંથી લાલ પ્રવાહી વહ્યા કરે એ વિકારનું લક્ષણ છે. એ પ્રદર. આમ લોહી વહી જવાથી શરીર બહુ

અશક્ત થતું જાય છે. ક્રીક્કાશ આવે છે. તાવ પણ શરીરમાં રહ્યા કરે છે. આને રક્ત પ્રદર કહે છે.

કેટલીક સ્ત્રીઓની યેનિમાંથી લાલ પ્રવાહિને બહાર થતે પ્રવાહી વહે છે. આ રોગને સ્ત્રેતપ્રદર કહેવાય એને સોમરોગ પણ કહે છે. રક્તપ્રદર કરતાં આ રોગ સ્ત્રીને બહુ કંટાળો ઉપજાવે છે. જ્યાં બેસે તે જગ્યાએ ચણિયોને સાડીનાં પડ લોહીને જમીન પર લીનાશનું ધાણું પડે છે અને એથી સ્ત્રી બહુ શરમિંદી પડી જાય છે.

રક્ત-પ્રદર એ પિત્ત બહુલતાવાળો વ્યાધિ ગણાય. લોહી બંધ કરવા માટે રક્તસ્થંભક, કષાયરસવાળાં ઔષધો, શીતવીર્ય દ્રવ્યો આપવાં જોઈએ.

ચરકોક્તા પુષ્યાનુગ ચૂર્ણ પ્રદર માટે સારું છે

ગાયના દૂધ સાથે અથવા શિંગોડાંની રાખની સાથે રોજ ત્રણ ચણોડીભાર કામદુધા રસ લેવો. આ બહુ ઉત્તમ ઉપાય છે.

ચંદ્રકલા રસની એકથી બે ગોળી દૂધ સાથે સવાર-સાંજ આપવી.

છૂર્ણ જ્વર સાથે, રક્તપ્રદર હોય તો પ્રદરરિલોહની બે ત્રણ ગોળી સવારસાંજ દૂધ સાથે આપવી.

કમ્બરના હુઝાવાવાળા પ્રદરોગમાં પ્રદરરિપુનીગોળીઓ એકથી બે હમેશા બે વખત દૂધ સાથે આપવી.

બૃહત્ સોમનાથ રસ બે ગોળી સવાર સાંજ મધ સાથે વાપરવી.

બોલપર્પટી અને બોલબદ્ધરસ બન્ને દવાઓ સરસ છે. રક્તસ્ત્રાવ કોઈપણ પ્રકારનો એનાથી અટકી જાય છે.

જસતભરમ એકરતિ સવારસાંજ પુખ્યાનુગચૂર્ણ મેળવીને મધ તથા માખણ સાથે આપવી.

ઉપરોક્ત રસોની સાથે પુખ્યાનુગચૂર્ણ અથવા ચન્દનાદિચૂર્ણ બળેઆનીભાર આપવું.

સોમનાથરસની બેથી ચાર ગોળી દૂધ સાથે સવારસાંજ આપવાથી સોમરોગ-સ્વેત પ્રદરમાં ફાયદો થાય છે.

હેમનાથરસ હમેશ એકથી બે રતિ વાપરવાથી પણ સ્વેતપ્રદરમાં ફાયદો થાય છે.

દાવ્યાર્દ્રિ કવાથ ગમે તેવા પ્રદરમાટે ઉપયોગી છે. અશોકવૃક્ષની પ્રદરરોગ ઉપરની અસરથી સૌ માહિતગાર છે જ. અશોકારિષ્ટ સવારસાંજ પીવે.

લોધ્ર પણ અશોક જેટલી જ સારી વસ્તુ છે. લોધ્ર-ચૂર્ણ અથવા લોધ્રના સત્વનો ઉપયોગ બીજી દવાઓ સાથે કરવો. જમ્યા પછી લોધ્રાસવ રૂપિયા રૂપિયાભાર પીવા આપવો.

શતાવરી સત્વ અને ધાતકી સત્વ પણ પ્રદર માટે જ છે. કપિત્થાદિઃક અને તાંડુલીયક કલ્કનો પ્રયોગ પણ કરવા જેવો છે.

કુમુદાદ્ય ઘૃતનું સેવન પ્રદરમાં હિતાવહ છે. છરકાવલેહ રોજ અકેકતોલો ખાઈ લઈને ઉપરથી દૂધ પીવું.

હમેશ પાતોલો નાગકેશર છાશમાં વાટીને પી જવું અને ઉપર છાસને ભાતજ ખાવા, ત્રણ દિવસના પ્રયોગથી સ્વેતપ્રદર મટી જાય એવો ઉદ્દેશ છે. અજમાવવા જેવું છે. કશું નુકશાન થવા સંભવ નથી.

લોંચઆમળીના મૂળનું ચૂર્ણ ચોખાના ઘોવણ સાથે
બે ત્રણ દિવસ પોવાથી ભયંકર પ્રદરરોગ પણ મટી જાય છે.

અનેક ઉપદ્રવો યુક્ત જીનો પ્રદર હોયતો પુષ્કરલેહ
અડધો તોલો રોજ આપવો.

સોમરોગ માટે ધાત્રીઘૃતનું સેવન પણ સાચું છે.

ચોનિશૂળ, ચોનિદાહ, અંગદાહ વગેરેથી યુક્ત ગર્ભે
તેવો કષ્ટસાધ્ય પ્રદર પણ ન્યમ્રોધાઘઘૃતના સેવનથી દૂર થાય.

જ્વર; શ્રીકાશ, મંદાગ્નિ, અરૂચિથી યુક્ત રક્ત તેમજ
શ્વેત પ્રદરમાં પત્રાંગાસવ વાપરવો.

રક્તપ્રદરમાં પક્ષકાદિલેપ ચોનિમાં લેપ કરવા માટે ઉપ-
યોગમાં લેવો જોઈએ.

રગત રોહિડાનું મૂળ મંગાવીને તેને પાણીમાં વાટી
કલ્ક બનાવવો. એમાં જોઈએ તેટલી સાકર નાખવી અને
મધ રેડવું. એ મિશ્રણ પી જવાથી સર્વે પ્રદરનો નાશ થાય છે.

એવીજ રીતે, આમળાનાં બીજ વાટીને મધ અને
સાકર મેળવી પી જવાથી પણ શ્વેતપ્રદરનો નાશ થાય છે.

ઉપરના બેઉ પ્રયોગો ફક્ત ત્રણ ચાર દિવસ કરવા
પડે છે. કરી જોવા.

કોઈપણ પ્રકારના પ્રદરરોગ માટે વૃષાદિ કવાથ મધ
સાથે પીવો.

રસવંતી અને લાખનું ચૂર્ણ સમાનભાગે લઈને એકત્ર
કરવું, એ ચૂર્ણ બકરીના દૂધની સાથે પીવું. રક્તપ્રદર
માટે આ છે.

રાયણ અને કોઠીના પાનાંના કલ્કને ઘીમાં તળીને ખાવાં.
રક્તપ્રદરનો નાશ થાય છે.

રસવંતી અને તાંદળબના મૂળને સમભાગે ચૂર્ણ કરી મેળવવાં અને બેથી ત્રણઆનીભાર જેટલું લઈ મધમાં મેળવી ચોખાના પાણી સાથે પીવાથી રક્તપ્રહર દૂર થશે.

શિલાજતુ વટીકા ત્રણ વાલના પ્રમાણમાં ઢાંડમના રસ-સાથે, દૂધ સાથે અથવા આસવ કે પાણી સાથે લેવી જાઈએ આ ગોળીઓ ભૂખ્યા પેટે અથવા ખાધા ઉપર ખવાય. રક્ત-પ્રહર એનાથી મટે છે. પલાશાદિ કવાથ મધ મેળવી પાવો.

ખાવાની દવાઓની સાથે કષાયદ્રવ્યોથી ચોનિ ધોવી જોઈએ, અને માત્રુફલવટી જેવી બનાવટોનું ચોનિમાં ધારણ કરવું આવશ્યક છે.

રૂતુદોષ

રજોદર્શન એ તો કુદરતી કાર્ય છે. કુમારીનું શરીર પૂરેપૂરું ખીલીને ગર્ભ ધારણ કરી શકે એવું થયાની એ આગાહી છે. ઉષ્ણ કટીબંધ અથવા શીતકટિતબંધનાં આબોહવાની અસર રજોદર્શન ઉપર થાય છે અને એથીજ શીત પ્રદેશમાં મોટી અને ઉષ્ણપ્રદેશમાં બેઢી ઉમરે રજોદર્શનની શરૂઆત થાય છે. છોકરીની ચિત્તવૃત્તિઓ જેટલી સાંસારિક વાસનાઓમાં વધુ વળેલી તેટલી રજોદર્શનની શરૂઆત વહેલી. નાનપણથીજ સારો પૌષ્ટિક ખોરાક મેળવીને લાડકોડમાં મોટી થયેલી કન્યાઓ ઘણીવાર નાની ઉમરે રજસ્વલા થાય છે. આપણા દેશમાં ખારથી ચૌદ વર્ષ સુધીમાં કન્યાઓ રજસ્વલા થાય છે.

રજોદર્શન શરૂ થયા પછી દર અઠ્ઠાવીસ દિવસે (ચાન્દ્ર-માસે) રૂતુ આવવી એ નિયમ છે, અને આર્તવ પણ જે પ્રમાણે જતું હોય તેટલું નીકળવું જોઈએ.

આર્તવ ઉપર કહ્યા કરતાં વહેલું આવે અથવા મોડેથી આવે. થોડુંજ આવે અથવા આવતાં પીડા થાય, ગર્ભ રહ્યો ન હોય તેમ છતાં બેત્રણ મહિના રહીને વળી આર્તવ આવે એ બધા રૂતુદોષના પ્રકારો ગણાય.

નષ્ટાર્તવ, અદ્યાર્તવ, પીડિતાર્તવ અથવા કષ્ટાર્તવ, એ બધા રૂતુદોષો છે. અંગ્રેજીમાં કહેવાતા ઇરેગ્યુલર મેન્સ્ટ્રુએશન (Irregular menstruation)ના વર્ગમાં આને સુકાય.

જમ્યા પછી આવી સ્ત્રીઓને સુંદરીસંજ્ઞવની પીવા આપવી. અને અટકાવ આવવાના દશ દિવસ અગાઉ રૂતુદોષ સુધારક ગુટિકાની બળે ગોળી સવારસાંજ પાણી સાથે આપવી. બળે ગોળીથી દસ્ત વધુ થતા લાગે તો સવાર સાંજ એકેક ગોળી આપવી.

આર્તવ જેને આવતો અકાળે બંધ થઈ ગયો હોય (નષ્ટાર્તવ) તેવી સ્ત્રી તેની યોનિમાં કિણ્વાદાવતિ રાખે તો વળી પાછો એને માસિકધર્મ આવવાનું શરૂ થાય છે.

વજનું સત્વ આપવાથી રૂતુદોષ દૂર થઈ નિયમસર અટકાવ આવવા લાગે છે.

કપાસના મૂળનો ઉકાળો આર્તવની અનિયમિતતામાં ઉપયોગી છે.

મંજીષ્ઠાદિ સત્વ આપવાથી બંધ થયેલ આર્તવ આવવા લાગે છે.

લોધ્રસત્વ આપવાથી અત્યાર્તવનો દોષ મટી જાય છે.

અર્કપુષ્પયોગના સેવનથી સ્ત્રીઓનો માસિકધર્મ સારી રીતે આવે છે.

અનિયમિત થઈ ગયેલા રજોદર્શનને નિયમિત અને શુદ્ધ કરવા માટે કુમાર્યાસવનું સેવન કરાવવું.

રજઃપ્રવર્તની વટી આપવાથી અદ્યપાર્તવ, કષ્ટાર્તવ વગેરે રતુદોષો દૂર થાય છે.

તમામ પ્રકારના રતુદોષ માટે કન્યાલોહાદિ ગુટીકા સારી છે એકથી ત્રણ ગોળી દરરોજ સવારસાંજ આપવી.

આર્તવ આવતાં કષ્ટ થતું હોય અને કેટલે ક્ષાટતી હોય તો જ્યાવટી આપવી.

નષ્ટાર્તવમાં તિલમૂલાદિ ચૂર્ણ પાવલી પાવલીભાર સવાર સાંજ નિત્ય લેવું. અનુપાનમાં તલનો ઉકાળો અથવા ગરમ પાણી ઉપયોગમાં લેવું. અથવા નષ્ટપુષ્પાંતક રસ વાપરવો.

યોનિરોગ

યોનિ એટલે બાળકને માતાના શરીરમાંથી બહાર આવવાનો માર્ગ અને બહારથી દેખાતા એ અવયવના ભાગ. યોનિમાં બળતરા બળવી અસદ્ય ચળ આવવી માંસની કઢીઓ વગેરે થાય છે.

યોનિમાં દાહ થતો હોય તો પુષ્યાનુગ ચૂર્ણ અથવા ચન્દનાદિ ચૂર્ણ વાપરવું. પ્રવાહ ભસ્મ અથવા સાબરશૃંગ ભસ્મ આપવી.

કોઈ સોયો ઘોંચતું હોય તેવી પીડાને યોનિતોદ કહે છે. તંડુલ કંડનનો ધૂપ યોનિને આપવાથી યોનિતોદ શાંત થાય છે.

યોનિકંદ ઉપર નીચેનો પ્રયોગ કરવો:—

ગમણું પાણી નાખીને છાસ તૈયાર કરવી. એ છાશમાં

કડવા તુરીયાનો રસ મેળવીને પી જવું. અને કડવા તુરીયાના ડીંટડાની ધૂણી આપવી. એટલે યોનિકંદ દૂર થઈ જશે.

ગૈરિકાદિચૂર્ણ યોનિમાં ભરવાથી યોનિકંદ નહિ રહે.

યોનિની ચળ મટાડવી હોય તો ગુડુચ્યાદિ કવાથનું થોડા દિવસ સેવન કરવું.

ટંકણાદિ ચૂર્ણ ઠંડા પાણી સાથે નિત્ય પીવું એથી યોનિની ચળનો નાશ થશે.

વળી, એ માટે યોનિને હમેશ ઠંડા પાણીથી ધોવી જોઈએ. સ્નેહન કર્મ કરવું, સ્વેદ આપવો અને ઉત્તરગસ્તિઓ (Vaginal douches) આપવા જોઈએ.

યોનિમાં ચિકાશ રહેતી હોય તો તે દૂર કરવા વાસ્તે કાસીસાદિ ચૂર્ણ મધમાં મેળવીને યોનિમાં રાખવું.

વાયુથી યોનિ બગડી જઈને પ્રજા ન થતી હોય તેવી સ્ત્રીને કાશમર્યાદિ ઘૃત આપવું જેથી તેનો યોનિરોગ દૂર થાય અને ગર્ભ ધારણ કરી શકે.

યોનિમાંથી પરાગ વાસ આવ્યા કરતી હોય તે યોનિ દોર્ગન્ધ્ય કહેવાય છે. જાત્યાદિ ઘૃતની માલીસ કરવાથી દુર્ગન્ધ જાય છે.

ગાઠીકરણ લેપ મુરામાં મેળવીને ચોપડવાથી શિથિલ યોનિ દૃઢ થાય છે.

યોનિની શિથિલતા દૂર કરવા તુંબીનાં પાન અને લોધનું ચૂર્ણ બેઉ સમભાગે લેવાં. એમને લસોટીને યોનિમાં ચોપડવું.

યોનિની શિથિલતા મટાડવા માટે હરડે અને આંમ-જાંના ઉકાળાથી નિત્ય યોનિને ધોયાં કરવી.

કુવચનું મૂળિયું આઠગણા પાણીમાં પકાવવું. અને જ્યારે થોથો ભાગ પાણી બાકી રહે ત્યારે ગળી લેવું. એ પાણીથી યોનિ રોજ ધોવાથો યોનિ સફાઈ થાય છે.

યોનિદાહ માટે બે વધુ પ્રયોગો:—

(૧) આમળાંને રસ સાકર મેળવીને પીવો, (૨) સુરજ-મુખીના મૂળને ચોખાના ધોવણમાં વાટીને પીવું.

ગર્ભાશયના રોગો.

સ્ત્રીપુરૂષ સંયોગને અંતે એકત્ર થયેલ રજ અને શુક્રના મેળથી બંધાયેલ ગર્ભને ધારણ કરી બહાર નીકળતા સુધી શરીરમાં રાખનાર અવયવ તે ગર્ભાશય. ગર્ભાશયની અંદર પથરાયેલી પ્રલેખ કલાની વિકૃતિને પરિણામે સ્ત્રીને ઘણીવાર ગર્ભ રહેતો નથી. એ શિવાય ગર્ભાશયમાં અર્બુદ પણ થઈ શકે છે. ગર્ભાશય એનાં બંધન લીલાં પડી જવાને લીધે કોઈ વાર આગળ ધસી આવે છે કોઈ વાર પાછળ પડી જાય છે કે પડખે પણ નમી જાય છે. એ સ્થિતિને તપાસીને દ્રર કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી સ્ત્રી ગર્ભધારણ યોગ્ય બનતી નથી.

ક્ષીરકાકોલી અને ચોપચીનીના ચૂર્ણની સાથે સુવર્ણ ભસ્મ પાંચ રતિ રોજ સવારસાંજ લેવામાં આવે તો જરૂર ગર્ભાશયને શુદ્ધ બનાવે છે.

રૌપ્યભસ્મ પણ ગર્ભાશયના રોગોમાં શુભકારી છે. રસસિદ્ધર, લોહભસ્મ, શુદ્ધ શિલાજીત અને સુવર્ણમાસિક ભસ્મ, એ બધાંની યોગ્ય માત્રાની સાથે રૂપાની ભસ્મનું સેવન કરવાથી ગર્ભાશયચ્યુતિ તીવ્ર વેદનાવાળી હોય તે પણ સારી થાય છે.

ગર્ભાશયમાં ક્ષત હોય, અંદરથી દુર્ગન્ધિસાવ સ્પર્શતો હોય, અથવા ગર્ભાશય સંકુચિત હોય તો રસસિંદુર, ટંકણુખાર, રૌખ્યભસ્મ હંગદરના પાણી સાથે પંદરજ દિવસ પીવાથી ફાયદો થાય છે.

લઘુયોગરાજ ગુગળ સુવર્ણમાક્ષિક અને રૌખ્યમાક્ષિક પશુ ગર્ભાશયના રોગોમાં વપરાય છે.

વંધ્યત્વાદિ

શ્રી અગર પુરૂષ જ્યારે અમુક ઉમ્મરે પહોંચે છે ત્યારે તેમને સંતાન સુખની લાલસા જાગે છે. એ લાલસા એટલી તો ઉત્કટ દશાએ પહોંચે છે કે એની તૃપ્તિ માટે વળખાં મારે છે. દોરાધાગા કરે છે. નિશદિન એનુંજ રટણુ કરે છે. છોકરું થવુંજ નહિ એને વંધ્યત્વ અથવા વાંઝિયાપણું કહે છે. સ્ત્રીને પ્રજોત્પત્તિ અમુક વર્ષો સુધી ન થાય તો પુરૂષો ખીણ પત્ની પ્રજા કાળે કરે છે. પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી એ આસૃષ્ટિનો ઇચ્છી હોય છે એ ખોટું નથી. પરંતુ, છોકરું ન થાય એટલે સ્ત્રીનોજ દોષ સમજી પુરૂષે ફરી પરણવું એ એક આંખે જોવા જેવું છે. ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોતાં વંધ્યત્વ સ્ત્રીનેજ આભારી નથી. પુરૂષ પણ દોષિત હોવા પુરતો સંભવ છે. માટે પુરૂષે પોતાના વીર્યમાં પ્રજોત્પાદક જીવાણુઓ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા કરાવ્યા વિના ફરી પરણી લેવાની ભૂલ કરવી ઠીક નથી.

એકાદ છોકરું થયા પછી ઘણી સ્ત્રીઓને છોકરાં નથી થતાં એ પણ વંધ્યત્વનોજ એક પ્રકાર ગણાય. છોકરાં થાય પરંતુ જીવતાં ન રહે એવું પણ બને છે. આવું થવામાં ફિશંગ રોગ વધુ શંકાપાત્ર બને છે. ગર્ભમાંજ છોકરાં મરી

જાય અથવા અવતરીને એકાદ વર્ષમાં મરી જાય, ઉપરાઉપરી કમુવાવડો થાય એ બધું ફિરંગરોગજન્ય ગર્ભાશયદુષ્ટિથી પણ થાય છે. અને તેમ હોય તો ફિરંગરોગની ચિકિત્સા આવશ્યક છે.

એક બાબુ જગત્ પ્રજા માટે ઝંખે છે. બીજી બાબુ સંસારિઓ સંતતિથી ભડકીને ભાગે છે. એ માટે સંતતિ નિયમનનાં કૃત્રિમ સાધનો શોધાયાં છે. અતિશય સંતતિ આવશ્યક છે કે કેમ તે વસ્તુનો સામાજિક નિર્ણય ભલે તદ્દિદો ગમે તે કરે પરંતુ એવી સારે ગામકી ચિન્તા કરીને એ કાજીઓ નકામા દુળગા શું કરવા બને ! સંતતિની વધ ઘટની ઉપયોગિતા એ સમાજનો પ્રશ્ન છે કે નહિ એ એક બાબુ રાખીએ ત્હોય એ પ્રશ્ન તો સમાજની પ્રતિવ્યક્તિને છે અને એનો નિર્ણય સૌએ જાતેજ કરી લેવાનો છે.

ઉંચાંચો

પ્રજા ન થવાથી પ્રજાલાલસુ નરનારીએ સ્ત્રીસંગના વ્યવસ્થાપિત નિયમોનો ભંગ કરીને અતિ મૈથુનમાં તત્પર થાય છે. એ વિનાશનો માર્ગ છે. એથી તો ઉલટું પ્રજા થવામાં અડચણ થાય અને તાંદુરસ્તીને હાનિ પહોંચે. વૈદ્યકીય તપાસ કરાવીને પ્રથમ નક્કી કરવું કે પ્રજાહીન રહેવામાં દોષ કોનો છે. પુરૂષનો દોષ જણાય તો રસાયન, વાજકરણના પ્રયોગ કરાવવા. સ્ત્રીનો દોષ જણાય તો યોનિગર્ભાશય વગેરેની શુદ્ધિ કરાવવી અને પછી ગર્ભ ધારણાર્થે યોગો આપવા.

પુત્રપ્રદ રસનો પ્રયોગ સારો જણાય છે. તે આમ કરવો:-ઉપરોક્ત રસ એક વાલ જેટલો હમેશ પુરૂષે એક

મહિના મુધી ખાવો. દૂધ, ભાત અને ખાંડ ખાઈને બ્રહ્મ-
ચર્યનું પાલન કરવું.

સાથે સાથે સ્ત્રીને પણ એક વાલની માત્રામાં એ રસ
આપવો. સ્ત્રીને અનુપાનમાં ત્રિકુળા, લીમડો અને કપાસનો
ઉકાળો આપવો. અને સાતજ દિવસ આ રસ આપવો.

એજ રીતે રૂતુકાળના ત્રણ દિવસમાં ફક્ત કપાસનો
ઉકાળો સાકર સાથે પાવો. અને ટંકણ, ફટકડી તથા પારાને
એકઠો ઘુંટી પાકી આમલીના રસમાં મેળવી એમાં થોડુંક
મધ નાખવું અને ત્રણ દિવસ મુધી સ્ત્રીએ પોતાની યોનિમાં
તેનો લેપ કરવો. આથી યોનિ શુદ્ધ થઈ જાય છે.

આટલું કર્યા પછી ઉપરોક્ત રસ ત્રણ માસ જેટલો
લેંસના દહીંમાં મેળવીને સવારમાં રાખી મુકવો તે રાતના
સ્ત્રી સમાગમ વખતે પુરૂષે દહીં સાથે ખાઈ લેવો. પછી
ગર્ભાધાન કરવું. અને સંભોગાંતે એ જ અવસ્થામાં અડધો
પહોર મુધી પડી રહેવું.

આ રસના સેવનથી જો તાપ વગેરે થાય તો દ્રાક્ષનો
રસ અને સાકર વગેરેનું સેવન કરવું અને સ્ત્રીને પણ
શીતળ ઉપચાર આપવા જોઈએ.

આ પ્રયોગ કરવાથી આયુ, બલ, કાંતિ, વીર્ય વગેરે
તો વધે જ છે અને સુંદર, સુલક્ષણો પુત્ર પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

જયસુંદર રસ દરરોજ અકેક રતિના પ્રમાણમાં લેવો.
એમાં સહપાન તરીકે અન્ધગંધાનું ચૂર્ણ ત્રણ વાલ, ગોખ-
રૂનું ચૂર્ણ ત્રણ વાલ અને તામ્રભસ્મ એક રતિ મેળવવી.
આ પ્રયોગથી પણ પુત્ર પ્રસવે.

છોકરાં થઈને મરી જતાં હોય તેવી સ્ત્રીઓ દુઃખકા કરે છે કેકના છોકરાને છાનાંમાનાં શરીર ઉપર ડામ દે છે એથી માને છે કે પોતાનાં છોકરાં જીવે. કેમળ હૃદયની અબળાઓ પણ સ્વાર્થવશાત્ કેટલી નિષ્કૃસ્તા ધારણ કરી શકે છે !

એવી સ્ત્રીઓને છોકરાં ન જીવવાનું કારણ શોધી તે દૂર કરવું અને વંધ્યાને આપવાના પ્રયોગ આપવા.

વંધ્યત્વ ઉપર ફલધૃત એ પ્રસિદ્ધ આર્ષ ઔષધ છે. નિયમપૂર્વક એનો ઉપયોગ થાય તો ફળ મળે.

પુત્રજીવક બીજ પ્રયોગ-જીવક પુત્રક બીજ પ્રયોગનું સેવન કરાવવાથી છોકરાં જીવે છે.

સંતતિ નિયમનનાં સાધનો.

બહુ પ્રજા હોવી એ એક રીતે તો સાફ છે અને આયુર્વેદમાં એનાં સારાં વળાણ પણ છે. પરંતુ પ્રજોત્પત્તિ શારીરીક તન્દુરસ્તીને કાયમ માટે ઘોકે પહોંચાડે એ ઇષ્ટ નથી.

આર્યોએ વ્યવસ્થાપિત આશ્રમને અનુસરી જીવન જીવે તો સંતતિ નિયમનનો સવાલ જ ઉપસ્થિત થવા ન પામે. આજના સ્વચ્છન્દવિહારીને એ નિયંત્રણમાં જકડાવાનું શેનું ગમે ! નિયમસર રતુગમન જો પુરૂષ કરે તો સર્વ શુભ-સંપન્ન સંતતિ થાય અને જ્યારે સંતતિ ન જોઈએ ત્યારે જોઈએ પ્રજાચારી રહેવું. આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો એ ઉત્તમ માર્ગ મુકીને અવનતિને પથે પડેલાં ભોગવિદ્યાસવાંધુ વિષયીજનોને તો રાત દિવસ સ્ત્રી સંગ કરવો છે અને છતાં

સંતતિ નથી જોઈતી. એ માટે હાલ કૃત્રિમ સાધનો શોધાયાં છે, પણ એ અનર્થપરિણામી છે. સંતતિ થવાથી સ્તન યોનિ વગેરે શિથિલ થઈ જતાં સૌન્દર્ય વેડકાઈ જાય છે એવી માન્યતા છે અને એના પ્રતીકાર રૂપે પણ આ સાધનો વપરાય. એ કૃત્રિમ સાધનો નિશ્ચિતરીતે સંતતિ અટકાવી શકતાં નથી એટલું જ નહિ પરંતુ, સ્ત્રી તેમજ પુરૂષ ઉભયને અનર્ગળ અનિષ્ટો જન્મવાં પડે એવી પરિસ્થિતિ પણ એમાંથી નીપજે તેમ છે. માટે સંતતિ નિયમન માટે સારો રસ્તો તો લગ્નમાં પરિમિત પ્રદ્વચર્ય. એ ન બને તો એથી ઉતરતો પણ કૃત્રિમ સાધનોથી તો સારો જ એવો બીજો ઉપાય એ છે કે, રૂતુદર્શનના દિવસથી પહેલાં સોળ દિવસ પ્રદ્વચર્ય પાળવું. અને પછીના દસથી બાર દિવસ સુધી સ્ત્રી સમાગમ સેવવો. એથી પ્રભ થવાનો સંભવ જવલ્લે જ છે. વંધ્યત્વ કરણના ઉપાયો આયુર્વેદમાં મળી આવે છે.

માસિક ધર્મ આવી ગયા પછી ત્રણ દિવસ સુધી તાંદળાના મૂળિયાને ચોખ્ખાના ઘોવણમાં વાટીને પીવાથી સ્ત્રીને પ્રભ થતી નથી અર્થાત્ વંધ્યા બને છે. આ પ્રયોગ દર મહિને કરવો પડે એમ લાગે છે.

માસિક ધર્મના ચોથા દિવસે તાલીસપત્ર અને ગેરૂનું ચૂર્ણ સમાનભાગે મેળવીને એક તોલો શીતલ જલ સાથે પી જવું. આ પ્રયોગથી પણ વંધ્યતા આવે છે.

માસિક ધર્મ આવી ગયા પછી ત્રણ વર્ષના જુના ગોળનું રોજ સેવન કરવાથી પણ પ્રજોત્પત્તિ અટકે. જપા-

કુસુમ પ્રયોગ ત્રણ દિવસ કરવો.

ગર્ભિણી રોગ.

ગર્ભ રહેવો એ સ્ત્રીસહજ શારીરપ્રક્રિયા છે. પરંતુ પ્રથમ ગર્ભાધાન એતો એક નવીન અનુભવ જ છે. ગર્ભના દબાણથી કેટલાક વ્યાધિ થાય છે. જેવાકે પ્રથમના બે ત્રણ માસમાં અને છેલ્લા મહિનામાં મૂત્ર વધારે જવું વગેરે. અલાવા એ ખાસ લક્ષણ છે. ઉલટી થાય છે. તાવ આવે છે. ઘણાંને તો ઝાડા પેશાબની કબજાઆત રહે છે. ત્યારે કોઈને ઝાડા પણ થઈ આવે છે. મસાનું દરદ થઈ આવે છે. પગે ગોટલા ઘાલે છે. આ બધું વધુ પ્રમાણમાં ન થાય તો તો દવાની જરૂર નથી.

ગર્ભિણીને તાવ આવતો હોય તો ચંદનાદિ કવાથ તાવ ઉતરતા સુધી પાવો.

તાવ, દાહ, વગેરે ગર્ભિણીના રોગમાં ગર્ભચિંતામણિ-રસની બળે ગોળી સવારસાંજ મધ અથવા ગાયના દૂધ સાથે આપવી.

ગર્ભિણીના તાવ, અજીર્ણ, કબજાઆત, શૂલાદિમાં ગર્ભવિલાસનું ચાર રતિની માત્રામાં સેવન કરાવવું. ગર્ભાશયનું ઉપરની બાજુ દબાણ થવાથી જ્ઞાનતાંતુની ઉત્તેજનાથી ઉલટી થાય છે. એની દવા ન હોય. સોડા કે લીંબુનું શરબત પીવું કુલાવેલાં લવંગ ખાવાં. બેહક ઉલટી થાય તો ઉલટીના પ્રકરણમાં લખેલા અન્ય ઉપાયો યોજવા.

ગર્ભપીયૂષવહ્ની ગર્ભિણી માટે ખરેખર પીયૂષવહ્નીનું જ કામ કરે છે એકથી બે ગોળી દૂધ સાથે સવારસાંજ કોઈપણ રોગમાં અપાય.

સગર્ભા બાઈ પાંડુ, નબળાઈ અને જીર્ણ જ્વરથી પીડાતી હોય તો એકથી બે ગોળીઓ દૂધ સાથે સવાર સાંજ ગર્ભ-વિનોદરસની આપવી.

ગર્ભસાવ-પાત-રોષ.

સગર્ભાવસ્થાના શરૂઆતના ચાર મહિનામાં બે યોનિ-માંથી રક્ત નીકળીને બંધાયેલો ગર્ભ સ્ત્રી બન્ય તો તેને ગર્ભસાવ કહે છે. સાવ હમેશાં પ્રવાહી અથવા અર્ધ પ્રવાહી પદાર્થોનો હોઈ શકે એટલે એ શબ્દ જ એનો અર્થ આપણને પુરો પાડે છે.

ચાર માસ પછી ગર્ભને અવયવો થવા લાગે છે અને સંહત-ધન બને છે. પરંતુ તે બે ગર્ભાશયની બહાર આવે તો જીવવા જેટલી શક્તિનો તેનામાં અભાવ હોય છે. એ જાતની શક્તિ ગર્ભમાં સાતમે મહિને આવે છે. એથી પાંચમે અને છઠ્ઠે મહિને બે ગર્ભ ગર્ભાશયથી છુટો પડી બહાર આવે તો એને ગર્ભ પાત કહે છે.

છ મહિના સુધી બાળક પરોપજીવી અથવા પરભૂત કહેવાય કેમકે ત્યાં સુધી તેને નિર્વાહાર્ય માતામાંથી પોષણ મેળવવું પડે છે. સાતમે મહિને એનામાં સ્વાવલંબીત્વ આવે છે. છતાં સર્વાંગસંપૂર્ણ અવયવોની ખીલવણી થવાને હજી વાર હોય છે, નવ મહિને બધી રીતે બાળકનું શરીર સંપૂર્ણ થાય છે. એથી એ અગાઉ અને સાતમા મહિનાથી પછી ગર્ભ બે બહાર આવે તો બહેલી સુવાવડ આવી કહેવાય. એવા બાળકની બધું કાળજીભરી સારવાર કરવી જોઈએ.

નવમો, દસમો અને લગવાનું સુશ્રુત કહે છે તેમ અગિ-આરમો અને બારમો મહિનો પણ ગર્ભને બહાર આવવા માટે યોગ્ય સમય ગણાય.

આથી વધુ વખત ગર્ભ ગર્ભાશયમાં રહે તો એના ઉપાય યોજવા એવું સુશ્રુત કહે છે પણ અત્યારે તો હસ મહિનાથી વધુ રાહ જોવી ઠીક નથી.

ઘણીવાર માતાને ઓછું પોષણ મળતું હોય એ કારણે, અથવા બાળકને મળતા પોષણના માર્ગો ઉપહત થવાથી અગર એવાં અન્ય કારણોથી ગર્ભને મળતું પોષણ ખામી ભર્યું થઈ જાય છે. પરિણામે ગર્ભ વધતો નથી. કેટલોક વખત જતાં ઇશિરેન્દ્રાએ વળી પોષણમળતાં વધવા લાગે છે. આને ગર્ભશોષ કહે છે.

ઉપાયો

ગરમીથી જેને ગર્ભસ્ત્રાવ-પાત થઈ જતા હોય તેવી બાઈને ઉપરોક્ત ગર્ભવિનોદ રસની ગોળીઓ હમેશ સવાર સાંજ બંને ખવડાવવી.

ફિરંગ (Syphilis) જેવા રોગથી ગર્ભસ્ત્રાવ-પાત અથવા કમુવાવડ થઈ જતી હોય તો તે રોગની ચિકિત્સા કરવી જોઈએ.

ગર્ભપાળ રસ સારો છે. જે સ્ત્રીને ગર્ભસ્ત્રાવ-પાત, કમુવાવડ વગેરે થતું હોય તેવી સ્ત્રીને પહેલા મહિનાથી શરૂ કરી ઠેઠ નવ મહિના સુધી આ રસની બંને ગોળીઓનું સવાર સાંજ સેવન કરાવવું. કોઈને બંને ગોળીથી દસ્ત વધારે થાય છે. તેમને અકેક ગોળી આપવાથી દસ્ત નિયમિત થઈ જાય છે. અનુપાન માટે દ્રાક્ષનું પાણી અથવા દૂધ આપવું.

જેને ગર્ભપાત થઈ જતા હોય તેણે રોગદર્શન પછી શુદ્ધ સ્નાન કરીને રતુકાગમાં ઉત્પલાદિ ક્ષાથ ઉકાળીને રોજ પીવો.

ઉશીરાદિ કવાથ પશુ એ રીતે વાપરવાથી ગર્ભની રક્ષા થાય છે.

ઉમરકાની છાલ એ રૂપિઆભાર દેવી. અડધો શેર પાણીમાં ઉકાળી તૈયાર કરેલ કવાથની સાથે ચોખ્ખા અને સાકરતું ચૂર્ણ સેવવાથી ગર્ભ સુરક્ષિત થઈ સ્થિર થાય છે.

કુંભારના ઘરની કમાવેલી માટી મધ મેળવીને બકરીના દૂધ સાથે પીવી. ગર્ભસ્તંભન સારી રીતે થશે.

પ્રશ્નિપણ્યાદિ કવાથ ગર્ભિણી માટે સારો છે.

ગર્ભ સુકાર્ય જતો હોય અને પોષણ ન મળતું હોય તો જાસૂદનાં ફુલ, અને મૂળને પાણીમાં ઉકાળી ઉકાળીને રોજ પ્રાતઃકાળમાં પીવા આપવું.

મૂઠ ગર્ભ અને કષ્ટ પ્રસવ

સગર્ભાનાઈ નિયમસર રહે તો ખાસ બનવા પામતું નથી. પરંતુ એવી સ્ત્રી જ્યારે અનેક પ્રકારનાં આહાર, આચાર, વિહાર વગેરેમાં અપચ્ચ કરવા માંડે અને એને પરિણામે અપાનવાયુ વિગુણ ગની જાય ત્યારે મૂઠગર્ભ થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે ગર્ભનું બાળક ગર્ભાશયમાંથી બહાર આવે ત્યારે માથાનાં બ્રહ્મરંધ્ર અને શિવરંધ્રનો વચ્ચેનો ભાગ પ્રથમ દેખાય છે. અપાન વાયુની વિકૃતિ થવાથી એ સ્થિતિ રહેતી નથી. અને બાળક આડું, ડાહું, ઉંધું ગમે તેમ ફરી જતાં તેનો સ્વાભાવિક શીર્ષાગ્રભાગ પ્રથમ દેખાતો નથી. મૂઠ ગર્ભના અનેક પ્રકારો છતાં આઠ પ્રકારો મુખ્ય છે. પરંતુ એમાં દવા કરતાં દાઈની (અનુભવી) જરૂર છે. એટલે એનો વિસ્તાર અહીં બ્યર્થ છે. બાળકને બહાર આવવાનો જે માર્ગ છે તેના

સંકેતને અંગે અથવા ગર્ભાશય ગ્રીવાના મુખના અપૂર્ણ વિકાસથી કે વેણુ ભેરદાર ન હોવાથી ગર્ભ આવતાં વાર લાગે તો હવા આપવાની જરૂર પડે અથવા શસ્ત્રકર્મ કરવું પડે.

બાળકનો રસ્તો સાંકડો લાગવામાં બે મુદ્દા છે. (૧) માતાના શરીરની ખીલવણી બેઠંચે તેવી થયા અગાઉ ગર્ભાધાન થઈ ગયું હોય અથવા (૨) ગર્ભને સારૂં પોષણ મળવાથી માથું બહુ મોટું થઈ ગયું હોય. આ બે મૂળ મુદ્દા ઉપરથી ત્રીજો મુદ્દો પણ તારવી શકાય જેમાં (૩) બેઉ મુદ્દાઓ સાથે એકજ કેસમાં હોય.

એ ત્રણમાંથી કયા કારણને અંગે ગર્ભ બહાર નથી આવી શકતો તે આ રીતે જાણી શકાય. ગર્ભધારણ સમય બાઈનાં કટિ, યોનિ વગેરેનાં જે નક્કી કરેલાં માપ છે તેથી ઓછું માપ આવે તો અપત્યમાર્ગ સાંકડો સમજવો. નહિ તો બાળક વધારે પુષ્ટ છે એમ જાણવું.

માર્ગ સાધારણ સાંકડો હોય તો તો યોનિદ્વારા કેટલાક બાળક જણાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ એમ થઈ શકે નહિ તો ભેરથી બાળકને ખેંચવું નહિ. પેદુનો લાગ કાપી તે માર્ગે બાળકને બહાર કાઢી લઈ પાછું હતું તેમ સાંધી દેવું એજ એનો ઉપાય હોઈ સારા ડોક્ટર કે લેડી ડોક્ટરની સલાહ લેવી.

ગર્ભાશયનું મુખ સંપૂર્ણ વિકસિત નહિ થવાને વેણુ નહિ આવવાને ઘણાં કારણો છે જેનો વિસ્તાર અત્રે આવશ્યક નથી છતાં એટલું જાણવું જરૂરી છે કે વેણુ ન આવવાના આપણને ઉપયોગી ત્રણ ભેદ છે (૧) વેણુ શરૂજ

ન થયાં હોય (૨) વેણુ એટલા જોરથી આવી ગયાં હોય કે ગર્ભાશય થાકી જાય ને વેણુ બંધ થાય. (૩) ગર્ભાશય ફાટી જવાથી વેણુ ન આવી શકતાં હોય.

વેણુ શરૂ ન થઈ હોય તો શરૂ કરવાની જરૂર નથી. ગર્ભાશય ફાટી જવાથી વેણુ બંધ પડી જાય તો તાત્કાલિક ઓપરેશન કરવાની જરૂર છે. અને ગર્ભાશય થાકી ગયો હોય તો એને દવાઓથી ઉત્તેજિત કરવાની જરૂર પડે.

એટલે ગર્ભાશયને ઉત્તેજિત કરી વેણુ શરૂ કરવા અને ગર્ભાશયના મુખના પુરતા વિકાસાર્થે ઓપરેશનની જરૂર પડે.

ફાલસા અથવા શાલિપણીના મૂળાડીયાને વાટીને ડુંડી પેદુ અને યોનિ ઉપર ચોપડવાથી ન નીકળતો ગર્ભ બહાર આવે છે. આ પ્રયોગ ગર્ભાશયને ઉત્તેજિત કરે એવો છે.

સાટોડીના મૂળાડીયાને તેલથી ચીકણું કરીને યોનિમાં રાખવાથી મૂઠગર્ભ તરત બહાર આવે છે-આ પ્રયોગથી ગર્ભાશયમુખનો વિકાસ થતો હોય એમ લાગે છે.

પાઠા (પાડળપાઠા), નગોડ, અરડુસી, અપામાર્ગ, અને ઇન્દ્રયવઃ એમાંથી કોઈની એક દ્રવ્યને લસોટીને ડુંડી, પેદુ અને યોનિ પર લેપ કરવાથી પ્રસવ સુખપૂર્વક થઈ જાય છે.

પ્રસવમાં વિલંબ લાગતાં કલિયારીના મૂળને કાંઈમાં પીસીને પ્રસવિત્રી સીના પગનાં તળિયે ચોપડવું. શીઘ્ર પ્રસવ થશે.

બીજોરાનું મૂળ અને જેઠીમધનું સમાન ભાગે ચૂર્ણ થી સાથે પાઈ દેવાથી સુખપૂર્વક પ્રસવ થશે અને બાઈ કપાશે નહિ.

સાપની કાંચળીની લરમ મધમાં મેળવી યોનિમાં
લરવાથી મૂઠગર્ભ પશુ તુરત બહાર આવે છે.

કાંજી, હીંગ અને સૈંધવ (સફેદ) મેળવીને ગરમ કરી
પાવાથી પ્રસવ જલદી અને સુખથી થાય છે.

મૂઠગર્ભથી થતાં અનિષ્ટોમાં 'ખાજકોની આંચકી' પશુ છે.

સૂતિકા રોગ

ખીજી સુવાવડો તો એવી નહિ પરન્તુ પ્રથમ સુવાવડ
એટલે સ્ત્રીનો મહાકાલ. એમાંથી બચવું એટલે પુનર્જન્મની
પ્રાપ્તિ. પ્રથમથી જ તન્દુરસ્ત, મજબુત બાંધાની સ્ત્રીઓને
પશુ સુવાવડ અમુક અંશે શિથિલ તો કરે છે જ પરન્તુ
નબળાં શરીરની સ્ત્રીઓ તો નિર્માલ્ય જ બની જાય છે. તાવ,
ઝાડા જેવા અનેક રોગ લાગુ પડે છે. સ્તનમાં દૂધ પણ
આવતું નથી અથવા ઓછું કે અશુદ્ધ આવે છે. ઘણીવાર
સગર્ભાવસ્થામાં શરૂ થયેલી આંચકી સુવાવડ પછી પણ ચાલુ
રહે છે. અને સુવાવડમાં આવતી આંચકી સાધ્યાસાધ્યતાની
નજરે નિહાળતાં ચિકિત્સાને નમતું આપે એ અશક્ય છે.

છતાં સુવાવડીને આંચકી આવતી હોય તો લક્ષ્મીનારા-
યણુ રસ એકેક ગોળી અથવા આશ્લેપહરીવટી એકેક ગોળી
સવાર સાંજ આપવી. ઝાડા થતા હોય તો પંચામૃત પર્પટી
એકેક રતિ દિવસમાં ત્રણ વખત મધપીપરમાં આપવી. તાવ
આવતો હોય તો રત્નગિરિરસ મધ તથા પીપર સાથે બેથી
ત્રણ રતિ દિવસમાં ત્રણ વખત આપવો.

મહાગંધક, પંચામૃત પર્પટી સાથે અથવા એકલો પણ
ઝાડા થતા હોય ત્યારે આપવો.

સુવારોગ અથવા ગર્ભાશયના રોગમાં દેવદાર્વાદિ ક્વાથ સારો છે. વળી, સવાર સાંજ પીવા માટે દશમૂલ ક્વાથ હ્રમેશ આપવાથી પણ સુવારોગમાં ફાયદો થાય છે.

સુવાવહીને વાયુ, તાવ, મંદાગ્નિ વગેરે ઉપદ્રવો હોય તો પ્રતાપ લંકેશ્વર રસની એકથી બે ગોળીઓ આદાના રસ સાથે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવી.

દશમૂલારિષ્ટ અને જીરકાદરિષ્ટ જમ્યા બાદ અકેક રૂપિયાભાર પાણી સાથે સવારસાંજ પીવા આપવા.

વાયુ, પિત્ત, કફ તેમજ સન્નિપાતથી થનારા તમામ મુવા રોગ માટે પિપ્પલ્યાદિ યૂષ વાપરવાથી અવશ્ય ફાયદો થાય છે.

સૂતિકાન્તક, સૂતિકારિ, સૂતિકાવલ્લભ, સૂતિકાવિનોદ વગેરે રસો સુવારોગ માટે છે. યોગ્યતા મુજબ તેનો ઉપયોગ કરવો.

સવાર સાંજ પીપરના ચૂર્ણ રતી ૧૨ની સાથે ૧ રતી મુવર્ણ વસન્તમાલતી મિલાવી મધ સાથે આપવી અને તેના બે કલાક પછી દશમૂલ ક્વાથ આપવો. આ ઉપાયથી તાવ વિગેરે ઘણા સૂતિકારોગો અચૂક મટે છે.

સ્તન્યજનન અને શોધન

માતાનું ધાવણ એજ બાળકની જીંદગીના આરંભ-કાળનું પોષણ સર્વસ્વ છે. ધાવણ બેઠતા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય તોજ બાળકને પૂર્ણ પોષણ મળે. અને ધાવણ હોવા છતાં બગડેલું હોય તો તેથી બાળકની પ્રકૃતિ પણ બગડે છે. એટલે ધાવણ શુદ્ધ પણ હોવું જોઈએ. એથી પર્યાપ્ત અને શુદ્ધ ધાવણ ન હોય તો તે માટે ઉપાયો કરવા જોઈએ.

સ્તન્યજનન મહાકષાય પ્રવાહીરૂપમાં મળે છે. એ સારો શાસ્ત્રીય ઉકાળો છે એનો ઉપયોગ કરવાથી માતાના સ્તનમાં રહેતી ધાવણુની ખોટ દૂર થાય છે.

કાળાં મરી અને ગંઠોડાં દૂધ સાથે પીવાથી સ્તનમાં દૂધ વધે છે.

પીપર, સુંક, હરડે અને ગોળ ધીમાં મેળવી દૂધ સાથે પાવાથી સ્તનમાં દૂધ વધે છે.

પદ્મકાદિ ગણુ સ્તન્યવર્ધક છે.

સ્તનની શિથિલતા દૂર કરવા તથા ધાવણુ વધારવા માટે સ્ત્રીએ હમેશ કમળકકઠી ખાવી.

સ્તન્ય શોધક

શાસ્ત્રીય પ્રયોગ ધાવણુને શુદ્ધ કરવા માટે જે છે તે 'સ્તન્ય શોધન મહાકષાય' છે. તે લાવી થોડા દિવસ પીવાથી ધાવણુ ખગડેલું હશે તો સારું થઈ જશે.

માનું દૂધ બાળકને બારે પડતું હોય તો માતાને ત્રાય-માણુદિ ક્વાથનું પાણી રોજ પીવા આપવું.

દુગ્ધશોધક યોગથી દુધની બધી વિકૃતિઓનો નાશ થઈ સારું દૂધ બની જાય છે.

પટોલાદિ ક્વાથ પાવાથી પણ દૂધ શુદ્ધ થાય છે.

મુસ્તાદિ ગણુનો ઉકાળો કરીને પાવાથી પણ સ્ત્રીના ધાવણુની શુદ્ધિ થાય છે અને બાળકને એ દૂધ પચી શકે છે.

બાળક મરી જાય અને સ્તનમાં ધાવણુ ભરાઈ જઈને પીડા કરે તો કુંવેરનું મૂળ અને હળદરનું ચૂર્ણ એકત્ર પીસીને લેપ કરવો જોઈએ એનાથી પીડા તરતજ શાંત

થઈ જાય છે. ધાવણ કાઢી નાખવા Breast Pump નો ઉપયોગ કરવો.

ઈન્દ્રવારૂણી (ઈન્દ્રામણ) ના મૂળને પાણીમાં પીસીને લેપ કરવાથી પણુ સ્તનની દૂધ ભરાવાથી થતી પીડા શાંત થઈ જાય છે.

સ્તનના મૂળમાં પીડા થતી હોય તો હળદર અને શંખને પાણીમાં લસોટીને ચોપડવું, પીડા શાંત થશે.

લોભનાશન

શરીરે વાગે અને તરત ન રૂઆતાં પાકવા લાગે તો તેની આબુખાબુનાં રૂંવાડાં કાઢી નાખીને જગ્યા સાફ કરવી પડે. અથવા શસ્ત્રોપચાર કરવા માટે જે જગ્યાએ કાપ મૂકનાનો હોય તેની આસપાસનો પ્રદેશ પણુ વાળ વગરનો કરવો પડે છે. જ્યાં શસ્ત્ર વાપરીને વાળ સાફ કરવામાં મુગમતા ન હોય ત્યાં ઓષધો ચોપડીને પણુ વાળ દૂર કરી શકાય. એ માટે કેટલાક શાસ્ત્રીય પ્રયોગો આ રહ્યા. ક્યારે કેવું કામ કરે છે તે વાપરીને નક્કી કર્યું નથી.

કપૂરંદિ તેલ જે જગ્યાએ લગાવવામાં આવે ત્યાંના વાળ ખરી પડે છે.

કુસુંભનું (કરંડી) તેલ ચોળવાથી પણુ વાળ ખરી પડે છે અને ફરીથી વાળ ઉગતા નથી.

ગાયનો દાંત, શંખનો ભુકો અને ખાખરાનો ખાર સરખે વજને લેવાં અને ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને પાણીમાં લસોટીને લેપ કરવાથી વાળ ખરી પડે.

ખાખરાનો ખાર એક ભાગ અને એટલોજ જવખાર એ બેઉથી અઢીગણી પીળી હરતાલ લેવી, બધાંનું ખારીક ચૂર્ણ કરવું અને પાણીમાં વાટીને ચોપડવું. ક્ષણ ઉપર પ્રમાણે.

શુદ્ધ હરતાલ, ખાખરાનો ખાર, અને શંખનું ચૂર્ણ સરખે વજને લેઇને બધું બરોબર મિશ્ર કરવું. એને પાણીમાં પીસીને ચોપડવાથી વાળ જતા રહે છે.

જે જગ્યા વાળ વગરની કરવી હોય તે જગ્યામાંથી પહેલા બધા વાળ કાપી નાખવા. પછી (કોશાતકી) ઠડવા તુરીયાનાં બીજમાંથી કાઢેલા તેલનું મર્દન કરવું. તે ફરીથી તે જગ્યાએ વાળ ઉગશે નહિ.

સ્નાયુક-વાળો

વાળો એ લાક્ષણિક નામ છે, વાળ જેવો પાતળા કદનો એક તંતુ શરીરમાંથી નીકળવા માંડે છે એથી એ રોગનું નામ વાળો છે. પહેલું એક ફાદલી જેવું થાય છે. એમાં વેદના હોય છે. ફાદલી કુટે એમાંથી વાળ જેવો ફણગો નીકળે. હમેશ વધુ ને વધુ બહાર દેખાયા કરે છે. એ કેટલાય કુટ લાંબો હોય છે. એ જંતુજન્ય રોગ છે. પાણી સાથે એ જંતુ શરીરમાં પ્રવેશે છે. અને પેટમાં થઈ રૂધિરાભિસરણ મારફત એ પગ અને બીજા અવયવોમાં આવી વસે છે. ત્યાંથી એ બહાર કુટે છે.

વાળો નીકળતો હોય ત્યારે તેને તાણી જોવો નહિ. તેમ કરવાથી જો તુટી જશે તો બહુ વેદના થશે. એક ઝીણી સળી ઉપર તેને વીંટી દેવો અને ઝંના ઉપર હમેશ જેમજેમ બહાર આવે તેમતેમ વળ માર્યા કરવા.

ગોધૂમાદિ ચૂર્ણને ઘીમાં પકાવી ગોળ મેળવીને ત્રણ દિવસ સુધી ખાવાથી વાળો નીકળી આવે છે.

પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી ગાયનું ઘી પીવું અને પછી ત્રણ દિવસ સુધી નગોડનો રસ પીવો એથી કષ્ટસાધ્ય વાળો પણ અવશ્ય બહાર નીકળી આવશે.

ખાવળનાં બીજ ગોમૂત્રમાં વાટીને ચોપડવાં સોજા સાથે ખુબ પીડાવાળો વાળો પણ બહાર આવી જશે.

શેકેલી હીંગ, ટંકણુખાર કુલાવેલો અને જવખાર સમાન ભાગ લેવાં. અને ચૂર્ણ તૈયાર કરવું. હમેશ સવાર સાંજ આ ચૂર્ણ ખાવાથી સાતજ દિવસમાં વાળો મટે છે.

વંતાકનું મૂળિયું અને માણસનું મૂત્ર, બેળાં વાટી ગરમ કરી વાળા ઉપર મુકવાં અને ઉપર પીપળાનું પાન રાખી પાટો બાંધી દેવો.

વંતાક શેકીને દહીંમાં મેળવી વાળા ઉપર બાંધવું એથી સાત દિવસમાં વાળો બહાર નીકળી આવશે.

કુષ્ઠાદિકદક પીવો અને વાળા ઉપર મુકવો.

સાપની કાંચળીનો એક નાનો ટુકડો ગોળમાં ગોળી કરીને ખાઈ જવો. વાળો બહાર નીકળી આવશે.

સ્વરભેદ

સ્વર એટલે સુર-અવાજ; ભેદ એટલે ફાટી જવું તે. અવાજ ફાટી જાય, તરડાઈ જાય, બેસી જાય, ખોખરો થાય, તે સ્વરભેદ. બહુ બોલવાથી, સળેખમથી, ગળાની શ્લેષ્મ કલામાં સોજો આવવાથી, સ્વરચંત્રમાં કંઈ ખરાબી થવાથી,

ઝરદી લાગવાથી, તીક્ષ્ણ પદાર્થના વધુ સેવનથી એવાં અનેક કારણોથી અવાજ-ગળું બેસી જાય છે.

લૈરવ રસની ગોળીયોનું પાણી સાથે સેવન કરવું. ખદિરાદિવટી, લવંગાદિવટી, એલાદિવટી વગેરેનો રસ ઉતાયાં કરવાથી ખાંસી મટી જાય છે અને અવાજ ઉઘડે છે.

જેઠીમધ, ચણાડીનાં પાન અથવા જેઠીમધનો શીરો, મીઠું અથવા હળદરનો કાંકરો મ્હોંમાં રાખવાથી ખાંસીમાં જે ગળું બેસી જાય છે તેને રાહત મળે છે.

સારસ્વતરસ હમેશ એક વાલ લેવો અને દૂધલાત ખાવા. સ્વરભંગ જતો રહેશે.

સૌભાગ્યમુંદરટંકણુરસ પણ સ્વરસેદને મટાડશે.

સ્વરત્રસાદક રસ રોજ બે રતિ આપવી. પાનમાં અપાય. ગોળ અને આદાની સાથે અપાય. મધમાં પણ આપી શકાય. પીપર અને મધ સાથે પણ અપાય. યોગ્ય લાગે તેની સાથે આપવો.

કિન્નરકંઠ નામનો રસ રોજ બે રતિ સવાર સાંજ લેવો એના ઉપર મુંઠ, સાકર અને મધ ચાટવું. કિન્નરલોક જેવો મુમધુર અને કોમળ કંઠ થશે.

અડધો તોલો નિત્ય કુલિંજનાઘવલેહ ચાટવો. સારસ્વતઘૃત પણ હમેશ લેવાથી કિન્નર જેવો કંઠ થાય છે.

મહનાંકુશટંકણુ રસ રોજ બે રતિ મધ સાથે લેવો.

વ્યાધીઘૃતનું સેવન કરવાથી સ્વરબેદ અચાનક થઇ ગયેલ હોય અથવા ખાંસી ખુબ ખાવાથી થયેલ હોય તો મટી

કિન્નર કંઠ નામનો રસ રોજ બળે રતિ સવાર સાંજ લેવો એના ઉપર સુંઠ, સાકર અને મધ ચાટવું. કિન્નર લોક જેવો સુમધુર અને કોમળ કંઠ થશે.

અડધો તોલો નિત્ય કુંદિજનાથલેહ ચાટવો. સારસ્વત ધૃત પણ હમેશ લેવાથી કિન્નર જેવો કંઠ થાય છે.

મદનાંકુશ ટંકણુ રસ રોજ બે રતિ મધ સાથે લેવો. વ્યાઘ્રી ધૃતનું સેવન કરવાથી સ્વસ્લેહ અચાનક થઇ ગયેલ હોય અથવા ઘણી ખાંસી આવવાથી થયેલ હોય તો મટી અવાજ ખુલે છે. વિડંગાદ્ય ચૂર્ણથી પણ બેસી ગયેલા અવાજવાળું ગળું ફાયદો મેળવે.

ગળાના બધા રોગોમાં યવાગ્રજાદ્યા ગુટીકા કામ કરે છે એથી એની એકેક ગોળી મ્હોંમાં રાખી રસ ઉતારવો.

કસ્તૂરી. નાની ઇલાયચીના દાણા, લવંગ અને વાંસ-કપુર સરખે ભાગે લેઇ ચૂર્ણ કરી લેવું. એને 'મૃગનાભ્યાદિ-લેહ' એવું નામ આપેલું છે. મધમાં મેળવીને એ ચૂર્ણ ચાટવું. એથી તદ્દન બંધ થઇ ગયેલો અવાજ પણ કિન્નરના કંઠ જેવો કોમળ થઇ જશે.

ગોરખમુંડી, પીપર અને સુંઠના એકત્ર કરેલા ચૂર્ણને મુંડચાદિ ચૂર્ણ કહે છે. બળે આનીભાર જેટલું એ ચૂર્ણ દિવસમાં ત્રણ ચાર વાર મધમાં મેળવીને ચાટી લેવું. એથી સ્વરમાં મીઠાશ આવશે અને સ્વસ્લેહ નહિ રહે.

પારિજાતટંકણુમ્ અથવા તાલકેશ્વર એનું ખીન્નું નામ છે. રસકામધેનુનો એ પાઠ છે. એમાંથી એક રતિ પ્રમાણુ રસ લેવો અને મધ સાથે ચાટી જવો. સ્વરભંગ મટે ત્યાં સુધી એનું સેવન ચાલુ રાખવું.

બિભીતકાવલેહ પશુ સ્વરભંગમાં સફલતા સાથે વપરાય. નિદ્ધિગ્ધિકાઘવલેહ પશુ અપાય. બ્રાહ્મચાદિ ચૂર્ણ મધ સાથે લેવાથી ગળું ખુલે.

બોરડીનાં પાન વાટી, ઘીમાં શેકી, સૈંધવ મેળવી ખાવા આપવું. અડધો અડધો રૂપિયાભાર આમળાંતું ચૂર્ણ દૂધ સાથે સવાર, બપોર, સાંજ પીવું.

ત્ર્યંબકાબ્રસ હરેક પ્રકારના સ્વરભેદમાંથી ગળાને મુક્ત કરે છે. ત્રિફલાદિ પ્રયોગ, ચળ્યાદિ ચૂર્ણ અને અજમોદાદિ ચૂર્ણ મધ ધી સાથે વાપરવાં.

કાકળંઘાવટીનો રસ ઉતારવો. કાયદો મળશે.

હેડકી

હેડકી લગભગ કોઈથી અબાણી નથી. શ્વાસની માફક કફ અને વાયુનો એ રોગ છે. સ્થાન બેતાં પિત્તસ્થાનનો એ રોગ છે. હૃદયસ્થ રસાદિ ધાતુઓનું હેડકી શોષણ કરે છે. એથી સાધારણ દષ્ટિએજ એ દુર્જેય તો છે જ અને મિથ્યો-પચાર થાય તો હાથથી પણ જાય. એને સંસ્કૃતમાં હિક્કા અને અંગ્રેજીમાં Hic-cough (હિક્કક) કહે છે.

ગળું અને છાતીમાં ભારેપણું લાગે, મોઢું તુર તુર રહે, ખડખેથી પેટ કુલે એ બધી હેડકીની નિશાની છે.

ખુબ ખવાયું હોય, અને વાયુ સંચારની જગ્યા ન હોય તો પણ હેડકી આવે છે એને અન્નજ હિક્કા કહે છે. વ્યાયામ વગેરે કરવાથી આવતી હેડકી ક્ષુદ્રહિક્કા કહેવાય છે. એ બે હિક્કાના પ્રકારો તો વગર દવાએ પણ શાંત થઈ શકે.

હેડકીના દરદીને છાતીએ મીઠાવાળું તેલ ચોળી શેક કરવો. એથી કફ યોગળી, વાયુ અનુલોભ થાય છે. બરાબર સ્વેદ લાગ્યા બાદ ઘી ભાત જમાડવા. સાથે દહીં પણ આપવું. પછી પીપર, સૈન્ધવ અને મધ નાખીને વજ્ર કે મીંઢળ જેવાં વામક ઔષધથી વમન કરાવવું. કફ નીકળી જશે. થોડો ઘણો કફ રહી ગયો હોય તે દવા ખવરાવવાથી શમી જશે.

કાંઠાનો નવટાંક રસ, મધ અને પીપર મેળવીને પીવાથી હેડકી ખંધ થશે. હિકકારસ અકસીર છે. એકથી બે વાલ દિવસમાં બેત્રણ વખત મધ સાથે આપવો.

ભાવપ્રકાશનો પ્રવાલપ્રયોગ ઘી અને મધ મેળવીને ચાટવાથી પણ ફાયદો થશે.

સીનું દુધ અને મધુરાદિગણના કલ્કની સાથે પકાવેલું ઘી પીવાથી અથવા નાકમાં નાખવાથી હેડકી જલદી મટે છે.

પ્રાણધાતક લાગતી હેડકી પણ ધાત્યાદિકવાથ પાવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે.

ગંઠાડાં, જેઠીમધ, ગોળ, ગાય ને ઘોડાના છાણનો રસ સરખે ભાગે લઈને બધાને મધ ઘીમાં મેળવીને ચાટવાથી હેડકી બેસે છે. આને પિપ્પલીમૂલાદ્યલેહ કહે છે.

દિક્ષારાદિચૂર્ણમાં લિલામાં આવે છે એ હેડકીને મટાડે છે પણ એને વાપરવામાં સાવધ રહેવું જોઈએ. એકથી ચાર-આનીભાર સુધી એ ચૂર્ણ લઈ મધ સાથે ચાટી જવું.

તાલેશ્વર રસ એના અનુપાન સાથે બે રતિ લેઈ લેવો.

પારો, ગંધક અને તામ્રભસ્મને સરખે વજને એકઠી ઘુટી રાખો તેમાંથી બે ત્રણ રતિ આઠાના રસ સાથે રોજ

લેવી. ડામરેશ્વરરસ હિકકા અને શ્વાસમાં વિશેષગુણકારી છે. એકથી બે રતિ મધ સાથે ચાટવો.

દરેક પ્રકારની હેડકીમાં એકથી બે રતિ ગંધકપિષ્ઠી રસ મધમાં ચાટવાથી ફાયદો થાય. જઠરાગ્નિના બલ પ્રમાણે તેજોવત્પાદિ ઘૃત આપવું.

અશેળિયાને આઠગણા પાણીમાં ઉકાળવો. અશેળિયો પોચો પહી બાય એટલે પાણી ગળી લેવું એમાંથી ચારચાર તોલા વારંવાર પીવાથી હેડકી બંધ થઈ જશે. કાલામિ રૂદ્રરસ પણ હેડકીમાં આપી શકાય.

બોરના ઠળિયાનીમીંજ, સુરમો અને ડાંગરની ઘાણી મધ સાથે ચાટવાં. અથવા કડુ, નાગકેસર અને ગેરૂ મધમાં ખાવાં. અગર તો પીપર, આંમળાં, સાકર અને સુંઠ ચા શુદ્ધ-કાસીસ ને કોહું કે પાડળનાં ફુલ ને ફલ નહિતો પીપર, ખજૂર અને મોથ મધમાં લેવા.

કટુત્રિકલેહ ચટાડવો. સૈંધવના પાણીનાં નાકમાં ટીપાં પાડવાં. કૃષ્ણાચૂર્ણ મધ સાકર સાથે ચાટવું. કુલત્યાદિ ક્વાથ પીવો.

હૃદરોગ

હૃદયના રોગને જીહ્વા પ્રકરણમાં જેમ ડાકટરી વિદ્યામાં વર્ણવ્યા છે એમ આયુર્વેદમાં પણ એ જીહ્વા પ્રકરણમાંજ ગણાવેલા છે. હૃદયને આપણે મર્મસ્થાન અને દશ પ્રાણાયતનો માંતું એક મુખ્ય માનેલું છે. એના વિના જીવન જ નથી. એની મહત્તા એનું જીહ્વા વર્ણન માગી લે છે. આટલું પૂર્વ

પશ્ચિમનું સામ્ય છતાં તેના રોગોના વિશેષ વર્ગીકરણમાંતો દષ્ટિભેદ છે જ.

આપણું વર્ગીકરણ તો પાંચ પ્રકારનું છે. વાયુ, પિત્ત અને કફથી છુટક છુટક ત્રણ અને એક ભેગો એમ ચાર અને પાંચમો કૃમિથી થનારો હૃદ્રોગ. એ પાંચમાં આધુનિકોનાં વર્ગીકરણોનો થઈ શકે એટલો સમાવેશ કરવાનો અને એથી વધે એટલે આપણે જ્યાં ખીજે સ્થળે વર્ણવ્યા હોય ત્યાં તે ભેદ લેવા.

હૃદયના રોગોમાં સામાન્ય લક્ષણ તો એ છે કે ઘરની નીસરણી ચઢતાં પણ શ્વાસ ચઢે. શરીરમાં અશક્તિ લાગે. પગે આંખે સોજા થાય, જલોદર થાય, પાંડુ, Pernicious anaemia (પર્નિસીયસએનીમીઆ) વગેરે થાય.

હૃદયને બળ આપનાર અર્બુન ઉત્તમ ગણાય છે, તાઝ પણ ખરું.

અર્બુનાબ્રસ, અર્બુનારિષ્ટ, અર્બુનસત્વ, અર્બુનાદિક્ષાય, કુકુભાદિચૂર્ણ, અર્બુન ઘૃત, ગોધૂમ પાર્થ ચૂર્ણ, અને નાગાર્બુનાબ્રક રસ વગેરે બનાવટોમાં અર્બુન મુખ્ય છે. એનો ઉપયોગ ઘટતી રીતે કરવો ભેદભર્યો.

આયુર્વેદે કૃમિજન્ય હૃદ્રોગનું પણ વર્ણન કર્યું છે. ભે પેટમાં કૃમિ હોય અને તેથી હૃદયની નબળાઈ થાય તો તેમાં ઠાડિમાદિચૂર્ણ, વિડંગાદિચૂર્ણ જેવાં કૃમિધ્વજ અને હૃદયને બળ આપનાર ઔષધોનો ઉપયોગ કરવો.

હૃદયાર્ણવરસ હૃદયરોગ માટે સારો છે. એમાં તાઝ આવે છે. એની એકથી બે રતિની માત્રા સવાર સાંજ સહ સાથે આપવી.

મધ અને માખણ સાથે મેળવીને એક બે ગોળીઓ સવાર સાંજ કલ્યાણ સુંદર રસની આપવી. મહામૃત્યુંજય-લોહ પણ અપાય.

અથવા હૃદયરોગ રસાયનની એકથી બે ગોળીઓ સવાર સાંજ મધમાં આપવી.

સાચાં મોતીની છીપની લરમ અથવા શુદ્ધ તામ્રની લરમ એકથી બે રતિ રોજ બે વખત મધ પીપર અને ઘી સાથે આપવી.

ચંદનાસવ જમ્યા પછી એકથી બે રૂપિયાભાર પાણી સાથે પી જવો.

જીવન-વ્યવનપ્રાશ અથવા અમીરીજીવનનું સેવન કરવું. અભયારિષ્ટ પણ હૃદયરોગ માટે સારો છે. એ જમ્યા પછી આપવો.

ચિંતામણિરસની એકથી બે ગોળીઓ મધ તથા પીપર સાથે સવારસાંજ આપવી.

ત્રિનેત્રરસ ત્રણ રતિ સુધી આપી શકાય જો કે યોગ્ય લાગે તો આઠ રતિ સુધી પણ અપાય. મધમાં એનો ઉપ-યોગ કરવો. વાયુ વગેરે દોષજન્ય હૃદ્રોગ તો મટે છે. કૃમિ-જન્ય હૃદ્રોગમાં પણ આના વપરાશથી લાભ થાય છે.

ફક્ત સુંઠનો ઉકાળો નિત્ય પીવાથી પણ હૃદ્રોગમાં ફાયદો થાય છે. મેઢ વધવાથી જ્યારે હૃદય રોગિષ્ટ લાગે છે, ત્યારે આ ઉકાળો પીધો હોય તો ઠીક રહે છે.

પુષ્કરાદિ કલક, જવખાર, સૈંધવ અને દાડમનો રસ

મેળવી વાત હૃદ્રોગમાં દેવું. પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ કેવળ મધમાં ચાટવાથી પણ હૃદય શૂળમાં ફાયદો કરે છે.

પાઠાદિચૂર્ણ ગરમ પાણી કે આસવ સાથે પીવું. પીપર અને બીજેરાના મૂળની છાલ માખણ સાથે ચાટવી. પ્રભાકરવટીનું સેવન કરવું, વિશ્વેશ્વરરસ બળે રતિ રોજ બે વખત મધ સાથે ખાવો.

જમ્બા બાદ સુધાવટીનું સેવન રાખવું. શંકરવટીની હમેશ અકેક ગોળી કોકિલા પાણી સાથે પી જવી.

આંબો, અંબાડો, લકુચ, કરમદાં, આંબલી, ખાટું નેતર, રાબોર, ચણીબોર, દાડમ અને બીજેરાં એ દસ ચીજો હૃદયને હિતકારક છે. એમનો ઉકાળો કરીને પીવો.

હૃદ્રોગહર રસ વધી ગયેલા હૃદયરોગ ઉપર પણ કામ આપે છે. સુરેન્દ્રાભવટીમાં સોનું વગેરે આવે છે અને એથી એનો ઉપયોગ હૃદ્રોગ માટે સારો.

પીલુદીનાં ફળ રૂપિયાભાર અને પાંચ રૂપિયાભાર ત્રિકૂળા ચૂર્ણનો શેર પાણીમાં ઉકાળો કરી નવટાંક પાણી રાખવું. આ અનુપાન હૃદ્રોગમાં સારું છે.

મિશ્રરોગ

જીલાબ માટે:—

આફરો, શૂળ, ઉદરરોગ, કોલેરા વગેરેમાં ઇન્ડિયોલોદી રસની એકથી ત્રણ ગોળીઓ આપવી.

તાવ આવ્યો હોય ત્યારે જીલાબની જરૂર પડે તો જવર-મુરારિ રસની ગોળીઓ એક કે બે સવારે કે રાત્રે આદાના રસ સાથે આપવી.

વાતવ્યાધિ, તાવ, આફરો, કબજાઆત, શૂલ વગેરે ઉપદ્રવોવાળો વ્યાધિ હોય તો અશ્વકંચુકીરસની બે ચાર ગોળીઓ આપવાથી પેટ સાફ આવે છે.

મૃદુ કોઠાવાળાને તો અશ્વિનીકુમારરસની એક બે ગોળીથી પણ દસ્ત થાય છે.

ગોળો ચઢ્યો હોય અને સપ્ત જુલાળની જરૂર લાગે તો રાત્રે કે સવારે બે ગોળીઓ ગરમ પાણી સાથે અશ્વિની કુમારની આપવી.

પત્થર જેવો મલ કઠિન થઈ ગયો હોય, બરોળ હોય, ગોળો હોય, આમદોષ વધી ગયો હોય તો એક વાલ માત્ર વજનમાં પ્રભાવતી ગુટિકા સાકર સાથે આપવાથી તત્કાળ વેગથી રચ લાગે છે.

હમેશની કબજાઆત રહેતી હોય તો ભારે જુલાળ ન લેવા જોઈએ. મસા થયા હોય અને એથી દસ્ત સાફ ન આવતો હોય તો સાધારણ દસ્ત સાફ લાવનારી દવાની જરૂર રહે છે. લોહી ગગાડ થયે હોય તો સૂક્ષ્મ જુલાળ લાગે અને સાથે સાથે લોહી સુધારે એવી ઔષધયોજના કરવી પડે છે. એ બધાની એકી સાથે ગરજ સારે એવી બનાવટ 'સ્વાદિષ્ટ વિરેચન'ની છે. બખ્ખે આનીભારથી ચારચાર આનીભાર જેટલું ચૂર્ણ સવારે અને સાંજે ફાકી લેવું.

ઉનાળામાં જુલાળ લેવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે નસોતર અને સાકરની બેઆનીભારથી એકતોલા જેટલી ફાકી મારવી.

શામાસામાં નસોતર, ઇન્દ્રજવ, પીપર અને સુંકતું સમાન ભાગે ચૂર્ણ મધ અને દ્રાક્ષ રસ સાથે જુલાળ માટે આપવું.

નસોતર, ધમાસો, નાગરમોઘ, સાકર, મુગંધિવાળો, રતાંજળી અને જેઠીમધ એ વસ્તુઓના સમાન લાગે કરેલા ચૂર્ણને દ્રાક્ષના પાણી સાથે આપવાથી શરદ રૂતુમાં બિનહરકત રેચ લાગે છે.

નસોતર, ચિત્રો, પાઠા, જીરૂ, સરલ, વજ અને દારૂ-ડીનું મૂળ, એ ચીજોના ચૂર્ણને ગરમ પાણી સાથે શિયાળામાં પીવાથી રેચ થશે.

પૈસાદાર માણસો હોય, સખત જીલાબ સહન કરી શકે તેમ ન હોય, એવાઓ માટે ત્રિવૃતાદિમોદક અત્યુપયોગી છે. બે તોલા એ મોદક ખાઈ ગરમ પાણી પી લેવું.

ત્રિવૃદ્ધક મોદક સારી દવા છે. આના ખાવાથી વિકાર રહિત વિરેચન થાય છે અને વિષ ખાધું હોય તો તેને પણ હણે છે. પિત્ત અથવા પિત્તક્રૂજ રોગોમાં પણ એ મોદક સારો ઉપયોગી છે. દવા દૂધમાં દેવી.

નેપાળાનું તેલ લાવવું. એનાં ચાર ટીપાં ઉના પાણીમાં પાડી પી જવું. પછી તાપમાં બેસવું. ઉપર વારંવાર પાન ખાવાં, આ પ્રયોગથી સરસ વેગ પૂર્વક જીલાબ લાગશે અને કોઠો સાફ થઈ જશે.

લેહનીય કષાય દશકમાં દશ ઔષધો આવે છે, એ ઝાડાનું લેહન કરે છે.

પુષ્પરેચની ગુટિકાને ગુદામાં સપોઝિટરી (Suppository) ની માફક રાખવી. એથી પેટમાંથી કાચો મળ નીકળી જઈને દેહ શુદ્ધ થાય છે. મળની સાથે વર્તિ પણ બહાર નીકળી જાય છે એથી પાણીથી સાફ કરી ફરીથી મુકવી. એમ ઘણી-

વાર કરવાથી બધો આમ નીકળી જાય છે. આ પ્રયોગ પ્રવાહિકામાં ખુબ ઉપયોગી છે.

પ્રકીર્ણ.

ગળો એ અતિ ઉપયોગી અને ત્રિદોષધની સંશમન દવા છે, અનુપાનવશાત્ અનેક રોગોને એ દૂર કરે છે.

ગળોનો રસ, ઉકાળો, ચૂર્ણ, હિમ, ફાંટ, સત્વ, ઘન, ઘૂત વગેરે અનેક બનાવટો છે. અને અનુકૂળ આવે એવી કોઈપણ બનાવટનો ઉપયોગ કરી શકાય એમ છે.

(૧) ગળો ને ઘી સાથે હમેશ લેવાથી વાયુના રોગો મટે છે.

(૨) ગોળ સાથે ગળો ખાવાથી મલાવરોધ દૂર થઈ જાય છે.

(૩) ગળોનું સાકર સાથે સેવન કરવાથી પિત્ત શમે છે.

(૪) મધ સાથે ગળો ખાય તો કફનું શમન થાય છે.

(૫) એરંડિયા તેલ સાથે ગળો લેવાથી કફ પ્રધાન વાતરક્તમાં ફાયદો થાય છે.

(૬) આમવાતમાં સુંઠ સાથે ગળો લેવાથી લાભ મળે છે.

જીવન શક્તિ વધે એ આવશ્યક છે. આચાર્યોએ એ વસ્તુને ધ્યાનમાં રાખી જીવનશક્તિ વધારનારી હસ વનસ્પતિઓ સારી સારી વીણી કાઢી છે. એને આયુર્વેદમાં ‘જીવનીય કષાય દશક’ના નામથી ઓળખે છે. જીવનશક્તિ સારી રીતે વધે એવું ઇચ્છનારે એનો ઉપયોગ કરવો.

કફ રોગ કે જેમાં ખાધા વગર પણ તૃપ્તિ રહેતી હોય એ અનીચ્છનીય પરિસ્થિતિ છે. એ તૃપ્તિ હટ

દોષોત્થ છે. એથી એ દૂર કરવી ઘટે. એ માટે દસ મુખ્ય ચીજો આયુર્વેદે એકત્ર કરી 'તૃપ્તિધનકષાય દશક' એવું નામ રાખ્યું છે. એનો ઉકાળો પીવાથી એ હાનિકારક તૃપ્તિનો નાશ થાય છે.

કફની વૃદ્ધિ અને તેથી થનાર સાદા રોગ, નવું જીવનું સળેખમ, મેહ, પેશાબની કેટલીક ફરિયાદો, કોઠ વગેરે ચામડીનાં દરદો, ગોળો, મંદાગ્નિ વિગેરે રોગો એવા છે કે જેને માટે સાદી ધરગથ્થુ ચીજો પણ ઉપયોગમાં લઈ શકાય. સુંક, મરી અને પીપર એ ત્રણને સમાન ભાગે મેળવેલું હોય ત્યારે તે ત્રિકટુ કહેવાય છે, અને એ ઉપર વર્ષુબ્યાં દરદોમાં વાપરવા જેવું છે.

હરડે, ખહેડાં અને આમળાં 'ત્રિક્ષ્ણ'માં સરખે ભાગે આવે છે. એ કફ અને પિત્તમાં, પેશાબના અને ચામડીના રોગોમાં, વિષમ જ્વરમાં અને નેત્રના રોગોમાં ખાવા, પીવા અને ઘોવા માટે વાપરવા યોગ્ય છે.

દશ સાર ચૂર્ણ

આ ચૂર્ણ સ્વાદિષ્ટ-મધુર બને છે. રૂપિયાભાર ચૂર્ણ ફાકી શકાય છે, ઠંડા પાણીના ઘુટડે ઉતારી જવું. મળે તો દ્રાક્ષના રસ સાથે પીવું. વધારેમાં વધારે એક અઘોળ ચૂર્ણ દિવસનું લઈ શકાય. આ ચૂર્ણના સેવનથી ગરમીના રોગો, ઉનો તાવ, દાહ, મૂચ્છા, તરસ, પ્રમેહ જેવાં દરદોમાં લાભ મળે છે.

નાગરંગક્ષ્ણાદિ ચૂર્ણ

આ ચૂર્ણ રૂપિયાભાર લેવું અને ગોળમાં ગોળી વાળી ખાઈ લેવી. પરદેશ જનાર લોકોમાંથી ઘણાને પાણી લાગે

છે. પાણી લાગવાનો ભય જેમને રહેતો હોય તે આ ચૂર્ણ પાસે રાખી એનો ઉપયોગ કરતા ફરે તો ગમે તેવી પરદેશી મુસાફરી કરવા છતાં પાણી લાગવાનો સંભવ રહેશે નહિ.

દ્વિનિશાદિ યોગ

જમનો સૌન્દર્યનો છે, લાવણ્યનો છે, આકર્ષક બનવાનો છે. દનો, વેસેલીન, પોમેડ, પાવડરની પાછળ જગત આંધળું થયું છે. એના દોષો ચામડીને લુખખી પાઠી દેવી વગેરે લોકોના લક્ષમાં આવતા નથી. એ સાધનોથી સાધેલું કૃત્રિમ સૌન્દર્ય સદાને માટે નથી રહેતું દેશી પ્રયોગો એવા દોષોથી મુક્ત છે. દ્વિનિશાદિ યોગ નામનો આ એકજ પ્રયોગ વાપરી જેવાથી ખાત્રી થશે. એને પાણીમાં લસોટવો. શરીરે પીઠીની જેમ ચાળવું. છેવટે ન્હાઈ લેવું. શરીર સુંદરજ નહિ બને પરંતુ મુગંધિ પણ શરીરપર રહેશે.

ભુજંગાદિનાશક ધૂપ

જે ગામમાં સાપનો ઉપદ્રવ ઝાઝો હોય તે ગામલોકો ઇચ્છે કે સાપ પોતાના ઘરમાં ન આવે. ઉંદર તો ગામોગામ અને ઘેરેઘેર ઉભરાય છે. એ સાપ જેવા આમ તો ભયંકર નહિ પણ જ્યારે રોગચાળો ફાટી નીકળે ત્યારે ઉંદર એ રોગનું ફેલાવનાર સાધનરૂપ છે એથી મહામારીથી અળગા રહેવા ઇચ્છનાર પણ એના ઉપાયો શોધે. તેમજ માંકડ આંચડ વગેરેનો ઉપદ્રવ હોય તો ભુજંગાદિનાશક ધૂપ ઘરમાં કરવો.

પારદવિકાર હર યોગ

રસસારરસ સાકર અને માખણમાં દેવો.

અશુદ્ધ પારદવાળી બનાવટો ખાવાથી વિકાર થઈ ગયો હોય તો શુદ્ધગંધકતું સેવન કરવાથી વિકારશાંતિ થઈ જાય છે.

ખીજપૂરમૂલયોગ

પેશાબમાં પથરી થાય તે પહેલાં તે ઝીણા ઝીણા કણ રૂપે હોય છે. અથવા પથરી બંધાઈ ગઈ હોય છતાં કોઈ કારણસર પેશાબનું બંધારણ બદલાઈ જતાં પથરીનો ચુરો થઈ જાય છે. તેને શર્કરા કહે છે. પેશાબ સાથે ઘસડાઈને શર્કરા બહાર નીકળી જાય છે. પરંતુ માર્ગ સાંકડો એટલે ભરાઈ પડે છે. એવું બનવા પામે તો બાંજેરાં લીંબુના મૂળનો ઠંડા પાણીમાં કરેલો ઘસારો પી લેવો. એનાથી અટકી રહેલી શર્કરા જલદી બહાર નીકળી જાય છે.

પિપ્પલીશોધન

લીંદી પીપર તો ગામડાના અજ્ઞાન માણસથી શહેરના સુધારકો સુધી સૌ જાણતું હોય એવું દ્રવ્ય છે. લગભગ બધાએ કોઈને કોઈ રીતે એનો ઉપયોગ કર્યો હશે. એને શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે નહિ. ક્યારે સાફ કર્યો એટલે શુદ્ધજ કહેવાય. આયુર્વેદની શાસ્ત્રીય દ્રવ્યશુદ્ધિ એટલે એનો મલ નાશ થવો એટલું જ નહિ, પરંતુ એ તો એક સંસ્કાર છે. અને સંસ્કાર એટલે ગુણાન્તરાધાન. અર્થાત્ એ દ્રવ્યમાં રહેલા ગુણો કરતાં વિશેષ ગુણનું એમાં સ્થાપન કરવું તે. પીપરનું પશુ શોધન કરવું એવો એક પ્રવાહ છે. ચિત્રાનાં ઉકાળો પીપરોમાં નાખીને તડકે સુકવી દેવાથી પીપરો શુદ્ધ થાય છે. એથી જરૂર પીપરનો દીપન પાચનગુણ વૃદ્ધિગત થવાનો. એટલે આવી પીપરો વાપરવાથી સારો લાભ થાય.

મહાસરસ્વતી ચૂર્ણ

સેંકડો અને હજારો મહાગ્રંથોને સ્વપ્નમાં પણ અરખ-લિત બોલી શકે એવી મહાભેધાનો પ્રાચીન યુગ અત્યારે નથી રહ્યો. એક લઘુ પુસ્તક તો શું ફકરો પણ અત્યારે થાક કરીને વર્ષો પછીની વાત જવા દઇએ બીજેજ દિવસે બોલવા કહ્યું હોય તો 'ગે' 'ગે' 'ફે' 'ફે' થઇ જાય એવી મન્દ બુદ્ધિનો હવે વખત છે. અને લણવાનું તો બહુયે છે. એવે વખતે મહાસરસ્વતી ચૂર્ણ એને મધ તથા ધીમાં મેળવીને ખાઈ લેવું. એ પચી જતાં દૂધ પીવું. શરૂમાં રૂપિયા-ભારની માત્રા વધારે જણાય તો બેથી ચાર આનીભારની માત્રાથી શરૂ કરવું. આના સેવનથી આબાદ સ્મરણ શક્તિ વધે છે. મૂગો માણસ પણ જીભછુટો થઈ શકે છે. ઓછી અક્ષલના આદમીઓને, લણવા ઈચ્છતા મંદમતિના વિદ્યાર્થીઓને, તોતડાં માણસોને, મગજશક્તિમાં પછાત માનવીઓને અને ગાંડાંને પણ આ ચૂર્ણ કાયદામન્દ નીવડે તેમ છે.

યશદ વિકારોપાય

જસત શુદ્ધ કર્યા વગર એની ભસ્મ કરી નાખી હોય અગર ભસ્મ કાચી રહી ગઈ હોય તો કાયદાને સ્થાને નુકસાન થવાનું. પ્રમેહ, અજીર્ણ, વાયુ, ઉલટી, બ્રમ, વગેરે રોગ થાય છે.

એવા વિકાર ઉપડેતો નીચે પ્રમાણે કરવું. નાની હરડે (હીમળે)નું ચૂર્ણ અને સાકર મેળવીને ત્રણ દિવસ સુધી એનું સેવન કરવું. એટલે એ વિકારો શાંત થઈ જશે.

રક્તાંજન

અંધાપો આજકાલ ઓછો નથી આવતો. ન દેખાવું એ અંધાપાનું સામાન્ય લક્ષણ છે. પરંતુ એના વિદ્વનોએ એના જુદી જુદી દૃષ્ટિથી અનેક લેદો પાડ્યા છે, આયુર્વેદમાં એનું તિમિર રોગના નામથી વર્ણન મળે છે. એ તિમિરના છ પ્રકાર પાડેલા છે, બધા પ્રકારનાં સાધ્ય તિમિરો માટે રક્તાંજનનો ઉપયોગ શાસ્ત્રે ફરમાવેલો છે. બનાવટ બહુ સરસ છે અને મધ સાથે મેળવીને આંખમાં આંજવા જેવી છે.

બંગવિકારશમનોપાય

મૈંદાશીંગીનું ચૂર્ણ અને સાકર એકત્ર મેળવીને ત્રણ દિવસ સુધી એનું સેવન કરવું. એથી કલાઈની ભસ્મ કાચી રહી ગયેલી અથવા અશુદ્ધ કલાઈની કરેલી ભસ્મ ખાવાથી થયેલા તમામ વિકાર ત્રણજ દિવસમાં શમી જાય છે.

વમનકારકરસ

મીંઢળનાં બીજ ૧૥ ભાગ, આકડાના મૂળની છાલ બે ભાગ અને જેઠીમધ પાંચ ભાગ લઈને યથા વિધિ ચૂર્ણ બનાવવું. એમાંથી ૫-૮ આનીબાર ચૂર્ણ પાણી સાથે પાઈ દેવાથી સારી રીતે ઉલટી થાય છે.

સિંધાલુણને આકડાના દૂધની ભાવના આપીને તડકામાં સુકાવી રાખવું. તેમાંથી અડધો પોણો તોલો જેટલું ચૂર્ણ ગાયના દૂધની સાથે પીવાથી થોડાક વખતમાં ઉલટી થઈ જશે.

વિષાદિ ગુટિકા

રસરત્નસમુચ્ચય ઉત્તરખંડ અધ્યાય ૧૬માં આ ગોળીઓ બનાવવાની રીત વગેરેનું વર્ણન છે. વૃદ્ધ માનવીઓ માટે

આ ફકકડ ઔષધ છે. આવહી ઉમરે ઉત્પન્ન થનારા રોગો ઉપર પણ આ ગોળીઓ એક ઉપયોગી ઇલાજ છે. વૃદ્ધો એનું સેવન કરી જીએ એથી વિશેષ એને માટે કહેવું નકામું છે.

શીત પ્રશમન

શરીર ઠંડું રહેતું હોય અથવા ટાઢ વાઈને તાવ આવતો હોય અને શરીરમાં ગરમીની જરૂર હોય ત્યારે શીત પ્રશમન દશક મહા કષાયના નામ તળે આચાર્યે પસંદ કરેલાં તગર, અગર, ધાણા સુંઠ, વજ, પીપર વગેરે દસ ઔષધો-માંથી એક અથવા બેધાને ઉકાળો કરી પીવા અથવા ચૂર્ણ શરીરે ઘસવા માટે વાપરવાં. સુંઠ અને દાળિયાનું ચૂર્ણ શીત આવે ત્યારે શરીરે ઘસવાથી ફાયદો થાય છે.

શુક્રજનન

જતે દિવસે વખત એવો આવતો જાય છે કે વિલાસનો પાર નહિ અને સંયમની છાંટ નહિ. એટલે અતિ મૈથુનથી વીર્ય ભરપૂર તો ક્યાંથી જ હોય ? અને એવાં માનવી આજે જ છે એવું કંઈ નથી એતો સ્વજન જીનાં છે, પણ ટકાવારી આજે વધી ગઈ છે.

મેદામહામેદા, જીવક વગેરે અષ્ટવર્ગના નામે ઓળખાતાં દ્રવ્યો અને અહીંમહી, કાકડાસીંગી વગેરે શુક્રજનનદશક મહા કષાય કહેવાય છે. એના સેવનથી શરીરનો રાગ પુષ્કળ અને પુષ્ટ થાય છે.

શુક્ર શોધન.

પ્રજા સારી થવા માટે શુક્ર દોષથી ઉપહત નહિ હોવું જોઈએ. નિર્મળસ્ફટિક જેવું, ઘન અને સુગંધિ હોવું જોઈએ.

કોઈ પણ કારણથી અશુદ્ધ થયેલ વીર્યને આબાહ બનાવવા વાસ્તે શુક્રશોધન દશક મહાકથાયનાં ઔષધો વાપરનાં. કઠ, કાયકૃણ, સમુદ્રફેન, શેરડી, એખરો, ખસનો વાળો વગેરે ઔષધ એની અંદર આવે છે.

શ્રમહર

કોઈપણ કારણસર અતિશય શ્રમ લાગ્યો હોય તો શ્રમહર દશક મહાકથાયનાં ઔષધોનો ઉકાળો પી લેવો. દ્રાક્ષ, ખજૂર, ચારોળી, બેર, દાડમ, ફાલસા, શેરડી, જવ, જેઠી-મધ વગેરે એમાં આવે છે.

પાન અને તુલસીના રસની-કવાથની સાથે અથવા ગોમૂત્રની સાથે અશ્વગંધ અર્પર પર્પટી ખાવાથી શ્વાસ અને ખાંસીનો નાશ થાય છે.

આરોગ્યસાગર રસ મરી અને ઘી સાથે આપવાથી પાંડુ, ગુદા રોગ, મસ્તક પીડા વગેરે અનેક રોગોમાં ફાયદો થાય છે.

કાયાકંઠપ.

અબ્રહમસ્મ, આંમળાં, ત્રિકટુ અને વાવડીંગ સમાન ભાગે લઈ ભાંગરાના રસ અથવા પાણીમાં બે પ્રહર ઘુંટી ગોળીઓ કરવી. એક એક ગોળી રોજ એક વર્ષ સુધી ખાવી. બીજે વર્ષે બીજે અને ત્રીજે વર્ષે ત્રણ ત્રણ ગોળીઓ લેવી. આ રીતે ત્રણ વર્ષમાં સો પલ અબ્રહમના રસાયનના સેવનથી મનુષ્ય વજ્રકાય બને છે. શ્વાસ, ક્ષય વગેરે તો ત્રણ માસમાં જ મટે છે. પથ્ય પાલન આવશ્યક છે.

આયુર્વેદશાસ્ત્રનો અપૂર્વ ગ્રંથ

ભારત લૈષળ્ય રત્નાકર

આ પુસ્તકમાં અકારાદિ ક્રમથી રસો, ભરમો, ગુટીકા, અવસેહ, આસવ, ધૂત, તૈલ, ચૂર્ણ, ક્વાથ વિગેરે તમામ દવાઓની બનાવટ તથા ગુણદોષ, ચરક, સુશ્રુત, વાગ્બટ, રસેન્દ્રસાર સંગ્રહ, રસ કામધેનું લૈષળ્ય રત્નાવલી, રસચિંતામણી, યોગરત્નાકર, રસચંડાશ, બૃહન્નિધંદુ રત્નાકર, રસરાજ સુંદર વિગેરે સેંકડો ગ્રંથોના હજારો પ્રયોગો સંસ્કૃત શ્લોકો સાથે સરળ હિંદી ભાષામાં ટીકા સહિત આવે છે. આ પુસ્તક જે વિદ્વાનો જીએ છે તે કહે છે કે:-

‘ભારત લૈષળ્ય રત્નાકર ખરીદવાથી બીજું એકે પુસ્તક ખરીદવાની જરૂર પડતી નથી અને આ એકજ ગ્રંથ વૈદ્યક પુસ્તકોની લાયબ્રેરીની ગરજ સારે છે.’

સાધારણ માણસો નહિ પરંતુ વૈદ્યરાજ મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ ગણનાથસેન સરસ્વતી M. A. L. M. & S. જેવા હિન્દુસ્થાનના મહાન ધુરંધર વિદ્વાન વૈદ્યરાજો તથા અખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્ય સંમેલનના માનનીય પ્રમુખો, ગુજરાત પ્રાંતિક વૈદ્ય સંમેલનના પ્રમુખો, આયુર્વેદિક કોલેજોના પ્રિન્સીપાલો તથા ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, સંયુક્તપ્રાંત, પંજાબ, મદ્રાસ, બંગાળ તથા મહારાષ્ટ્રના અગ્રગણ્ય વિદ્વાન વૈદ્યરાજો તથા વૈદ્યક પત્રો સુક્ત ઠંઠથી પ્રશંસા કરી રહ્યા છે તેજ તેની હિપયોગીતનો સચોટ પૂરાવો છે.

પુસ્તકના દરેક ભાગમાં ચિકિત્સા પથ પ્રદર્શીની આપેલી હોવાથી સાધારણ માણસ પણ કયા રોગમાં કયું દવા કેવી રીતે વાપરવી તે રહેલાઇથી સમજી શકે છે.

પહેલો ભાગ શ. ૪૧), બીજો ભાગ શ. ૬૧), ત્રીજો ભાગ શ. ૮), ચોથો ભાગ શ. ૮), પાંચમો ભાગ શ. ૯) પાંચે ભાગ સાથે ખરીદવાને શ. ૨૭) અને વૈદ્યક શબ્દનિધિ બેટ.

ઝિંઝા કાર્મસી, ઝિંઝા અમદાવાદ, પુનાસીટી તથા મુંબઈ ૨

વૈદ્યકીય પુસ્તકો (હિંદી)

ભારત લૈષ્મન્ય રતનાકર—આયુર્વેદશાસ્ત્રનો અપૂર્વ ગ્રંથ

પાંચ ભાગના રૂ. ૨૭-૦-૦

અનુભવ મંજૂષા—અનુભૂત પ્રયોગોનો સંગ્રહ કિં. ૦-૮-૦

ઉપશય વિજ્ઞાન—દરેક રોગમાં વપરાતી વનસ્પતિઓ કિં. ૦-૬-૦

મનુષ્યકા આહાર—ખાનપાન સંબંધી કિં. ૦-૬-૦

ઈન્ડીયન ફાર્માકોપીઆ—(અંગ્રેજીમાં) દવાઓની

બનાવટ વિગેરે કિં. ૧-૦-૦

શ્રી નગીનદાસ ગ્રંથમાળાના

અત્યંત ઉપયોગી ગુજરાતી પુસ્તકો

મહાત્મા ગાંધીજી અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર કિં. ૦-૨-૦

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર—(અર્થ સહિત) કિં. ૦-૩-૦

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના પત્રો કિં. ૦-૨-૦

આત્મજ્યોતિ—(ઉપરના બે પુસ્તકોમાં આવી ગય છે) કિં. ૦-૬-૦

સુમાધિરાતક—(અર્થ સહિત) કિં. ૦-૧-૬

જિનવાણી—તુલનાત્મક દર્શન વિચાર કિં. ૦-૧૨-૦

શ્રી ધીરજલાલ ટાકરશીની બાલગ્રંથાવલીની

બીજી શ્રેણીના હિંદી અનુવાદના દરેક પુસ્તકની કિં. ૦-૧-૦

,, ,, વીસ પુસ્તકોનો સેટ ભેગો રૂ. ૧-૦-૦

ઉપરના તમામ પુસ્તકો આત્મિક શાંતિ અને ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા ઈચ્છતા દરેકને અત્યંત ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક છે.

ઊંઝા આયુર્વેદિક ફાર્મસી— અમદાવાદ, મુંબઈ ૨
પુના સીટી તથા ઊંઝા

કોઈ પણ જાતની

દેશી દવાઓની

જરૂર પડે તો

ઊંઝા આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ની

મુલાકાત લેશો.

કારણ કે:-

ઊંઝા ફાર્મસીમાં

સાચી, શુદ્ધ અને શાસ્ત્રીય

દવાઓ મોટા જથામાં

બને છે.

વધુ માટે સૂચીપત્ર મફત મંગાવો.

હેડ ઓફીસ—

ગાંધીરોડ—અમદાવાદ.

કારખાનું—ઊંઝા.

શાખાઓ—

કાલખાદેવી—મુંબઈ

લક્ષ્મીરોડ—પુનાસીટી.

મુદ્રક—“શારદા મુદ્રણાલય” ખાસ્નગેટ બદ્દ પાસે—અમદાવાદ.

આ પુસ્તકના સર્વ હક પ્રકાશકને રવાન છે.

—: આ લેખકનાં સમશ્લોકી ભાષાંતરો :—

૧. શૃંગાર તિલક
૨. શૃંગાર ભૂષણ ભાણ
૩. મદન મુખ ચપેટિકા
૪. શિવ મહિમ્ન : સ્તોત્ર
૫. વિષ્ણુ મહિમ્ન : સ્તોત્ર
૬. ઋતુ સંહાર
૭. શ્રુત યોગ

મળવાનું ઠેકાણું :

કાશી વિશ્વનાથ

બિંબા. [ઉ-ગુજરાત]

